

श्रीः ।

॥ संसार चक्रम् ॥

नाम

पण्डित—जगन्नाथप्रसादचतुर्वेदिप्रणीतं हिन्दीभाषीनिबद्धं

मूलग्रन्थमवलम्ब्य

शास्त्रमुक्तावली—न्यायरत्नावली—मञ्जुभाषिणीनां सम्पादकैः

प्रतिवादिभङ्गरम्—अनन्ताचर्यैः

संस्कृतभाषायां विलिखितम्

आखियाधिकारत्नम्

(प्रथमो भागः)

श्रीसुदर्शन मुद्राक्षरशालायाम्

अमुद्यत ।

७७७७७७७७

१९३०

इदानीमितन्मूल्यम् रु० १-०-०

॥ काञ्ची ॥

श्री ।

श्री हयवदन परब्रह्मणे नम ।

प्रथमभागे प्रथमं चक्रम् ।

घिवाहः ।

भजेन्द्रभूषणवर्चानामाहमस्मि । पितुश्च मम नाम्नेयं श्रीहरिहर-
वर्चनी । निरासश्चाम्माक बह्वेतेरान्तर्गतकरुचानगरे कुत्रचिद्विभागे ।
अस्मि चाहमष्टादशवर्षदेशीय । आहारविहारादिक च सर्वं मम महाराज-
स्यैव । अथ वा युवराजस्यैव भवति । अहो ! मम विधन , कथं महाराजो
युवराजो वा दृष्टान्ततया गृह्यते । यतो नाह पिताऽऽदारादिक किमपि कार्यं
करेपि । प्रायश्चाह सर्वदा गृहेष्वेव तिष्ठामि । दाम्पत्याम्यार्दीनामपि न काचि-
दस्ति न्यूनता । चन्वुमित्रादिभिश्चान्न पुर पर्यैपूर्यते । कोशाध्ययगणकज्ञान-
कर्मदादिभिर्विचारालय पूर्यते । किं बहुना—सर्वत्रापि नैवामीत्काचिदपि
न्यूनता ।

अह मम पितुरेह एवाम्मि पुत्र । अत एव मातापित्रोर्निरामेवास
प्रीतियात्र क्षणमात्रमपि दृष्टवर्गोचरे मा न त्यजति पिता । क्रियद्दर ब्रह्मि ।
अत्रयत्पि, मां, पाठशास्त्रप्रत्यये, न, प्रेष्यते, मातापितरौ, १. क्रिमेःगर्भनेत्र त्रयो,
प्रीतिर्नानुमानु रात्रयेने । यदि यदा क्वाचिदध्यापनचर्चा म्याऽत्रा माता मे

सजलनयना वदेदेवं “न तावन्तं कालमहं ब्रजेन्द्रमेकाकिनं पाठशालायां त्यक्तुं शक्नोमि, गृह एवागत्योपाध्यायः पाठयतु, ततो यावती विद्या लब्धा भविष्यति तावत्सैवालं, न हि सम्पादितविधेन कस्यचित्सेवा कर्तव्या, काठ्याः कृपया चिरायुरयं जीवस्वरोगदृढगात्रः, भोजनाच्छादनयोः का वा चिन्तास्य” इति । प्रातर्दशघण्टावादनकालात् प्रभृति सायं चतुर्घण्टावादनपर्यन्तकाले त्रयस्समायान्त्युपाध्याया मां पाठयितुम् । एतादृशेन प्रबन्धेनाष्टादशे वयसि समाप्तमभून्मेऽध्ययनम् ।

महता मुलेन याति कालः । कस्यापि वस्तुनो नास्ति न्यूनता । अग्रे मे (अष्टादशवर्षपर्यन्तं) केनापि प्रकारेण कष्टं नामृदिति । एतावतापि मातुर्मम नासीन्मनोरथः पूर्णः ।

किञ्चिदन्यदप्यत्र वच्मि । यदाहं सायं बहिर्विहरणाय गच्छामि, तदा माता मे स्वयमेव हस्ताभ्यामलङ्करोति वस्त्रादिभिर्मां । न जानामि, कुतो मामेवमलङ्कृतं चिरमवलोकयति माता मे ।

शयनगृहन्तु मम पितुश्शयनागारस्य पार्श्वे एवासीत् । रात्रौ यावदहं न स्वपिमि तावन्मातापित्रोरपि नेत्रयोर्नायाति निद्रा । रात्रंदिवमपि तयोरहं दृष्टिविषय एवासम् । शयनानन्तरमपि रक्षन्ति स्म मां भटा निर्निद्रम् । इत्थमेव च मुलेन व्यतीतास्सप्तदश हायनाः । अष्टादशे च वयसि न्यधीयत मया पदम् ।

एकदा च रात्रौ दशघण्टावादनसमये यावदहं शयनागारं गतस्तावदेतान् कतिचन शब्दानशृण्वम् । माता मे पितरमवादीत् “शृणु, वचनं ममाङ्गीकुरु, ब्रजेन्द्रस्य विवाहं कारय, महती मे समुत्कण्ठा, कस्यचिदुच्चकुलीनस्य धनवतो गृहात्कन्यामानय, ब्रजेन्द्रोऽपीदानामष्टादशवयस्कः,” इति । पिता तु किञ्चिदप्यवदन्नेव शिरश्चालयामास । विरराम च सद्य एव तयोरालापः ।

एवमेव चानुदिनं वदति मे माता । अहमपि शृणोमि तथैव । पितुस्तु चाक्यैस्तस्य नास्ति सम्प्रतिरेत्यज्ञायत । स किलामन्यत ‘यदाहमितोऽपि किञ्चिदधिकनया भविष्यामि तदा विवाहो मे भवति’ति । परन्तु न पितु-

रिच्छा पूर्णाभवत्, मातुरेव चाभिप्राये बलवानासीत् । अष्टादश एव वयसि कल्कत्तानगरे कस्यचिद्द्वानिकस्य कन्यया सह विवाहो मेऽभवत् ।

विवाहसंरम्भोऽतिमहान्मम गृहे । बस्त्रभूषणान्यप्यत्याधिकानि । गृहा-
लङ्करणं च विशेषत आसीत् । बन्धुमित्रादीनां समावेशोऽपि सुमहान् । नृत्य-
गीतवाद्यादीन्यप्यासन्नधिकाधिकानि । मन्ये वध्वा अपि सौन्दर्यम्महदेव स्यात् ।
किं बहुना सर्वमप्यधिकादप्यधिकमेवासीत् । किन्तु मनसि ममानन्दस्य परम-
धिकता नासीत् । अस्तु । इदमुत्तरत्र निरूप्यताम् । इदानीं तु यदारब्धं
वक्तुं तदेव ब्रवीमि ।

घनवतो गृहे विवाहो ममाद्भित्येवाहमश्रौपम् । विवाहसंरम्भो-
ऽप्यधिकाधिक एवासीत् । किन्त्विदमेवाश्चर्यस्थानम्, यद्वरम्य मम गृहे वि-
वाहसंरम्भोऽयमेतादृशः, यत्र तु विवाहस्तत्र किमपि नास्ति, कन्याया गृहे
कोऽपि विशेषो न दृश्यते । यद्यपि श्वशुरगृहं ममातिविपुलदीर्घं किञ्चिदलङ्कृतं
चासीत्, परं यथा विवाहगृहेण भाव्यं न तथासीत् । इदमन्यन्ममात्यधिक-
विस्मयबीजं यदस्मद्गृह ईदृशो विवाहसंरम्भः, परं विवाहार्थं सह मया विना-
पितरं कोऽपि नायासीत् । कारणं चात्र केनापि न पृष्टम् । अत एवाहमपि तूष्णी-
मेवासम् । कियदधिकं वच्मि, कन्यादानमपि तूष्णीमेव नाममात्रस्याभूत् ।
अन्यान्यस्त्रीणां नासीन्न्यूनता, परं वधूस्तु तत्र नादृश्यत क्षण्यपि । कार-
णन्तु किमपि न मया मुचिरं विचारयताप्यधिगतम् ।

न कस्याप्यामन्त्रणं कृतम् । न वा कश्चिदागतः । परं श्रुतं मया
भोजनगोष्ठ्यपि निवृत्तेति । अन्यद्रपि विवाहकालिकं क्रियाजातमेवमेवासीत् ।

वरवध्वोः सम्मेलनमपि भवति न वेति न मया लज्जया पृष्टम् ।
अत एव मया पूर्वमेवोक्तं 'सर्वमप्यधिकादप्यधिकमेवासीत्, किन्तु मनसि
ममानन्दस्य परमधिकता नासीत्' इति । किमेदं विचित्रकृत्यम् ! किं वाम्ब
कारणम् ? बह्वेव पर्यालोचि मया, परन्तु न -- किञ्चिदप्यवागम्यत । अस्तु ।
एवमेव विवाहं निर्वृत्य पुनरपि वयं प्रतिनिवृत्तः । स्मो गृहान् ।

स्वगृहे वसतो मम कृतविवाहस्य व्यतीतानि सप्तदिनानि । एषु सप्तसु दिवसेष्वेकदापि न मया तस्या मुखमपि दृष्टम्, या मयोढा । अस्मिन्विपये गेहस्थेषु कस्यापि किमपि प्रकाशयितुमिच्छा नासीत्, अत एवाहमपि भूक एवासम् ।

एकदा चाहं ममोपवेशनगृहे सह मित्रमण्डल्योपविष्टस्सलपन्नासम् । तदात्वे च कश्चिद्भृत्य आगत्य 'आह्वयति भवन्तं प्रभु' इत्यवादीत् । अहमपि ज्ञादिति पितुरुपवेशनगृहं गतोऽपश्यं पितरं दुर्मनायमानं सुखशायिकायां शयानम् । तात्कालिकेनाकारेण मूर्तिमतीव चिन्ता तस्यासूच्यत । नाहमज्ञासिप किमपि कारणमस्य । अनयैव चिन्तया पराभूतस्तातो न मामागतमप्यज्ञासीत् । समीपमुपमृत्य च सविनयमहमवादिपम्—तात किमहं भवद्विराहृतः ? इति । पितात्ववादीत्—'आम्, कः ? ब्रजेन्द्र ! आगच्छ' इति । ततः परमप्रतः स्थितायां कस्यांचिच्चतुष्पदोपवेशिकायामुपवेष्टुं मामाज्ञापयद्विद्वितेन । अहमपि यथाज्ञमुपाविशमुपवेशिकायाम् । ततश्च तातो मन्दमन्दमेवं जगाद—'ब्रजेन्द्र ! त्वयाद्य श्वशुरगृहं गन्तव्यम्, तेषां किलायं कुलाचारः, यत्कन्यया सह वरेण कुलदेवता पूजनीयेति, अद्य प्रातरेव सम्बन्धिनाऽऽमन्त्रणं प्रैष्यत, त्वया मया वध्वाचैव गन्तव्यं भविष्यति, शकटद्वयमानेतुमाज्ञाप्यत पूर्वमेव, त्वमहं चैकेन शकटेन गमिष्याथ, वधूस्तु मधुसिंहेन तत्पत्न्या च सहापरेण शकटेन गमिष्यति, त्वदुपयोगाय वस्त्राणि मदीयवस्त्रागारे सन्ति, अथैव गत्वा सन्नद्धो भव, मा विळम्ब कुरु, नास्त्यवकाशः,' इति ।

सद्य एव चाहमपि तदाज्ञां पालयितुं ततोऽगच्छम् । पितुर्वस्त्रागारे मधुपयोगाय निहितं नवीनं वस्त्रादिकमपश्यम् । दृष्ट्वा च किञ्चिद्विस्मितोऽभवम् । साधारणतः प्रतिदिनं यादृशानि मयोपयुज्यन्ते ततोऽप्यल्पमूल्यानि सर्वाण्यासन् । साधारणं कृष्णदशमान्तर्रीयम्, साधारणमेव वस्त्रकवचम्, अत्यल्पमूल्यमेकमुत्तरीयम्, द्वे जङ्घावरणे, द्वे पादरक्षे च सन् । सर्वमपि नवीनमेवाद्दृश्यत । किमपि निश्चेतुं नाशकम् । अचिन्तयं च मनस्येवम्—“किमस्य सर्वस्य कारणम्? विवाहस्त्वभूत्परं वध्वा दर्शनमपि नाभूत् । एतादृशेन महासंरम्भेण विवाहार्थमगच्छाम तत्र किमपि नासीत् । श्वश्रू श्वशुरावप्येताविति न मया

ऽज्ञायेताम् । न कापि विवाहस्य रीतिरासीत् । किमिदं ? विवाह उत
 ष्ठीडा ? सप्तदिनान्यतीतानि, एकद्रापि पत्न्या मुखमपि नावालोक्यत ।
 किमेपां गूढोऽभिप्रायः । - किमपि न हृदयङ्गमं भवति । किञ्चेद मन्यत्,
 यावतः कालादहं स्मरामि मातैव मद्दर्थं नानाविधानि बहुमूल्यानि वस्त्राणि
 निर्माति । स्वयं परिधापयति च स्वहस्तेन माम् । एवं स्थिते किमिदम् ! इद
 म्प्रथममेवाहं श्वशुरगृहान्यामि । महानानन्दस्य कालः । किमिदमेव वस्त्र
 मस्मिन्दिने मयोपयोज्यम् ? अस्तु, सर्वमपीदं भवतु !” इति ।

यथा तथा वा भवतु, महामन्देहकलुषितेन मनसा धृतवस्त्रः पादरक्षे
 नियोज्य पादयोर्वस्त्रागारात्रिरगाम् । उपवेशनगृहे च पितरमपि सन्नद्ध-
 मपश्यम् । किन्तु सोऽपि साधारणानि वस्त्रादीन्येव धारयन् दृष्टः । अह-
 मवादिपं—‘तर्हंहं गत्वा मानरं प्रणम्यागच्छामि’ इति । पितावादीत्—“न
 हि, नास्त्यवकाशः, शकटे सन्नद्धे, मया सहागच्छ” इति ।

यावदहमुपवेशनगृहादिर्गच्छामि तावत्पितुर्मम दृष्टिर्मद्वस्तेऽपत्तत् । द्रुत-
 मेव सोऽवादीत्—‘आनय, तत्र हीरकाङ्गुळीयकम्, मङ्गं देहि, नाघाङ्गुळीयक-
 धारणस्यावश्यकता’ इति । अङ्गुळीयकं चेदं बहोः कालान्मद्वस्तेऽपत्तत् ।
 सद्य एव च निष्कास्याङ्गुळ्या अङ्गुळीयकं पितुर्हस्तेऽदाम् । ततः परं पित्रा
 सौहेयाहमपि शकटे समुपाविशम् । शकटारोहणममये च गृहपृष्ठभागे द्वार-
 सर्मापस्यं शकटान्तरमपश्यम् । किन्तु नेदमस्मदीयमपि तु यतनिकम् । इद-
 मेव मत्तत्न्यर्थ इति च निरचिनवम् । किमपि वा स्तु, उभावप्यावां शकटे-
 समुपविष्टावभूव । प्रतस्ये शकटोऽपि । किञ्चिदन्यदप्यत्रैव कथयामि पूर्वं यदा
 विवाहाय गतस्तदा दक्षिणाभिमुखं शकटोऽप्यासीत्, अद्य तूत्तराभिमुखं
 गच्छति । पाठकाः ! अपि जानीथ रहस्यम् !

इति प्रथमचक्रम् ।

प्रथमभागे द्वितीयचक्रम् ।

इन्द्रजालम् ।

यदा पुनश्शकटः प्रस्थितः स किल पञ्चघण्टावादनसमयः । प्रस्थान-
समयात्प्रभृति शकट उत्तरामिमुखमेव याति । नगरं पृष्ठतः कृतम्, श्याम-
पणवीधीस्थसेतुप्रभृतयश्च क्रमेणातीताः । भगवान् सहस्रांशुरपि क्रमेणास्ता-
चलशिखरारोहणसन्नाहपरोऽभूत् । सान्ध्यं तमश्च गगनपथविहरणपरं क्रमाद्
दृष्टिगोचरोऽभूत् । शकटश्च यथायथाऽग्रतः प्रयाति तथातथा निश्शब्दता-
प्यभिवर्धमानाऽसीत् । उभयतश्च पार्श्वयोर्विना घनं वर्णं न किञ्चिदन्यद-
दृश्यत । क्वचित्क्वचिच्च कुटीरो यः कश्चिदावालोक्तयत् । कुटीरस्थानां च
दीपानां प्रकाशाः कुटीर एव व्यलीयन्त । एतादृशस्य च वनस्य परतस्सम-
तला भूमिरासीत् । यत्र किल गच्छन्नहं झिल्लिकानां फटुरवं शकटस्य
घडघडात्कारं च विना न किञ्चिदन्यदश्रौषम् । इयद्दूरमागतोऽस्मि, परं सह
पित्रा न किञ्चिदवादिपम् । यदा पुनर्यं कञ्चिदर्थमुद्दिश्याहमपृच्छं तदा
सङ्केतेनैवोत्तरयति स्म पिता मे । नगराद्बहिर्निर्गत्य च नाहन्तमवालोक्तयं
शकटम्, यत्र मधुसिंहो मत्पत्नी चास्तामिति सम्भावयामि । अद्यत्वे च रात्रि-
स्समागता, अत एव नास्ति सम्भावनापि शकटदर्शनस्य । महदुत्कण्ठितोऽपि
लज्जया न शकटमधिकृत्य तं किमपि पितरं प्रष्टुमशकम् । किं क्रियतां !
अवशस्तूष्णीमेव यथापुरं शकटे समुपविष्टोऽभूवम् । ततोऽपि तूष्णीक एवा-
सीत् । स किलैकदापि परावृत्य नापश्यच्छकटन्तम् । स्थिरनिष्पन्दः परं कि-
ञ्चिच्चिन्तायुक्तश्चासीत् ।

सीन्तीस्थानपर्यन्तं तु मार्गः परिचितचर एव मे । तत्र किल मन्मित्र-
स्यैकस्योद्यानमार्सीत्, यत्राहं यदा कदाचिन्मित्रस्यानुरोधेन गच्छन्नासम् ।
परन्तु ततः परं मनः कुत्र यातीति न निश्चेतुं समर्थोऽभवम् । कदाचिच्च
मनसि किल शङ्कातरङ्गवारम्परी समुदगत्, भयेन च कम्पितामिवाभूच्चतः,

परं तातस्यावलोकनादेव शंकापिशाचिकास्सर्वा अप्यस्तमगुः । प्रसन्नमिव चामूचेतः । एवं किल समालोचयम् “अहो ! मम विभ्रमः ! तातेन सह यामि, यत्र कुत्र वा स मां नयतु, किमत्र भयस्थानम् ?” इति ।

अद्यास्मि किञ्चिदिव शान्तहृदयः । मृदुसुगन्धिना शीतलेन वातपोतेन शरीरसंस्पर्शना बलादिवापहतहृदयो न्यमीलयं लोचने । कियन्तं कालमह-
भस्वाप्समिति तु नाहमिदानीं वक्तुं शक्नोमि । किन्तु केनचिज्ज्ञणज्ञणात्कारेण हठात्प्रतिबोधितस्ससम्भ्रममुदतिष्ठम् । शकटाद्बहिर्दिशरः प्रसार्य भीषणगाढान्ध-
तमसमयं वनमपश्यम् । रात्रिरपि मन्ये यामद्वयमत्यकामत् । कियद्दूरमागतो-
ऽस्मि कुत्रागतोऽस्मि, किमप्यहं नाज्ञासिपम् । तातमपि स्थिरगम्भीरमूर्तिं यथा-
पूर्वमेवोपविष्टमेवालोकयम् । एतावत्येव च समये शकटोऽपि कस्यचिज्जीर्ण-
तरस्य खण्डगृहस्य समीपं प्राप्य निरुद्धगतिरभूत् । न जानामि किमिति दूरादेव तस्य खण्डगृहस्यावलोकनमात्रेणैव मनसि भयस्य सञ्चारोऽभूत् ।
शकटनिरोधानुपदमेव तातादेशाज्झटित्यवातरं शकटात् । अन्धकारावृतत्वाच्च
तस्य देशस्य शकटस्थं दर्पणदीपं गृहीतुं शाकटिकमाज्ञापयत्तातः । गृहीतदर्पण-
दीपे शाकटिके ऽग्रतो गच्छति पश्चादेव तमनुससार तातः । अहमपि च
पृष्ठतस्तातस्यागच्छम् । दर्पणदीपालोके च यावच्छक्यं तस्य खण्डगृहस्य
पुरोभागमवालोकयम् । खण्डगृहस्यावलोकनेन च पूर्वमस्य नवीनतादशायाम-
तिमुन्दरबहुमूल्यसर्वातिशायिगृहता मुखेनैव हृदयङ्गमाभूत् । कालस्य
विचित्रया गत्या तस्यैतादृशीं दशामवलोक्यापूर्वं एव कश्चिद्भावो मनसि
समुदैत् । द्वारस्याग्रभाग एव चतुरश्रा काचनवेदिकासीत्, यस्याः किल
सैतोत्खिद्योर्नभ्रान्वितो भाग आसीत् । वेदिकायाश्चाधोभागे काचन शुष्का
कुल्पासीत् । ततश्चागत एवातिविशालोन्नतं प्रधानद्वारमासीत् । यत्र किल
पृथुललोहशलाकामयं कवाटद्वयमासीत् । आसीच्च द्वारं पिहितं कवाटाम्याम् ।
किञ्चिदुन्नमितमुखश्च खण्डगृहस्योपरिस्थितान्कवाटशून्यानतिविपुलान् गवाक्षा-
नवालोकयम् । प्राथमिकस्य शिरोगृहस्योपर्यपि चन्द्रशालाम्ति नवेति तु
नाज्ञायतान्धकारेण । सर्वेनश्च घनं वनमभूत् । खण्डगृहस्य भित्त्यादिष्वपि
क्षयित्वयचित्तन्वाः प्ररूढास्तमदृश्यन्त ।

ततश्च तातः किञ्चिदिवाग्रतो गत्वा तस्यामेव लोहशलाकामय्यां क्वाटिकायां पादेन प्राहरत् । प्रहारक्षण एव च झणझणात्कारः कश्चिदुत्पन्नो व्यलीयत दिशाम् । क्वाटे चान्तर्दत्तार्गळे अभूताम् । अत एव च क्वाट-प्रहरणादुपरम्य किञ्चिदुच्चैस्स्वरेणाह्वयत्तातः—‘राय ! राय !’ इति । अलब्धे चोत्तरे पुनराह्वयत्—‘राय ! राय !’ । प्रतिशब्दश्चाक्षूयत—‘कः ? राय ? आगतोऽस्मि !’ इति ।

कियतः कालादनन्तरं सझणझणात्कारं क्वाटे समुदूषादिते अभूताम् । फरगृहीतदीपश्च कश्चित्पृथुगात्रो मल्लस्समदृश्यत । बहिःशकाटिकहस्त-स्थितस्य दर्पणदीपस्यान्तर्मल्लहस्तस्थस्य दीपस्य च प्रकाशे तस्य विपुलोजतं गात्रम्, कण्ठस्थं च यज्ञोपवीतम्, भट्टाचार्योचितं च वस्त्रं, श्मश्रुलं च मुखम्, स्फुटमदृश्यत । मल्लस्सस्मितमवादीत्—“आगच्छत ! आगच्छत ! कुत इयान्विळम्बः ? मया तु नेतःपरं भवन्तस्समायास्यन्तीत्यालोच्यत, आगच्छ ! आगच्छ !” इति । सादरश्चान्तः प्रवेशायाम्भ्यर्थयामास । तातश्च शाकटिकं शकटनयनमाज्ञापयत् । सैहव घडघडात्कारेण शकटमयासीत् । द्वारं च सझणझणात्कारं प्यर्धायत कपाटाभ्याम् ।

अन्तःप्रविश्याग्रत एव कञ्चनातिविशालतमं भूभागमपश्यत् । यत्र च स्वत एवोत्पन्नानां स्तम्भानां वीथिका काचिदासीत् । शिष्टिकादिरुतस्यापि नासीत्त्राभावः । ततः परश्चाङ्गणं किञ्चिददृश्यत । पार्श्वद्वये च तस्य विपुलतमे सोपानपङ्क्तिं आस्ताम् । दक्षिणपार्श्वस्थं च सोपानैरारुहाम वयम् । विशालतमे च कुत्रचिच्छाले प्राविशाम । यन्दनप्रतियन्दनानि च विशेषतस्तत्राभूवन् । सातो मामेवमार्दीत्—“अयमेव तव श्वशुरः, प्रणमनं !” इति । तत्क्षण-विहितप्रमाणं च ममाशीर्भिरन्वगृह्णात् । एकतश्च कोणे शालस्य कुत्रचिच्चतुष्य-दायां लेखनपीठिकायां निहितो दर्पणदीपो भाविनीमिव मदीयां दशां प्रकटय-न्मन्मदन्दं प्रचकाशे । यम्य चालोके द्वित्रपादान्तरितभागस्थमपि यन्तु सुदूर-निहितमिव शूचेष्टणावगोकर्नायमासीन् । मशकमक्षिकादीनामपि नासी-न्न्यूनता । भित्तिस्थेषु च द्वित्रेषु फोष्टकेषु जीर्णानां पुरातनानां पत्राणां रण्डा-

स्समदृश्यन्त । गालमध्यभागे च कुत्रचित्पटलाधारदारुलम्बिनि लोहवलये जीर्ण-
तमानां तूलिकोपधानादीनां बन्धनमेकं लम्बमानमदृश्यत । शालश्रायं यद्यपि
विपुलतमोऽथापि दुर्गन्धपूर्ण आसीत् । नासिका च यत्र स्वयमेव सङ्कुचन्ती
कृच्छ्रादिषु निश्वासमार्गमद्रात् । दक्षिणे पार्श्वे च किञ्चिदान्तरणमदृश्यत,
यत्र सर्वेऽपि वयं समुपाविशाम ।

पित्रा खल्वक्तम्—“अयमेव तव श्वशुरः” इति । अनेन च शब्दे-
न शङ्काकळङ्कितमभूच्चेतः । विवाहदिवसे किल कश्चिदन्य एव पुरुषः
कार्यं कुर्वन्नास्त, स हि गौरवर्णोऽन्यादृशाकारश्चासीत् ।

अचिन्तयं चैवमहम्—“कदाचित्स्मिन् दिने कार्यपारवश्येन मया
श्वशुरः सम्यङ् न दृष्टस्स्यात् । पुनस्तद्रालोकनस्य प्रसवितस्तु नैवासीत् ।
अतश्चायमेव मम श्वशुरस्स्यात् । यदा हि तात एव वदति तर्हि कोऽत्र
सन्देहः !” इति ।

एतदन्यच्च चिन्तयत्येव गृहस्यानुपमां शोभामालोकयति मयि
काचिददृष्टपूर्वा रमणी रजतपट्टवदं किञ्चिज्जलधूम्रपानयन्त्रं हस्तेन
गृह्णन्ती समागत्य दत्त्वा च श्वशुरस्य हस्ते तत्प्रतिन्यवर्तत यथागतम् ।
श्वशुरश्च सबहुमानसमुदाचारं तदेव यन्त्रं तातस्य हस्तेऽद्रात् । तातश्चैक-
देव पाल्वागादीत्—“पानीयमत्र न नवीनं पूरितं” इति । श्रुत्वेव च
श्वशुरोऽपि गृहीत्वा जलधूम्रपानयन्त्रं बहिर्निर्गाच्छालात् । नाहं जानामि
किमिति तातोऽपि तमेवानुबहिर्निर्गात् । एकाकी चाहमासं तत्र ।

यथायथा व्यतीताय ममयन्तयातया ऽऽवेगोऽपि मम वर्धमान आसीत् ।
चतुर्दिशं सन्देह एव केवलं मूर्तम्समदृश्यत । विवाहे मन्देहः ! पत्न्यां
सन्देहः ! म्याने, काले, श्वशुरे, श्वशुरगृहे च सन्देहः ! किमिति विमज्य,
सर्वत्रैव सन्देहो म आसीत् । कियदधिकमुच्यताम्, पाठकाः ! क्षम्यतां
पितर्यापि मे सन्देह उदमत् ! तस्मिन् किल दिने विवाहोऽम्भद्रहृदक्षिण-
दिशायां नगरे धनवनो गृह आसीत् । अघतु वयमुत्तरमुग्यनागताम्भ्यः ।

किमिदं स्थानम्, तदपि न जानामि । न जानामि किमिति मनस्येतादृशी
व्याकुलता समजायताद्येति ।

यदा किलाहमेतदन्यच्च स्थिरचित्तश्चिन्तयन्नासम्, तदा केषाञ्चि-
त्सल्लपतां फुसफुसात्कारः कर्णगोचरोऽभूत् । किन्तु कीदृशस्सल्लाप इति
नाज्ञायत । पुनरप्यहं तदेकमना विवृत्य कर्णौ श्रोतुमारभम् । पूर्वगवक्षा-
दायात्ययं शब्द इति चाज्ञासिषम् । महानभूत्सन्देहः । किमिदं रहस्यम् ?
उत्थाय चाहं भन्दमन्दं गवाक्षनिकटमगाम् । हन्त ! हन्त ! यमदूतनि-
भाभ्यां द्वाभ्यां भोजपुरप्रान्तीयाभ्यां दण्डधराभ्यां सह सल्लपति तातः ।
तत्रैकस्य दण्डधरस्य हस्ते समस्ति दीपः । भयानके तत्रान्धकारे अञ्जना-
चलनिभयोर्द्वयोस्तयोः पापिनोर्दण्डधरयोराकृतिस्त्वतो भयावहापि द्विगु-
णमिव मे भयमजीजनत् । जडीकृतदेहश्चाहं भयेन कम्पमानोऽपि किञ्चि-
दिव स्थिरीभूय निःशब्दमवस्थितो गवाक्षरन्ध्रे कर्णं निधाय तेषामालापम-
श्रौषम् ।

तातः—“तर्हि युवाभ्यामङ्ग्यकारि किंल !”

दण्डधरः—“नहि नहि—प्रभो ! किं शतस्यैव रूप्याणामियन्मह-
त्कार्यं कुर्वः, कार्यस्य सदृशं वेतनं ददत ।”

तातः—“जानाम्यहम्, अल्पेन युवां कार्यं न करिष्यतः । अस्तु,
शतं शतं युवां प्रत्येकं गृह्णीतम् । किमिदानीमपि वा तुप्यथः !”

अन्यो दण्डधरः—“शृण्वन्तु प्रमवः । पञ्चशतं रूप्याण्यावाभ्यां
दीयन्ताम् । सर्वमपि कार्यं सम्पूर्णं भविष्यति । परन्त्वत्र हठात्कारः मात्र-
यापि माभ्नु, अन्यथा त्वेकदैव सर्वे वयं मृता भविष्यामः ।”

तातः—“युवाभ्यां पञ्चशतम्, रायाय पञ्चशतम्, गृहाधिपाय पञ्चशतं
च यदि दास्यामि किमवशिष्येत मद्गम् !” । द्वावपि दण्डधरावन्नुताम्—तर्हि
किं भविष्यति ! नमोऽस्तु प्रभवे, इति । उक्त्वा चैवगुमावपि गन्तुं सन्नद्धा-
बभूताम् । तदा तातस्त्वरितमवादीत्—‘एवमस्तु, आकर्णयतमाकर्णयतम् !’

किमियेत्व शौघ्रं क्रियते ' अस्तु, तथैव दास्यामि । किन्तु पश्यतम् । कोलाहलो मास्तु । अन्यथा कष्ट स्यात् । अद्यैतानि शत रूप्याणि गृह्यन्ताम् ' इति । एतावदुक्त्वा पञ्चाशद्रौप्यखण्डपत्रमेकैकमेकैकस्य हस्ते न्यधात् । उभावपि तौ सुतरामेव तुष्टावभूताम् । यदा तु तौ गन्तुमुद्युञ्जन्तां तदा तातस्तौ पुनराहूयावदत् — "शृणुत शृणुत ! पाश्चात्यवनेऽहं स्थास्यामि, साङ्केतिकशब्दश्रवणोत्तरक्षण एव झटिति युवाभ्यामागन्तव्यम् " । 'तथैवास्तु, सुतरामेव सम्यक्' इत्युक्त्वा तावप्यगच्छताम् । तातोऽपि ततोऽगच्छत् । अहमपि समयरूपमेवागत्याऽऽस्तरणे समुपाविशम् । किन्तु सन्देहभयाभ्यामभिभूतस्य स्वेदकिल्बजमभून्मे शरीरम् ।

अहमचिन्तयम् । 'किमय स्वम ' किमयमेव मम प्रिय पिता - हन्त ! कीदृश नृशस कर्म ! कीदृशीय मन्त्रणा ॥ किमर्थेय यन्त्ररचना ॥-सद्य एव चाह हतबुद्धिर्मृतप्रायश्चाभूवम् । चतुर्दिशमन्धतमोऽहंश्च्यत । अकम्पत च हृदयम् । उपवेशनासमर्थश्चाऽऽस्तरणे समविक्षम् । यद्यपि नाह सर्वधैव निश्चेतनोभवम्, तथापि बाढाणीन्द्रियाणि मे कस्मिन्नपि कर्मण्ययोग्यान्यासन् ।

कियन्त कालमस्यामवस्थायामहमासमिति न जानामि । क्रमेण चेतना समजायत, सुप्तोत्थित इव चाभूवम् । लोचने तु तदानीमपि नोदमीमिलनाम् । एतानि च वाक्यानि कर्णकुहरमविशन्— "अहो ! बालोऽयमनभिज्ञ क्लेशस्य ! कदापि नानेनान्वभूयत कष्टम् । एतावद्दूरमागतश्शकटाखरुह, अतएव निद्रयापहतो शेत । मन्ये तपस्वी श्रान्तोऽयमिति । राय ! एकदा शब्दापयतु नाम ! महान्कालोऽतीत, भोग्यमपि सर्वमभूच्छीतम् ।" इति । अयं च शब्दस्तस्यैव महत्स्य, यं किल हस्तगृहातदीपं कवाटोद्घाटनायागतोऽभूत् । किमित्येवमुच्यत, मच्छ्वशुरस्येति वक्तव्यम् ।

तातस्तु प्रेमगद्गदेन म्वरेण— "व्रजेन्द्र ! व्रजेन्द्र ॥ शरीरन्तु मुस्थ किल' विमित्येव शने ? उत्तिष्ठ, यस्मिन्चिद्बुध्यताम्, पश्य तव श्वशुरं कियत कालाच्छब्दापयति, उत्तिष्ठोत्तिष्ठ, मनःतु मुस्थ किल ' इत्यवदत् । "अथकि" इति वदन्ने

वाहमुदतिष्ठम् । को वा तदानीं बुभुक्षति किमपि वा । सन्देहभयाभ्यां ह्यप्रकृतिं गतस्तदासम् । एकदा चापवार्यं पितरमद्राक्षम् । हन्त ? कीदृशी भयावहा मूर्तिः । रक्ते कुटिलभ्रूणी च लोचने समदृश्येताम् । भयानकं कार्यं कर्तुमुद्युक्त इवावश्यत ।

श्वशुरोऽवादीत्—“आगच्छ, स्त्रियः किल भवन्तं द्रष्टुमुत्सुका बहोः कालद्वयाकुला भवन्ति । त्वं हि सुप्तोऽभूरिति नाहं किमप्यब्रुवम् । पाणिपादं प्रक्षाल्य विशोध्य च वदनमुपयुङ्क्ष्व यावद्बुचि यत्किञ्चित् । विश्रमस्व च ततः ।” इति । अहमप्यप्रतिब्रुवाण एव किमपि सहैव तेन गन्तुमास्तरणादुदतिष्ठम् ।

प्राविशाव च वनितागारम् । इदमपि सभागृहमिवाभूत् । किन्तु अन्धे तमसि न सम्यक्सर्वमवलोकितुमशकम् । श्वशुरस्य हस्त एक एव दीप आसीत् अस्त्यैवालोके यावत्साध्यं गमनागमनार्थं मार्गं परमवा लोकयम् अङ्गणात्परतः कुत्रचिन्महति गृह आवामगच्छाव । तत्र च कोष्ठके कुत्रचिदेको दीपो मन्दप्रकाश आसीत् । पटलं चाधः पतनाय कृतसन्नाहमिवावश्यत । सुधाया नाममात्रमपि नासीत् । इष्टकाश्च सर्वा लवणोद्विरणात्क्रमेण चुर्णीभूय पतमाना आसन् । विचित्रः कश्चन गन्धस्तत्र प्रवहन्नासीत् ।

किमनेन । तदपि गृहमुल्लङ्घय वामभागस्थं गृहं प्राविशाव । इदं च गृहं न नितरामेव महन्नापि वालम् । गृहे च तिस्रः स्त्रिय उपविष्टा आसन् । तत्रैका प्रौढाथापि किञ्चिद्वृद्धावती, अन्ये च द्वे वृद्धे । अल्पीयस्येव काले गृहं तत्काल्पर्येनापश्यम् । गृहम्य वामभागे च कुत्रचिद्दुसङ्ख्यानि स्थालानि चपकान्यन्यानि च पात्राणि निहितान्यासन् । अल्पीयम्याश्रयकस्याः त्रिपादपीठिकाया उपरि सोमकलितलोहपत्रनिर्मिता मञ्जूषैका निहिता समदृश्यत् । समीप एव तस्याः कुत्रचन वस्त्रनिधानदारुणि चण्डातकानि, कूर्गमलाः, चेलानि च निहितान्यामन् । तल्मीपे च मञ्जूषा काचिदाग्नीत् । दक्षिणतश्च किञ्चिदास्तग्णमदृश्यत गोपपानकम् । भित्तिषु च सर्वत्र

चित्रपत्राणि सयोजितान्यासन् । पटलाधारदारुस्थवल्यालम्बमान शिब्यमेक-
मासीत्, यत्र मृत्कलश एको निहतोऽभूत् । गृहमध्यभागे च कुत्रचित्पात्रे
फानिचन भक्ष्याण्यासन् । तत्समाप ण्व रत्नकम्बल एक आस्तृत आसीत् ।
श्वशुरस्तु मा रत्नकम्बलपर्यन्ते नीत्वा हस्ते रूप्यचतुष्टय च दत्त्वादीत्
“पश्य येय जनन्या मम पार्श्वे समुमविष्टा साते श्वश्रू । इमानि रूप्याण्यु-
पहारीष्ट्य पादयो प्रणम ।” इति । अहन्तु क्षण आन्त इवातिष्ठम् ।
यद्यत्सोऽवदत्तदहमप्यकरवम् । रूप्याणि तानि समर्प्य प्राणमम् । श्वश्रूरप्याशि-
षोऽवादीत्, पर न जाने किमिति । किमधिकेन, तयोरपि वृद्धयो प्रणाम
कर्तव्य एवासीत् । ताभ्यान्तूच्यैस्वरणेवाशिषो वृत्ता । श्वशुरोऽवादीत्
“कथय मात ! कीदृशो जामाता ? रूपेण खलु कार्तिकेय !” एतावत्येव
धन्या जरठाप्रवीत् “गणेश इव च गुणै ” इति । ततश्चाग्निन् प्रिये
विकराल महद्दाम्यमभूत् । यदद्यापि मे सम्मुख इव ।

श्वशुरोऽब्रवीत् “मातस्त्र जामातर भोजनय पायय च, अह तु रायम्य परि
चर्यायामस्मि ।” इति । एतावदुक्त्वा च मद्रभिमुख पराश्रुत्यावादीत्
“तर्हि भवान् भुनक्तु गच्छाम्यहम्, मा कुर्वन्न रज्जाम्, इदं किल भवदीयेमेव
गृहम्” इति । एतावदुक्त्वा चागच्छत् ।

एतावत्पर्यन्त तु नाह भक्ष्ये हस्तमध्यदाम् । निर्व्यापार एवामम् । यदैव
श्वशुरो बहिर्निर्गतात् श्वश्रूरपि मे तदैवापसार्य मुखप्राररण महधङ्कार निकटे
मम समुपाविशत् । हस्तेन च मे हस्त परिगृह्णाप्रवीत्—“भुङ्क्ष्व वत्स
भुङ्क्ष्व । कस्या वृत्ते करोषि रज्जाम् । किं वयमन्या काश्चित्स्म त्व
किं मे प्रियो जामाता ! त्वयि मे कियती प्रातिरिति किं त्व जानीषि ।
अहो महत्कष्टमभूत् ! उम् वत्स ! किमय भोजनम्य समय ? किं तदैव
बहिरमर्माचीनाया शय्यायां शयन युज्यते ? भुज्यताम्, भुक्तपीतश्रेष्ण,
चतुष्पदमञ्जमन्नद्वोऽग्नि । एतावद्दूर शक्यं नागमनात्, कष्टम् ! अस्य वदन
शुष्कमासीत् । भुङ्क्ष्व वत्स यत्किञ्चिद्भुङ्क्ष्व ।” इति ।

महदिद कष्टमापतितम् ! यथा यथैते निर्वधन्ति भुङ्क्व भुङ्क्वेति तथा तथा भय मेऽभिवर्धते । किमप्यनुवाणस्तूप्णीमुपविष्टोऽभूवम् । आकाशापाताले एकीकर्तुमारभम् , एतेषामादर च द्रष्टुम् । एतावत्येव समये श्वश्रूमे किमपि विस्मृत स्मृतवनीवाश्वर्येण शटित्यूचे—“किमिद ! एतावतापि गोपिका दुग्ध न ददाति । मातस्त्वेन भोजय । तेभ्योऽह निवेदयामि नैतावतापि गोपिका दुग्धमानयवतीति ।” इति एवमुक्त्वा श्वश्रूगात् ।

मम वृद्धश्वश्ररवोचत् “किमिद ! जानातुर्मम नैतावतापि हीरपैत् । भुङ्क्व, हस्त प्रसारये, अल लज्जया, नेत परमधिक कष्ट देहि ।” इति ।

किं कियताम्, इच्छा तु नैव जायते भोक्तुम्, तस्या वार्तापि सखा न भवति । महति निर्बन्धे जाते कमप्यन्यमुपायमपश्यन्मन्दमेव मनुवम्—
“नास्ति मे क्षुधा ।” इति ।

किन्तु—कश्शृणोति मे वचनम् ? पूर्वापेक्षयाप्यधिक निर्वद्धुमार भन्त । ततश्च ता बहुधा तर्कवितर्कादिकरणानन्तरमित्थ निरचिन्वन्त—
“यदि मृणा स्वयमागत्य भोजयेत्तदायम्मुञ्ज्या” इति ।

पाठका ! किं ‘मृणा’ इति नामान्यदापि कदाचिद्भवद्भिश्चतुम् ? एतेषा किल वाक्यैर्निश्चिनोमि ‘मृणा’ इति मत्पत्न्या एव नाम एकदेश इति । पर मत्पत्न्या पूर्णं नाम ‘मृण्मयी’ ति वा, ‘मृणालिनी’ ति वा स्यादिति नाद्यापि प्रकटीभवति । भवतु यत्किञ्चिदपि वा । ममत्वयमेव लाभ । सप्त-दिवसेभ्यो यामहमन्विष्यामि, यस्याश्च कृते सर्वमिदमसहिष्ट, सा किलाद्य समीपमुपसर्प्यति क्षणान्तरे । यथाह पूर्वमास तथैव च तदापि ।

वृद्धा पुनरवादीत्—“ओ हीरामात ! गच्छ, मृणामानय, न चेन्नाय भोक्ष्यति ।” इति । “अस्तु गच्छानि” इति वदन्त्येवागाद्धीरामाता । हीराया किल मातैतावत्पर्यन्त तूप्णामेवोपविष्टासीत् । अतएव नाहमेता सम्यगालोकयम् । अद्य तु गच्छन्त्या दीपालोके मुखमपश्यम्, संवेयम्, या पूर्वं श्वशुराय जलधूनपानयन्त्रप्रदानायागताभूत् । वृद्धावादीत् । “चठे मस्यैव दिवमाप्चियान्प्रेसा ? किन्त पर मृणा विना भोक्ष्यन्त्येव न !

भवतु, सम्यगेवेदम्, इदमेव हि काङ्क्ष्यते । इतस्त्व मृणा स्वर्णहशा लोचनेन पश्य, प्रधानगहिणी च कुरु ।” इति ।

एतावत्येव समये बहिर्क्षणज्ञप्तात्कारोऽश्रयत । वृद्धा च तदैव बहिर्निरगात् । बहिरेव चाय शब्दोऽश्रयत—“मृणे ! गच्छ, त्वा विना तु स भोजनमपि न करोति । गच्छ निजहस्तेन भोजय ।” इति । यदा किलेदमेवाहमालोचयन्नासम्, तदैव कयाचन सुन्दर्या दर्शनमदीयत द्वारे ।

ततश्च सापसार्यं मुखप्रावरणमेकदैवागत्य मम पार्श्वं समुपाविशत् । अहं तु किमपि वक्तुमशक्त एव मनस्यालोचयम्—“किमित्येव मे सप्तदिवसपूर्वविवाहिता पत्नी हन्तहन्त । कीदृशोऽयं व्यापार ! कीदृश चेद पश्यतोहरत्वम् ! किञ्चेद भयानकं कर्म !” इति एकरूपेण तदीयं मुखमालोकयन्नेवासम् । सा किल सर्वाङ्गसुन्दरी, गौरवर्णा, सुन्दरे कर्णान्त-विश्रान्ते हरिणशाबकस्येव च तस्याश्चञ्चले लोचने, मदनचापविजयिन्या-वीपद्वेके च भ्रुवौ, चम्पकसुमशोभना च नासा, त्रिम्बफलगर्वसर्वस्व-हारिणौ चोष्ठौ, मुक्तानामिव मनोहरा दन्तानामावलि, शारदाष्टमीचन्द्र-शकलानुकारि च फाल चासीत् ।

समयविस्मयमहन्तदीयं यदनचन्द्रमसमवलोकयन्नासम् । सुन्दर्या ओष्ठौ किञ्चित्समकम्पेताम् । क्रमेण चास्मयत मुग्धमधुर सहेव कटाक्षपातेन । वीणाविजयिना स्वरेणावादीच्च—“किमित्येवमवलोकयसि माम् ।” इति अहन्तु तदापि तूष्णीम्भूत एवासम् । अतएव च पुनरपि शङ्कृतमभूद्वी-णाया—“किमिति पातयसि द्रष्टिं मयि ।” इति । अहन्तु किञ्चिदिवाव-ष्टभ्य धैर्यं सविस्मयमवदम्—“त्वामहं न जानामि, का त्वम् ?” इति । युवस्या त्वेवमुक्तम्—“मा त्वं न जानीषे ? हन्त ! कुत्र गच्छामि, किमाल-पामि, किं वा करोमि ? अहं किञ्च तव प्रियास्मि ।” इति । अहमब्रुवम्—“पश्य छल मावुरु, सत्यं भण, कासि त्वम् ? स्त्रियं किल स्वभावतो दयावत्यो भवन्ति, माकलङ्क्यात्मीया जातिम्, ब्रूहि दयया, कुत्राहमागतोऽस्मि ?

यत्राहं जाले रहस्यमये बद्धोऽस्मि ? किमयं स्वप्नः, उत सत्यमेव, किमपि न ज्ञातुं प्रभवामि ।” इति । रमण्या चोक्तम्—“त्यजोन्मत्ततामितः, बहूभूत् ! भोक्ष्यसि न वा, वद ? हरे राम ! कीदृशोऽयं पुरुषः, आत्मीयां पत्नीमपि ज्ञातुं न शक्नोति !” इति । एतावदुक्त्वा च गातुनारभत ।

“दृष्टश्रुतमपि को विस्मरति ।

॥ द्विपदी ॥

अयमौदृश इति मन्ये विधिना मम मृतिरिह विहितेति ।
 नाहमजानां हृदि ते कपटः श्यामेयान्भावितेति ॥
 दत्ताशां वितनोपि निराशां लज्जा कुत्र गता ते ।
 प्रथमनिरीक्षण एव विलीनं मम हृदभूद्भ्रशंगं ते ॥
 त्वयि विरहाम्बुधिमगनामपि मां मुक्त्वा यातेऽकरुणम् ।
 कुत्र नु यामि वदाभि च किमहं को भविता मे शरणम् ॥
 जीर्णं गात्रं शीर्णं हृदयं भवति शिरश्च विदीर्णम् ।
 आगच्छ प्रिय मास्तु विलम्बः कण्ठे लग मे तूर्णम् ॥”

अहो कीदृशभिदं सुन्दरम् गीतम् ! न मयैतादृशं गतिमितःपूर्वं कदापि श्रुतम् ! सा हि सुन्दरी हस्तेन मे हस्तं परिगृह्य सप्रेमभरमगासीत् । भीतचकितश्चाहं मन्त्रमुग्ध इवासम् । सा च कमलनयना भक्ष्यमैकैकश्येन मे वदने निधतुनारभत । अहमपि नापारयं प्रतिपेद्मम् । स्थालस्थितानि सर्वाण्यपि भक्ष्याण्यभक्ष्यम् । सा च हरिणेशणा भृशन्तुष्टावादीत्—“पश्ये-
 दानीमहं कियत्प्रसन्नास्मि ! इदमेवाकांक्ष्यत् । किं जलधूमं पिपाससि !” इति । अहं तु—“नास्ति मेऽभ्यासः” इत्यवदम् । तदा सा पुनरप्यवादीत्—
 “तर्हीतः किं चिकीर्षसि” इति ।

अहं च—“किं मदीयमेकं वचनमङ्गीकरिष्यामि ? यद्यदहं प्रक्ष्यामि तस्य तस्योत्तरं यदिष्यामि !” इत्यवदम् । मात्रवात्—“किं तत् ! त्वमपि मे भनी, अहं तव प्रिया ! यत्त्वं प्रक्ष्यसि किमित्यहं तत्र वदि-

स्यामि ?” इति । ततश्च पुनरहमवोचम्—“तर्हि का त्वमसि ? किमिदम् हृदयं मम किमित्येवं विह्वलीभवति । ओः, किमिदम् ! किमित्यात्मा मे विभ्रमति ! गिरश्च किमिति पूर्णते ? स्पृशामि ते चरणौ, कथय किमहं भोजितोऽस्मि स्वया ? कथय कथय का त्वमसि ?” इति । तथा तु सोच्चै—र्हासमुक्तम् ? “हहह हाः अहम् ? काहम् ? मां किं न जानीषे ? अहमस्मि तव सर्वस्वभूता । अहमस्मि नौस्तव संसारमागरस्य । पुनरपि मिलि-
प्यामि ? यदा त्वमात्मन्यवस्थितो भविष्यसि तदा मां प्रत्यभिज्ञास्यसि । अहमस्मि त्वदीया—त्वदीयाया अपि तद्दीयास्मि !” इति । ततः परन्तु किमपि श्रोतुमहं नाशकम् । किमारब्धम्, किञ्चाभूदिति नाहमपारयं ज्ञातुम् ।

क्रमेण च शिथिलतामगुस्तर्वाप्यङ्गानि । अन्ततश्चाहमवष्टभ्य धैर्यमुच्चैरुद्धुपम्—“तात कुत्रासि !” इति । इतः परं च किमभूदिति न स्मरामि, मूर्च्छितः पतिऽतोऽस्मि धरण्याम् ।

इति प्रथमभागे द्वितीयं चक्रम् ।

प्रथमभागे तृतीयं चक्रम् ।

कारागृहवासः ।

कियन्तं कालं निश्चेतन आसमिति नाहं जानामि । यदा पुनश्चेतना-
भूत्, अज्ञासिपं तदा, ‘सर्वाङ्गीगमस्ति शैथिल्यम् । शिरस्तु नोत्थापयितुं शक्यते । शरीरे नास्ति वस्त्रकवचम् । पादयोश्च न स्तो जङ्घा-
वरणे । केवलमेकमेव वस्त्रं कटिवद्धं वर्तते’ इति । इदं चाजानाम्—“नास्मि शय्यायाम्, किन्तु तृणेषु निविष्टोऽस्मि, तृणमयमेव च शिरोनिधानमपि” । इति । उन्माल्य लोचने समपदयम्, घोरतमन्तमोऽदृश्यत । महदेव मयं

समजायत, कुत्राहमस्मि, कैथमभ्रागतोऽस्मि, इत्येतदालोच्यारुदन् । अथु च धारया पतितुनारभत । प्रालपं चैवमहम्—“केनेयमीदृशी मैऽक्रियत दशा ! हा तात ! किं भवानैव मे जन्पदः ? किमिदमेव पितुः कर्तव्यम् ? मातः ! त्वं कुत्रासि ? एतावता हि कालेन न मां त्वं क्षगमात्रमपि दृष्ट्य-गोचरे पर्यत्यजः, अद्य कुत्र गतासि ? पर्य त्वदीयस्य ब्रजेन्द्रस्य कीदृशी दशेति ? एतावन्तं कालमहं कस्मिन् भ्रमजाले बद्ध आसम् ? किमेतावतः कालस्यानन्तरं मदीयं जीवनरहस्यमुद्घाटितमनूत्, हा संसार ! कस्यास्ति शक्तिस्त्वदीयां मायां ज्ञातुम् ? आम्, एवमिदम्, अवश्यमेवेदमेवम् । धनम्, एश्वर्यम्, बन्धनः, मित्राणि, पत्नी, माता, पिता, इत्यादिकं सर्वम-प्यसत्यमेव ; अद्याहमवागच्छन्, संसारेऽस्मिन् नास्ति कोऽपि मदीय इति । अथेव च सर्वमिदं स्मृतिमथनारोहति—‘तस्यां पापपुर्यां मातापित्रोर्गुप्तः परामर्गः, तस्यैव परामर्शस्य फलभूतौ विवाहस्य बाह्यस्समारोहः, चिन्तायुक्त-स्य पितुरवलोकनम्, पित्रां सहाय नरके समागमनम्, पितुर्दण्डधराभ्यां सल्लापः, तस्या धूर्ताया वञ्चकता’, इत्यादिकम् । इदं च सर्वमालौचयन्नहं निश्चिनोमि, एते खलु मां मारयितुमिच्छन्तीति । किन्तु कमहमपराधमकरवमिति न जानामि । हे सर्वात्मन् भगवन् ! तव तु किमप्यविदितं नास्ति खलु ! केन पापेनेयं मे दद्याभूत् । प्राणाः खलु निर्जिगमिषन्ति, दयानय ! दयां कुरु, उद्धरैनमापद एतस्याः ! इति ।

यदाहमेतदन्यच्च चिन्तयन् सराब्दं रुदंश्वासं तदैव पटलाधार-दार्ढ्यभागे किञ्चिदिव प्रकाशोऽदृश्यत । सम्यगवलोक्य च पटलाधारदार्ढ्य-धोभागस्थरन्ध्रमागंगं प्रविशतस्तुराकिरणस्यायं प्रकाश इति निरचिनवम् । क्षगान्तरे च स्पष्टमेवार्यम्णो मयूखा अन्तःप्रविष्टास्समदृश्यन्त । ततश्च चतुर्दिशमेव मित्तिस्थान् रन्धानपश्यम् । क्रमेण च तस्य गृहस्थाकार-स्स्पष्टं दृष्टिगोचरोऽभूत् । गृहं चेदं पञ्चहस्तदीर्घं हस्तत्रयविशालं चासीत् । एकोऽपि गवाक्षस्तत्र नाभूत् । केवलमेकमेव द्वारमतिविशालोन्नतमायसेन कवाटेनाऽऽयसगृह्णलानिबद्धेन पिहितमासीत् । भित्त्यादिकं च सर्वं दृढ-

मासीत् । एकस्यैव पुरुषस्य निवासयोग्यमभूत्तद्गृहम् । तृणमयभास्तरणं
विना नासीत्त्र किञ्चिदापि । अहं च सावधानं चतुर्विंशं सभ्यगन्विष्यापि
महिर्निर्गमनमार्गमपश्यन् हताशस्तूष्णीमुपविष्टोऽभवम् ।

एकदा चाहमुच्चैरुद्घुपम्—किमस्ति कश्चित् राक्षितुं मम प्राणान्!"
इति अयं च शब्दस्तत्रैव गृहे व्यलीयत । किं कियताम्, किमापि न
निश्चेतुमशकम् । एकदा चालोचयम्—“मित्यवञ्चनेनोपर्यारुह्य रन्ध्रैः
पश्यामि यः कश्चिदापि वा दृष्टिगोचरो भवति न वेति !” इति । बहुशः
मयस्यन्नापि नाशकमारोढुम् । भित्तिः किलाल्यन्तमेव श्लक्षणासीत् । अन्ततश्च
थ्रान्त उपाविशम् । शिरश्च घूर्णितुमारभत । उपवेशनासमर्थश्च हठात्पतितो-
ऽभवम् । पतनसमये च शिरसि जातेन ताडनेन मूर्च्छितोऽभवम् ।

इति प्रथमभागे तृतीय चक्रम् ।

अथ चतुर्थं चक्रम् ।

पलायनम् ।

नाहं जानामि कियन्तं कालमस्यां दशायामहमाप्तमिति । अकस्मात्-
च्छातिविकटेन क्षणक्षणान्तरेण प्रतिबोधितस्ससम्भ्रममुदतिष्ठम् । उन्मौल्य
लोचने पुरतस्स्थं स्थालहस्तं कञ्चन पुरुषमपश्यम् । अयं च तदीयेन वेपेण
वैतनिको भृत्य इवाद्दश्यत । तत्कराम्भितं च म्थालेऽनादिकमासीत् । द्रुततर-
मुत्थाय चाहं तदीयौ चरणाववलम्ब्य सभयकम्पमवदम्—“योऽपि कोऽपि
वा भव त्वम्, मम तु त्वमेव परमधरोऽसि—उद्धराम्या आपदो माध् ;
तपाम्बिनो मे कुरु साहाय्यकम्, भविष्यति ते श्रेयः, यदस्ति किञ्चिन्मन्त्रि-

कटे तत्तुभ्यं दास्यामि, रक्ष माम् ।” इति । किन्तु कश्शृणोति । स किल निजचेष्टितैरात्मनो बधिरतामिव कुत्रचिदपि कर्मण्यनधिकारमिव चासूचयत् । पुरस्ताच्च मे वारिपूरितं किञ्चित्पात्रं तच्च भोज्यपूरितं स्थालं निधाय तथैवातिष्ठत् । क्षुधा पिपासया च परवशांकृतोऽहं यत्किञ्चिदलभ्यत तदेव भुक्त्वा पीत्वा च किञ्चिदिव शान्तक्षुत्पिपासोऽभूवम् । सोऽपि स्थालादिकं गृहीत्वा पिधाय द्वारमगच्छत् । महता दुःखेन व्यतीयाय तद्दिनम् ।

सूर्यप्रकाश एव मे घटिकायन्त्रमभूत् । तेनैव कालं निश्चिन्वन्नासम् । प्रतिक्षणं तेष्वेव रन्ध्रेषु पश्यन्नासम् । एवमालोकयत्येव मयि क्रमेण भास्करांशवो दूरेऽभवन् । आजगाम च क्षणेनैव तमः । तस्मिन्नेवान्धे तमसि स्थितोऽहमेकाकी रुदन्नासम् । आन्तरया भक्त्या भगवन्तं स्मरन्नासम् । अश्रु च धारया नेत्राभ्यां पतदासीत् । पुनश्च सज्ञणज्ञणात्कारं क्वाटिकोद्घाटिताभूत् ।

तमेव च पुनरपि भोज्यहस्तं पुरस्थितं पुरुषमपश्यम् । परिरभ्य हस्ताभ्यां तदीयौ पादौ बह्वरुदं प्रालपं च । किन्तु किमपि प्रयोजनं नाभूत्, स हि मूको बधिर इव चाभूत्, यथाहि कश्चित्किमपि न शृणोति किमपि वक्तुं न शक्नोति । भवतु यथातथा वा । तस्मिन्नेवान्धकारे यावद्बुच्यादम् । सोऽपि स्थालादिकं गृहीत्वा यथापूर्वं द्वारं पिधायगच्छत् ।

क्रमेणावर्धत रात्रिः । तेभ्य एव रन्ध्रेभ्य आगत्य गृहं सर्वं व्याप्नोत्तमः । यावदासीद्बहिस्तमः ततोऽप्यधिकेन व्याप्तमासीन्मे हृदयम् । कियन्ति दिनान्यत्र स्थातव्यम्, किमप्यहं न जानामि, सत्यमेव मयात्रैव-मर्तव्यम्, किन्तु केन कारणेनेयं मे दशाभूत्, किमपि न हृदयमवतरति ।

एवमेव चाहं रुदन्प्रलपन्नुत्पतन्निपतंश्चायापयं रात्रिम् । पुनस्तेभ्य एव रन्ध्रेभ्योऽन्तरागतेन प्रकाशेन सूर्यमुदितमज्ञासिपम् । उत्थितोपविष्टश्चाहं पुनस्तत इतोऽन्वेष्टुमारभे । पलायनप्रयत्नं विनान्यत्कार्यमेव तत्र मे किमासीत् । अकस्मादेव किञ्चित्स्मृतिपथमागात्—एतादृशान् कारागृहानधिकृत्य पूर्वं मया

चरितेषु पठितमासीत्, श्रुत चासीद्बहुभ्य—‘एतादृशेषु म्थानेषु प्राय-
सुरङ्गापि भवती’ ति । झटित्येव चापसार्यं तृणानि बहून्वैपिपम् । किमपि
चिद् नोपालभ्यत ।

ततश्चोत्थाय भित्तिषु सर्वत्र सम्यगालोकयितुमारभे । द्विस्त्रिंशच्च परिवृत्य
परिवृत्या लोकयतो मे हठादेव पाश्चात्यभित्तौ कुत्रचित्किञ्चिल्लिखितमिव
दृष्टिगोचरत्पमभजत् । विलित्य पुन परिमृष्टमिनाद्दृश्यत । किमस्ति तत्र
लिखितमिति ज्ञातु महत्येव समजायतोत्कण्ठा । बहुशश्च प्रयतमानो नापारय
पठितुम् । अन्ततश्च महता प्रयत्नेन कानिचिदक्षराणि लिखितान्यपठम् ।
तत्र किल ब्रह्माक्षरैर्दूरदूरे—“शशिनाला” इति लिखितमासीत् ।

स्त्रिया नाम लिखितं दृष्ट्वा क्षणमहमभूवमुद्भ्रान्त इव । अहो
कीदृश श्रवणहारि नामेदम् ! अत्रान्धकूपे स्त्रियो नाम किमिति लिखितमास्ते ?
अचिन्तयमहमेवम्—“किमेतेऽत्रैवानीय जनाना प्राणान् हरन्ति ? हन्ति !
हन्ति ! न जानामि कया सुन्दर्याऽत्रैतद्धन्तगतया प्राणा पर्यत्यज्यन्त !
मन्ये तस्यैवान्यानप्यत्रागतान् सावधानीकुर्वन्त्यैवमाल्मीय नाम लिखितमिति ।
का नाम स्याच्छशिवाला ? जानामि काचिद्धतभागधेया कुलकामिन्यप्यत्र
कारागारे बन्दीकृताभूत्, अन्ततश्च निज पातित्रत्य रक्षन्त्यात्मीयान्प्राणा-
न्प्रादादिति । शशिनालेति हीद नामोच्चारणमात्रेणैव सञ्जनयति कमप्या-
नन्द मनस ” इति ।

एवमाद्याभिश्चिन्ताभिस्सहैव कालोऽप्यभिवर्धमान आसीत् । सवि-
कटशब्द पुनरायसकवाटिकोत्थाटिताभूत् । इत पूर्वं यो भोज्यमानयन्नासीन्न
तदानीमदृश्यत स । किन्त्वन्य एव परममुन्दरो बाल्मसमालोकयत । स
हि कवचावृताङ्ग शिरसि दधानशिशरम्त्राणं वसानो वस्त्र मनोहर गौरवर्ण-
कमनीयवदनश्चासीत् । श्मश्रुणो नाभैव नासीत् । सप्तदशाष्टादशवर्षदेशी-
यस्य ममाग्रे स्थालचपकादिक निधाय तूर्णाम्भूतोऽतिष्ठत् । अचिन्तय चा-
हम्—“रङ्गा निशिचरनिकर निवास । निरसति सत्पुरुष कथमत्र”
इति ।

“पापपुर्यामस्यां नरककुण्डे चात्र कौड्यमत्यद्भुताकारस्तेजस्वी
बालकः ? स्यात्कदाचित्करुणानिधिना भगवता भूमैवोद्धाराय प्रेषितोऽयम् ।”
इति च ।

सविनयं व्यजिज्ञं चैवमहम्—“भ्रातः ! यदि त्वमपि कश्चिदीश्वर-
सृष्टेषु जैवेष्वन्यतमः, यदि चास्ति त्वयि किञ्चिदपि पौरुषम्, तर्हि रक्ष
मामापदोऽस्याः । दिनद्वयात्मतितोऽम्यत्रापदि । पश्य ! आलोचय !
दुःखिनां साहाय्यकं क्रियताम् ! आपन्नस्य मंरक्षणं हि मनुष्यमात्रस्य प्रधान-
तमो धर्मः । पालय त्वमपि शास्तीयाम, ज्ञात्वा । यावज्जीवमहं तव दासभूतः
स्थास्यामि । निर्गच्छन्ति मे प्राणाः ।” इति बालकस्तु सङ्केतेनैवावादीत्—
“तूष्णीं भव” इति ।

अस्मिन्नेव समये बहिः पदशब्द इवात्रयत । कश्चित्पुरोऽन्तराग-
तौऽभूत् । अत्य किञ्च मूर्तिर्निनरागेव भयावहासीत् । दर्शनमात्रेणैव हृदयं
मे कम्पितुमारगत । अयं किञ्च स एव दण्डधरः पुरुषः, येन सह मम
पितुर्द्रव्यन्यूनाधिकभावादिविषये सह्यापः पूर्वमानीत् । भयेन च मे मूर्छं
समजायत । आगत्येव च सोऽपि सक्रोधं मामुद्दिश्यावादीत् “अरे धूर्त !
किमेतैस्सह त्वं सह्यपनाम्ने ?” (बालकं दृष्ट्वा सगौरवम्) किमिति
भवानत्र तिष्ठति ?” इति ।

बालस्तु निर्भयं प्रत्यवादीत्—“रामसिंह ! आगतौऽम्यहमेनं
द्रष्टुम् । पदयायं रोदिति । न जानामि किमित्येतस्य दुःखेन ममापि हृदयं
दुःखितं भवति !” इति ।

भोजपुरगान्तोयन्स भर्तृन्मन्त्रोपमगवादीन्—“किं त्वदर्थं मया
स्थानव्यम् ? भोक्षामि न वा, किमिति न वदाते ! न भोक्षामि चेच्छर्मागि-
ष्यामि शिरसो दण्डेन, मुञ्चस्व शीघ्रं” इति । वदन्नेव चेदं द्वारं पिधाय
निरगात्, बालोऽपि महेव तेन ।

पुनरपि ज्ञातं तस्मिन्बन्धुरेऽभूत् कर्त्तुं । पुनश्च भोज्यं निर्यन-

मासीत्परं क्षुधा नामूत् । उपविष्ट एव चाहं बालकस्य तन प्रक्षीप श्रुतिसुखं
 स्वरं कमनीयं च वदनं पर्यालोचयन्नासम् । तदात्ने च हठादेव पुरतो मे—
 ऽरूपपरिमाणा इष्टकालण्डा. कतिचनपतन् । सम्भ्रान्त इव चाहं किञ्चिद—
 पसृत्य दक्षिणतो भित्तिर्लग्न उपविष्टेऽभवम् । महदेव भयमजायत । भित्ते-
 रूर्ध्वभागस्थान् रन्ध्रान्पश्यन्बहुशस्तर्यथासम् । महती काचनायसी
 कुञ्चिका पुरतो मेऽपतत् । कुञ्चिकाचेय त्रयङ्गुलपरिणाहवती सुढढा ।
 क्षगान्तरे च हन्न ! हन्त ! सप्रक्तोक्त नरशिर रुधिरविल्लक्ष्मैकः
 खड्गोऽपतदग्रत । अह व सविस्मय सभयं च पश्यन्प्रत्यभ्यज्ञासिपम्—
 तस्यैवेद भोजपुरप्रान्तीयस्य दण्डधरस्य शिरो य क्रियद्भय एव क्षणेभ्यः
 पूर्वमत्रागतोऽभूदिति । अधिकाधिक चाह भयेन परिकल्पितोऽभूवम् । तदात्ने
 चैकं पत्रं सम्पुष्टितममतोऽगतत् । शङ्कमानश्च तदादायोन्मुच्यावाचयम् ।
 एवं तत्र लिखितम्—

“यदि प्राणान् रिरक्षिषसि तर्हि श्रुतिति कुर्वन्तानि कार्याणि । प्रथम-
 मिमा कुञ्चिका गृहाण । पाश्चात्यभित्तौ यत्रात्पष्टतया निश्चिच्छिषितमिव
 दृश्यते तत्र सावधान पश्य । तत्र लिखितेष्वक्षरेषु ‘श’ कारस्य स्थानेऽस्ति
 किञ्चिद्रन्ध्र यत्सुधया पिहितमास्ते । निष्कास्य ततस्मुधाम् । ततश्च
 कुञ्चिकानिधानयोग्य किञ्चित्काल्यन्त्रम्येन रन्ध्र दृश्येत् । तत्र कुञ्चिकां
 निधाय आमय, ततश्चोद्घाटिते कवाट एकपुरुषत्रपेशयोग्या काचन मुरङ्गा
 लभ्येत । इदं च छिन्नं शिर कवाटपादं निधाय गृहीतमङ्गस्तुरङ्गया
 पलायत्व । मध्येमार्गमन्धकारानृत्तान्यल्पारिमाणानि गृहाणि बहूनि
 स्युः । माभैः । सर्वेषामेव गृहाणां द्वाराण्युद्घाटितानि सन्ति ।
 अन्नतश्च गृहस्य द्वाराद्बहिर्निर्गत्य यावत्परतः । ततश्चोपलभ्यते
 गृहमेकम्, यस्य च द्वारे फश्चिद्द्वारपालकस्स्यात् । मन्दमन्दं गत्वाऽनेनैव
 खड्गेन तस्य शिरश्छिन्धि । इदं चावहितेन कर्तव्यं यथा स पूर्वं एव न
 पश्येन् । तस्यैव कवचादिकं धृत्वा तद्गृहपूर्वकोणं गच्छ । तत्र चैना
 शिलापिटितद्वारा मुरङ्गोपलभ्येत । यत्नेन तामुद्घाट्य प्रविश्य तस्याम् ।

सावधानं तामप्यतिलङ्घय सुरङ्गां यदा द्वारे गमिष्यसि द्रक्ष्यसि तदा
 कमापि पुरुषं त्वदर्थं वस्त्रादिकं हस्ते दधानम् । किमप्यनुक्तैव तद्वस्ताद्व-
 खादिकं गृहीत्वा परिधाय दत्त्वा च तद्वस्ते खड्गं पूर्वधृतं वस्त्रादिकं च
 याद्दुत्तरामिमुखम् । विस्मृत्यापि मास्मगमः पितुर्गृहान्, अन्यथा पुनर्धृतो
 भविष्यसि । इमां च पत्रिकां शकलीकुरु । मदीयवृत्तान्तपरिज्ञानस्य नास्त्या-
 वश्यकता । पलायस्व पलायस्व, मास्म विलम्बधाः । झटिति पलायस्व”
 इति ।

पत्रमिदमुपलभ्य पठित्वा च तत्र लिखितं कियानानन्दो मे समज-
 नीति नाहं प्रभवामि वर्गायितुम् । मनसैवाहमकरवं धन्यवादान् भगवते,
 प्रागमञ्च सहस्रशस्तं येनेदं व्यलिख्यत पत्रम् । ततश्च झटित्येव तच्छिन्नं
 पुरस्थं शिरः कवाटपार्श्वे निधायोदतिष्ठम् । तदात्वे चापूर्वमेवोदभूत्साहसं
 मनसि । तेष्वेवास्पष्टलिखितेष्वश्रेषु शकारस्य स्थाने तथैव कुञ्चिकया
 भित्तिं समघट्टयम् । चूर्णाभूतायां सुभायां ततो निष्कासितायां कुञ्चिकानिधान-
 योग्यमदृश्यत किञ्चिच्छिद्रम् । निधाय तत्र कुञ्चिकां यावदहं भ्रामयामि
 तावत्सहैव धदात्कारेणायसी कवाटिकालीयसी काचन समुद्धाटिताभूत् ।
 अदृश्यत चान्धकारावृतो गर्त इव कश्चित् । प्रसार्यशिरो धरां यावत्पश्यामि
 सावधानं तावत्तदपि गृह्णन्निदृश्यत । पुरत एव लम्बमाने लौहबलये
 अवलम्ब्यावातरमधः । करवालं तच्च पत्रं गृहीत्वा तस्मिन्नेव गृहे गन्तु-
 मारभे । क्रमाच्च लङ्घयन् बहून् गृहान्प्रविशन्नेवान्तिमं गृहमपश्यं तत्र
 चस्तुत एव कञ्चन द्वारपालम् । मदीयेनैव भागधेयेन द्वारपोऽन्यतोमुख
 एवोपविष्टोऽभूत् । अतएव तन्निकटगतमपि मां नैवाजानात्सः । अयमेव
 सर्माचीनस्समय इत्यविलम्बेन तदीयं शिरोऽच्छिद्रं तेनैव खड्गेन । तदीयं च
 वस्त्रादिकं, झटित्येव प्रथमकृत्य पर्यदधं यावद्रक्तधारा न निस्सरति । क्षणा-
 न्तरे चातिमहती रक्तधारा सेवगमूर्ध्वमुखं पर्यमुस्रवत् । ततो निर्गत्य पूर्व-
 भागे कुत्रचिच्छिलामपश्यम् । उपसृत्य च महता प्रयासेनापसार्य तमुपल-
 म्पश्यं सुरङ्गाम् । प्रविश्य कथञ्चित्सुरङ्गामुत्तीर्यापश्यं कञ्चन पुरुषं हरते

दधानं वल्गादिकम् । स च मां दृष्ट्वैव प्राणंसीदवादीच्चैवम्—“मा भैः,
यावच्छक्यं झटित्येवैतानि वस्त्राणि परिधायानेनैवोत्तरदिग्गामिना पथा
पलायस्व । देशादेवास्मान्निर्गच्छ । अन्यथा तु भवतः प्राणानामेव रक्षण-
मशक्यम् ।” इति । अहं च द्रुततरमेव परिधाय तद्वल्गादिकं खड्गं
द्वारपालीयं वस्त्रं च तद्धस्ते प्रादाम् । पत्रिकान्तु तां न शक्यकरवम्,
न वा तद्धस्तेऽदाम्, किन्तु गुप्तमेवास्थापयं मदीये वस्त्रे । गमनसमये
चाहन्तमनुवम्—“यस्य किल कृपयाहमेतावत्पर्यन्तं धारयामि प्राणान् किं
मया तदीयं नाम श्रोतुं न युज्यते ।” इति । स त्ववादीत्—“नास्ती-
दानीं तच्छूषणस्यावश्यकता । अद्यैव पलायस्वतः । चतुर्दिशं परिभ्रमन्ति
चराः । यदि किञ्चिदपि तेषां ज्ञातं भवेत्तदा बहूनां प्राणान् गृह्णीयुस्ते ।”
इति । अहं तु श्रुत्वेदं हताशः किमप्यनुक्तवैव झटिति प्रातिष्ठमुत्तरामि-
मुखः ।

इति प्रथमभागे चतुर्थं चक्रम् ।

अथ पञ्चमं चक्रम् ।

वनलता ।

एतन्निमित्तमेव कुत्रापि महता वेगेनाधावमहं तेनैव पथा । मार्ग-
ध्यायं विपुलतमः, उभयतश्च पार्श्वयोर्महता सान्द्रेण वृक्षपण्डेन मण्डितं
आसीत् । घटिकामात्रमेवं धावनात्परं कस्यचन निविडच्छायस्य तरोरध-
स्थितो व्यथ्रमम् । एकदा च परिवृत्य पृष्ठतोऽवालोकयम्, कोऽपि नाद-
श्यत । किन्तु भयेन हृदयं कम्पमानमासीत् ।

वैशाखमासम्यायं नक्षत्रम्च आतपः, तत्रापि क्षुधितः पिपामितश्चाहम् ।
अतश्च स्यातुमसमर्थं उपाविशम् । कियत्कालं चैवमेवोपविष्टोऽभवम् । हठा-

च्चाश्रूयतातिविकटशब्दोऽयम्—“भाधव । त्वमत्र वेणुषण्डे घने सहैवान्यै-
श्छन्नस्तिष्ठ । अहं च तत्र पथिभ्रमौ गच्छामि । कुत्र वा गमिष्यति सोऽस्म-
द्धस्तान्निर्गतः” इति । अयं च शब्दः कस्यचित्परिचितस्येवाभूत् । परं
नाहमशकं कस्यायमिति स्पष्टं निश्चेतुम् । चकितभीतश्चाहं विनैव विलम्बं
तमेव वृक्षमारुह्य पत्राच्छादितगान्त्रोऽतिष्ठम् ।

चतुर्दिशं च चक्षुषी प्रसारयन्नहं नातिदूरे पूर्वदिशायां धान्यक्षेत्रे
प्रविश्य पन्थानमागच्छतोऽपश्यन्बहून् । कमप्यहं न प्रत्यभ्यज्ञासिपम् ।
एतेषां किल मूर्तिर्नितरामेव भयावहासीत् । तेषां च प्रधानः पूर्वं मया
कदाचित्कुत्रचिद्दृष्टपूर्वं इवाद्दृश्यत । परन्तु नाहमशकं प्रत्यभिज्ञातुम् ।
यस्याहमासमुपरि तरोस्तस्यैव मूले तेऽप्यागत्योपाविशन् । अहं च समुपजात-
सर्वाङ्गीणकम्पस्तत्र दृढमवस्थातुमप्यशक्तोऽभवम् । निरचिनवं च मामेवैते-
ऽन्विष्यन्तीति ।

प्रधानोऽवादीत्—“धिगस्मान्सर्वान् । केन तस्य मार्गो ज्ञापितः ?
चोरस्यैव गृहे सन्धिच्छेदः !” इति, अन्योऽब्रवीत्—“किं वृथामलोपेन
गत्वान्विष्यामः । पञ्चशत्याः पुरुषाणां सहस्रे नेत्रेषु प्रक्षिप्य धूर्त्वा स कुत्र
वा गमिष्यति । अत्रैव यत्र कुत्रचिच्छन्नस्स्यात् ।” इति ।

हन्त ! हन्त ॥ हन्त ॥ अयं किल शब्दस्तस्यैव मे श्वशुरस्य,
यस्तस्यां रात्रौ दीर्घश्मश्रुगण्डः शुद्धं यज्ञोपवीतं धारयन्नासीत् । अद्य तु
किमपि तन्नास्ति ।

एतावत्येव समये दूरादेव सुधामधुरश्रवणहारी कश्चन गीतध्वनिः
कर्णकुहरं प्राविशत्—

॥ द्विपदी ॥

पञ्जररुद्धः किमिति तपस्वी सोऽयं कैर्दुश्चरितैः ।

कुम्भजरनीलं नम उत्पातितो विहरतु मारुतपोतैः ॥

मुच्यति ताप शमयतु नीरदमङ्गदेप नितान्तम् ।

दु ख्यति मत्प्रिय एष निकाम गात्रमभूत्कृशतान्तम् ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ! स एव बालक ! पूर्वदिशातप्तमायाति ।
हो ! कीदृशी मनोहारिणी गतिरस्य । किञ्चेदमनुपम रूपमस्य ! मन्ये
सस्यक्षेत्रे कमलेन पुष्पितम् ! मन्दमन्दमागत्य सोऽप्येतेष्वेवान्तर्गतोऽभूत् ।

कियन्त काल विचिन्त्य प्रधानोऽवादीत्—“भवतु ! इदमेव द्वाश्च-
र्यतरम् ! कारागृहस्य कुञ्चिका मन्त्रिकटेऽस्ति, सुरङ्गाया अपि कुञ्चिका मदधीना ।
अस्तु, तेन खड्ग कुत्रालभ्यत ? द्वौ पुरुषौ मारितौ, एतावन्त काल
कारागृहस्य द्वार विवृतमासीत् । मध्यन्दिन एवैतावतामस्माक चक्षुस्यु
धूर्त्वा प्रक्षिप्य स निरगात् ! यादृश कर्म न केवलमहमेव, कोऽपि कर्तुं न
शक्नोति, तादृशमष्टादशवर्षदेशीयोऽयं विना प्रयासमकरोत् । धिगस्मान् !
उत्तिष्ठत भ्रातर ! जनन्या भवान्या जयशब्दमुच्चार्य पुनरेकदान्विष्याम ।
अन्यथा पुनर्धन प्राणा गौरव किमपि नावशिष्येत । किञ्च राजकीयकारा-
गृहेषु पतितैर्भाव्यम् । ब्रूत भ्रातर, विजयता भवानी !” इति ।

भवान्या जयशब्देन सर्वमेव तद्वन मुखरितमभूत् । क्षणान्तरे च
न जाने कुत्र वा ते सर्वेऽप्यगुरिति ।

पुनश्च निःशब्दमभूत्तद्वनम् । तथाहमपि किञ्चिदमी । शून्ये तत्र
वनेऽहमेवैकाक्युपविष्टोऽभव वृक्षोपरि । किमित कर्तव्यमिति निश्चेतु नाश-
कम् । मनसि तु बहवो भावा उत्थाय पुनन्तत्रैव व्यलीयन्त । चतुर्दिशमेव
पश्यते हराश्चोरा, तथा चतुर्दिशमेव विपदा परम्पराः, विपत्समुद्रद्वीपरूपे
तत्र वृक्षे समुपविष्टोऽह भाविनी विपद चिन्तितुमारभै । किं करोमि, क्व
वा यामि, कथं प्राणान् रक्षामि, इत्यादिक विचिन्त्य हृदय द्विधा भवितु-
मारभत । एवमाघालोचयत्येव मायि तृतीयोऽपि प्रहरो दिनस्य समुपागात् ।
मनस्येवेद निराचिनवम्—“अस्त गते सवितारि यत्र गमन रोचिष्यते तत्रैव
गनिष्यामि” इति । पर पुनरपि कुत्र गम्यताम् ? को वा भवेच्छरणम् ?

इति विचिन्त्य दुःखितोऽभवत् । “हे शान्तिप्रद ! करुणामय ! भगवन् ! रक्ष माम्” इति वदन्नेवाऽमरुदम् । एवमेव प्ररुदन् प्रलपंश्चायापयं दिवसम् ।

तिरोधानोन्मुखे च भगवति सवितरि पुनस्तादृश एव मनोहरो गीत-
ध्वनिरश्रूयत । अमृतस्येव धारा सुखयतिस्म हृदयम् । अवहितमनाश्चाहं
श्रोतुमारभे ।

हृदयोद्वगं हृदि निरुणाधि स्यादप्यधिकः क्लेशः ।

मदनमदापह मास्ते रूपं मत्पुरतः प्राणेश ॥

जायन्तेऽथ विलीयन्ते मे बहवो भावास्त्वान्ते ।

भूयश्चेत्त्वान्द्रष्टा प्राणांस्त्यक्ष्यामि त्वच्चरणान्ते ॥

क्रमाच्चायं श्रुतिसुखदो गीतशब्दो निकटतरोऽभवत् । क्षणान्तरे
च स एव बालको मदभिमुखं सङ्गमागच्छन् दृष्टिगोचरोऽभूत् । तदा चासी-
त्पूर्णिमाया निशा । सुधाकरश्च समन्ततो निजान् करान्प्रसारयन्प्राचीकश-
त्सुस्पष्टम् । वनस्य च तस्यापूर्वा शोभा काचन समदृश्यत । निष्कलङ्के
तत्र चन्द्रातपे स सुन्दरतमो बालश्श्रुतिसुखं गायन्नागच्छंश्चासीत् । तात्का-
लिकं च समयस्य सौन्दर्यं पश्यन्नहं क्षणमात्रं व्यस्मरं सर्वमप्यात्मीयं
दुःखजातम् । तं किल बालं जानतोऽपि मे पश्यतोहराणां तेषामेवान्यतमं
न जाने किमिति तदवलोकनमात्रेण सर्वमप्यात्मीयं दुःखं विस्मृतमभूत्,
किमिति वाऽपूर्वं एव कश्चनानन्दस्तदानीं हृदये समजायतोति । तं किल
परमं मित्रं मत्वा तदाश्लेषेऽपि तदानीमुत्कण्ठा समजायत ।

एवमालोकयत्येव मयि सोऽप्यागच्छत्तस्यैव तरोर्मूलम् । अहमपि
तत्रैव तूष्णीमुगविष्टोऽभवम् । हठाच्च तस्य दृष्टिर्मध्यपतत् । अहं च
किञ्चित्सङ्कुचित इवाभवम् । बालोऽवादीत्—“ज्ञातोऽसि त्वं मया ।
त्वमस्यस्मदपराधी दण्डयोग्यः । त्वं किलोभौ हत्वा कारागृहात्पलायितो-
ऽस्मत्तो भीतो वृक्षमारूढोऽसि । यद्यहमिदानीमेव त्वामस्मरत्वामिनो नि-
फटं नेष्यामि तदा किं मे पारितोषिकं दास्यासि !” इति ।

अहो ! कीदृशोऽयं मधुरतमश्शब्द ! निर्भयमहमवोचम्—“एताव-
तैव मम विदितं त्वं मे परमं मित्रमस्तीति । यदि त्वं मध्येतावतीं कृपां
करिष्यसि, तर्हि किमन्यदहं पारितोषिकं दातुं प्रभवामि । एतं एव जीर्ण-
तमां प्राणां मे सन्ति, गृह्णन्ताम् ।” इति ।

बालकोऽवादीत्—“युज्यत इदम्, युक्तं न चैदमुत्तरम् । तर्ह्यवत-
राथ । किमिति विभेषि ? यद्येवमसि त्वं कृतज्ञः, किमहं करिष्यामि त्वेमान्
जीर्णतमान्प्राणानादाय । प्राणपक्षिणं प्रथममहं कुत्रचिद्गुप्तं निधाय बर्ध-
यिष्यामि । ततश्च सौवर्णे पञ्जरे स्थापयिष्यामि । अवतरेदानीमथ ।
प्रवृत्ता रजनी । कुत इदानीं भयम् ? अद्य त्वं सुष्ठु रक्षितोऽसि । यदा त्व-
मेतावता पश्यतोहराणां शिरसि तिष्ठन्नेव तैरविदितोऽसि, तदा कुत इतो
भी ? आगच्छ, अवतर, पश्यात्मीयं पन्थानम् ।” इति ।

अहं तु वृक्षमथ एवावदम्—“किञ्चिदिव विश्वसिमे त्वदीये वचसि,
परं पूर्णतया तु न जायते विश्वासस्त्वयि । त्वमपि हि तेषामेव घातुकानां
पश्यतोहराणामन्यतमोऽसि ।” इति ।

बालोऽब्रवीत्—“सत्यामिदम्, युज्यते च तवेदं वचनम् । किन्तु
किं त्वं न जानासि—मादृशानां पश्यतोहराणां तरोरूर्ध्वमथश्च तुल्य-
मेवेति । यदा त्वं पश्यतोहराणां पुरतस्समागतोऽसि, तदा तेभ्यस्सकाशा-
न्निर्गमनमपि दुश्शकमेव । मामे, आगच्छ, करिष्यामि तेऽहं साहाय्य-
कम् ।” इति ।

ततश्चाह किमप्यनुक्त्वैव बालमथ तस्य सारलक्ष्यमालोचयन्नवातरमथ,
अभूच्च प्रसनं चेत, विस्मृतानि च सर्वाणि दुःखानि ।

बालोऽवादीत्—“त्वयि मे महत्येव सम्जायते दया । अस्तु कुर्वं
किं कार्यम् । आपे भोक्ष्यसे किञ्चित् ? मुञ्च ते सुतरामेव शुष्कं दृश्यते ।
जानाम्यहम्, त्वमस्मिन् दिने न किमपि मुक्तवानसि ।” इति । भोजन-
नामश्रवणादेव पुनराप मे तन्व यमपुरनिभं श्वशुरगृहं म्मृनिपथमगात् ।

तदपि भोजनम्, येनेदृशी मे दशा समजायत । अहमवोचम्—“यदि ते मयि सत्यमेवास्ति कृपा, तर्हि वद तादृश किञ्चित्स्थानम्, यत्र गतोऽह प्राणान् रक्षितुं शक्यामि । भोजनस्य नास्तीदानीं तादृश्यावश्यकता । मधुरेण ते वचनामृतेनैव समपूर्यत ममोदरम् । रक्ष मे प्राणान् । उद्धरास्या पापपुर्या ।” इति । बालोऽब्रवीत्—“पश्य, त्वमसि पतित पश्यतोहराणा घातुकाना हस्तेषु । अद्यासि कारागृहात्पलायितो वन्दी पुनर्धृत । यद्यदह वदामि तत्तदेव त्वयावश्य कर्तव्यम्, तथाज्ञीकर्तव्यं च । तव किल जीवनं मरणं च ममैवाधीनम् । मा वद किञ्चिदपि मद्बचनस्य प्रत्युत्तरम् । अत्रैव तिष्ठ इति ।”

बालस्य वचनमुल्लङ्घयितुमहं नाशकम् । तस्यैव तरोरथ उप-विष्टोऽभूवम् । एतावत्येव समये पार्श्वस्थात्कुतश्चिद्वृक्षपण्डात्तेन द्वित्राग्रन्थयस्समानोता । तत्रैकस्या समुन्मोचिताया जलपूर्णं कलशोऽदृश्यत । बालोऽवादीत्—“अस्यैवैककलशजलस्याधेन हस्तौ मुखं च प्रक्षालय । अवाशिष्टं चार्धं पानाय तिष्ठतु । माविलम्बथा । किमपि न पृच्छ ।” इति । अहमपि तथैवार्धकलशजलेन पाणिपादवदनं प्राक्षालयम् ।

बालेनैतावत्येव समयेऽपराग्रन्थिरुदमुच्यत यत्र कतिचन पूरिकापिण्डात्कशाकश्चासन् ।

अवादीच्चेवम्—“यावद्गोचरे पूरिका मुद्दक्ष्व शटित्येव ।” इति ।

श्रुत्वा चेदमहमेवमालोचयम्—“ब्राह्मणवशे जन्त्वा शूद्रस्पृष्टं कथं भोक्ष्यामि ।” इति । अवद चैवम्—“नाहं जानामि ते नाम, जातिं वा एव स्थिते कथं मया त्वत्स्पृष्टं भुज्यताम् ? नास्ति मे क्षुधा, ब्रूहि मार्गं परम् ।” इति । बालः किञ्चिदारक्तनेत्रोऽवादीत्—“पुनरपि त्वं मदीयस्य वचनस्य विपरीतमेव ब्रवीषि । मन्ये त्वमसि महादौर्भाग्यशाली पुरुष इति । त्वमसि वन्दी । वन्दिनो जात्यादिभिचारेण किमस्ति फलम् । नेदं श्वशुरगृहम् । अपि तु कारागृहमिदम्” इति ।

एतादृशेऽपि समये मे हसित समजायत । अवद चैवम्—“मया स्वमेव ज्ञातमासीत् । इदानीं त्ववागच्छ श्वशुरगृह कारागृहमपि पराजयत इति । भ्रातर्नाह विस्मरिष्यामि कदाचिदापि ते गुणान् । आनय, यदस्ति निकटे ते तदेव देहि, अमृतमिव भोक्ष्यामि ।” इति ।

तत्रैव वृक्षमूले चन्द्रिकाया सर्वास्ता पुरिका अभक्षयम् । भोजनेन शरीर मे किञ्चित्सुखितमिवामूत् ।

बालोऽब्रवीत्—“गृहाणेदम्, इदमेवार्धकलशानीय पीत्वा शान्त-
तृष्णो भव । क्षालय हस्तावपि ।” इति । अकरव च तथैवाहम् ।

तदनन्तर च बालकेनान्या काचिदुदमुच्यत ग्रन्थि । तत्र च कस्याश्चन योषित परिधानयोग्यानि वस्त्राप्यपश्यम् । किमपि ज्ञातुमसमर्थोऽतिष्ठम् । बालकस्य मुखे दत्तदृष्टिश्चामवम् । बालस्तस्मितमवादीत्—
“अद्य त्वया योषिता भाव्यम् । अस्तु एव तावत्कुरु । आन्तरीयमिदं तव सम्यग्दृढ ध्यान, तदुपरि चेद वमन परिधेहि स्वीवत् ।” इति ।

अहन्तु निनमान्तरीय दृढ बध्वा बहुश प्रयम्यत्रापि नाशक तद-
शुक स्वीवत्यरिधातुम् ।

तदा बालोऽवादीत् “धिर त्वा । किमद्यापि बाल प्वासि ! किं कदापि वसन घसाना कामपि नालोकितवानसि ! देहि अहं परिधापयामि ।” इति ।

सर्वाङ्गैर्ण रोमाञ्चिनोऽभवम्, न भयेन, न चिन्तया, नानन्देन, किन्त्वपूर्वतमेन केनचित्स्वर्गमुखेन । यमयातना ता व्यस्मरम् । समार व्यस्मरम् । किमधिकन, आत्मानमप्यह व्यस्मरम् । पुच्छलिकेव निधलो-
ऽतिष्ठम् । बालकेन परिधापिताशुकोऽभवम् ।

आश्चर्यमाश्चर्यम् ! मुन्दरतमेन स्त्रीणामिव वृत्रिमेण केशपाशोनाल-
इष्टतमन्मे गिर । तैलजलाम्बा वटन मे चिक्कणमक्रियत । अल-
इष्टतमन्मौक्तिकेन नामा । सौवर्णविन्दुचित्रितेन मुन्दरतमेन पट्टकञ्चुकेन

बद्धममून्मे कृत्रिमस्तनभारालङ्घनं वक्षः । सर्वाणि चाङ्गानि हरिकमणिमाणि-
 चयादिजटिलैस्तौवर्णैर्मूपणैरभूष्यन्त । आरक्ततामभजतां ताम्बूलेनाधरोष्ठौ ।
 लाक्षारसेन चरणौ मे रञ्जितावभूताम् । नयने चाञ्जनेनाञ्जिते ।
 क्षणादेव षोडशवर्षदेशीया युवत्यभूवम् । तदानीं किलादर्शो नाभूत्,
 अतएवाहमात्मनस्तौन्दर्यं द्रष्टुं नाशकम् । अन्यथा हि मयाऽन्ततः शतं
 वा श्लोकाः प्रणीता एव भवेयुराधिकृत्य माम्, यैर्हि भवतां हृदयावर्जनं
 सम्भाव्यते ।

ततश्च मामापादचूडमालोक्य सचिन्तं बालोऽब्रवीत्—“आसीत् ।
 समाप्तममून्मे कार्यम् । इतःपरन्तु यद्यदहं ब्रवीमि सावधानं शृणु तत्रत्,
 पुनरेकदा कथनस्यावकाशो नास्ति । आकर्ण्य, मार्गस्यास्य पार्श्वान्तरे
 पश्चिमतो यदिदं वनं दूरतः परिदृश्यते, तस्यैव वनस्य मार्गेण निर्भयं
 ग्राहि । कियद्दूरगमनानन्तरं काचित्कुल्या दृष्टिपथमुपयास्यति, यस्याः
 किल “देतर” इति नाम । यत्र किल सा कुल्या उत्तरामुखं प्रवहति
 तत्र पूर्वभागे पञ्च तालवृक्षास्तन्ति, ये किल पञ्चपाण्डवनाम्ना जना व्यवहि-
 यन्ते । तत्र किल घना काचिदरण्यानी समास्ति । तत्रैव महावने
 प्रविश्य त्वं ग्राहि । कियद्दूरगमनानन्तरं खण्डगृहमेकमवलोक्येत ।
 तत्रैव गृहे मङ्गलानाम्नी काचिद्वृद्धा निवसति । तां त्वं मातामहीत्या-
 ह्वयस्व । आत्मीयं च नाम वनलतेति कथय । तरुलतायाः कनिष्ठां
 मणिनीं च प्रकाशय । परन्तु सावधानो भव । सैव वृद्धाऽस्मत्स्वामिनो
 जननी । अहं किलाद्य त्वामेकस्या आपद उद्धृत्यान्यस्यां पातयामि,
 परं किं करोमि, नास्त्यन्य उपायः । चतुर्विंशन्ते परिभ्रमन्ति चोराः ।
 चतुर्विंशं चापत्ते समास्ते । आपदोऽस्या निष्क्रमितुमयमेक एवोपायः,
 नान्योऽस्ति । यदि त्वं प्राणान् रिरक्षिषसि, तर्हि विश्वसिहि मयि, गच्छ
 गच्छ, पलायस्व । स्मर परमात्मानम् । स एव रक्षिष्यति । मदुक्तं
 च सर्वं भाविस्मर । अस्मिन्दिने साङ्केतिकशब्दः—“पी सेन” इति ।”
 इति ।

सर्वमिदमहमवहितेन मनसा शृण्वन्नासम् । एतावत्येव निशब्दता
समजायत । परिश्रुतश्च नापश्यं बालकम् । न जाने कथं सोऽन्तर्हितो-
ऽमृत् । आश्चर्यगाश्चर्यं ! कोयमद्भुततमो व्यापारः ! अद्यैव हि स मम
पुरतस्स्थितो मया सहस्रपत्रसीत् । इयद्दुः कथं स दृष्टिपयनतिक्रान्तः ।
ओः ! सर्वेऽपि व्यापारा आश्चर्यतमा इव ।

“अहो ! कीदृशमस्य सौन्दर्यं ! कीदृशं रूपं ! एतादृशं चाङ्गसौ-
ष्टयं नेतावना कुत्रापि मया दृष्टम् ? कोऽयं बालकः ! अत्र नरके कथ-
मियं स्वर्गस्य छाया सजायत ! न जानामि किमिति तस्मिन्नवलोकिते मम-
कारम्सञ्जायते ? न जाने किमित्यानन्दमय लहर्यः प्रवहन्ति हृदि ! को-
ऽयं बालः ! किञ्चर्तयोऽयम् ? किञ्जामपेयश्च ? किमप्यहं न जानामि ।
अस्तु यदि सत्योवायनपि तेषामेव पश्यनोहराणामन्यनमः, तर्हि किमित्ययं
मे साहाय्यमाचरति ! मम रक्षणाय बहुमूल्यानीमान्याभरणानि किमिति
मदमदान् ? इतो मम पत्रायनात्कुनोऽयमेवं प्रतुष्यति ! किमहमेनं पूर्वं-
मपि कद चिदद्रासम् ? अस्तु, का सा दुष्टा ! यथाहं भक्ष्यदानेन मूर्छां
प्रापितोऽमृगम् । “अहमस्मि तव सर्वम्बभूता” किमित्येवं तयोक्तं ! यदि
मे सा सर्वस्वभूता तद्राहमपि तस्यामर्थवेति किमिति तथा विषमहं भो-
जितोऽस्मि ! हन्त ! हन्त ! ! रहस्यमया इमे वृत्तान्ताः । कोऽपि हृदयं
नायतरति । अन्तु, अद्य किलाहं मध्याह्ने तत्र फारागृह एकद्वैतमप-
श्यम् । किमेनेनैव यमदूतनिभं तं दण्डधरं हत्वाहं रक्षितोऽस्मि ! पत्र-
द्वारा किमेनेनैव गर्वमपि रहस्यजाळं प्रकाशितम् ! पत्रे किल निरिक्त-
मासीत् “पत्रमिदं शकलीकृत्य पातय” इति । किन्तु किं मम तस्य शक-
लीकरणं युज्यते ! यावत्तदनहमिदं निकटे रथापयिष्यामि, लेम्बकं चान्ये-
पयिष्यामि ।”

एवमादि बहून् चिरं परिचिन्तयत्ततः । एतावन्त्येव मे मूर्तिरमृ-
गनन्त्रा रान्धद्म् ।

इति प्रथमभाग-पद्यं चक्रम् ॥

श्रीः ।

अथ षष्ठं चक्रम् ।

(मङ्गळा वृद्धा ।)

पश्यत्येव मयि गगनमण्डलमभूद्घनघटाच्छादितम् । अन्तर्दधे च
 क्षणादेवं जलदमण्डलीषु चन्द्रमाः प्रमोदयन् विरहिणीकदम्बकं दुःखाप-
 यंश्च कामुकमिथुनानि । आललम्बे चोपशान्ततामनिलः । प्रंवृते चान्धं-
 तमो निजमाधिपत्यं प्रसारयितुं कृत्स्नेऽपि भूमिभागे । एतादृश्यां च
 तमोमय्यां निशायां वनलताभूमिकाच्छन्नोऽहं कस्यचन खण्डगृहस्य सुमहतो
 द्वारि तिष्ठन्विचिन्तयंश्च किञ्चिदासम् । भयेन सर्वाङ्गीणं कम्पमान आसम् ।
 अथ खल्वहमेकस्माद्विपत्सागरान्निर्गत्यान्यत्र पतितुं प्रवृत्तोऽस्मि । परन्तु किं
 करोम्यहमवशः, बालकस्य खल्वाज्ञा तादृश्येवासीत् । जीवनदातुर्बालकस्या-
 ज्ञा कथम्मयोऽल्लङ्घयताम् । करुणावरुणालय भगवंस्त्वय्येव निहितमारोऽह-
 मस्मिन्विपदम्भोधौ निपतामि । बालकस्य वचनं स्मरन्नहं किञ्चिच्छान्तहृद-
 योऽभवम् । मन्दमन्दं प्राविशं खण्डगृहं तत् । कस्यचिद्द्वारस्य पिहितक-
 वाटस्य निकटे स्थित्वाहमाह्वयम्-“मातामहि ! मातामहि !” इति । किमप्यु-
 त्तरं नालभ्यत ।

पुनरप्यहमाह्वयम्-“मातामहि ! मातामहि ! कस्कोत्र गृहे ? कवाटि-
 द्धाटयताम् ।” इति ।

विकटस्वरेणोत्तरमागतम्-“कोऽसि-एतावत्यां निशायां व्यतीतायाम्?”
 इति ।

अहमवदम्-“तवास्मि दौहित्री, मार्गभ्रमादियान्व्यतीतःकालः । बहि-
 रागत्य नयस्व माम् ।” इति ।

पुनश्शब्दोऽश्रूयत-‘का सा दौहित्री?’ इति । अहं चावदम्-‘वनलता’ इति ।
 “अपसर, कासि त्वं ! यदाद्यत्तिकं सङ्केतं” इति सक्रोधमवादीदृद्धा !

अहं च मन्दमेवात्रवम्-“पी-सेन,नेतो विळम्बं कुरु, नयस्व माम्।”इति ।

वृद्धावादीत्-“सम्यक्, आगच्छ, दीपं प्रदर्शयामि ।” इति । ततश्च फरघृतदीपा द्वारमुद्गाटयन्ती काचन वृद्धा दृष्टिपथमगात् । तस्याः किल भयानकं रूपमवलोक्य शुष्कमभून्मे वदनम् । तस्या रूपेण कं चा सदृशयामि । मया किल मदीय उपवेशनगृहे दशमहाविद्योक्तायाः काकध्व-
जारूढायाश्शूर्पहस्ताया विभीषणाया धूमावत्याः प्रतिकृतिरालोकितासीत् । तदात्वे किल सैव प्रतिकृतिर्दीपहस्ता पुरतास्तिष्ठतीति मयावघृतमासीत् । सर्व-
सोऽन्धं तमः, तत्रापि सा भयावहा कराळा मूर्तिः । इत्येतदिदानीमपि स्मृतं कम्पयति हृदयम् ।

वृद्धावादीत्-“पृष्ठत एवागच्छ ।” इति ।

अहं च हतहृदयस्तस्या एव पृष्ठतः पृष्ठतोऽगच्छम् । एकदा च मयेन परावृत्य पलायितुमैच्छमपि । किन्तु पुनर्बालस्य वचनानि स्मृति-
पथमारुहन् । अत एव तस्याः पृष्ठत एवागच्छम् । क्रमेणातिलहृष्याङ्गणा-
दिकं प्रथमसौघमगच्छम् । तत्र किल किञ्चित्सुविशालं गृहमेकमासीत्,
यत्रैको दीपो मन्दं प्रकाशमान आसीत् ।

ततश्च वृद्धा सा परावृत्यावलोक्य मदीयं मुखं सावधानं मामेवमवा-
दीत् “किं त्वन्तरोर्भगिनी ! अद्य त्वं कुशला दृश्यसे ? एतावत्यां रात्रौ
युतस्समायासि ? ” इति ।

किमस्योत्तरमहं ददामि, किन्तु भगवता यथा प्रेरितोऽभवं तथैवा-
पदम् “भवत्या अस्वास्थ्यं श्रुतमासीत् । अज्ञा स्वयमेवाजिगमिषतिम्म ।
किन्तु न जाने किमिति मां प्रेषयत् । अवदच्च “गच्छ; बहवो दिवगा
च्यतीताः, मातामही दृष्ट्वागच्छ ” इति । आगच्छन्त्या मे मार्ग एव
रात्रिम्मनजायत । परिश्रान्नास्म्यहम् । मातामहि प्रदर्शय मे शयनम्या-
नम् ।” इति ।

वृद्धायदीत्-“कथं न परिश्रान्ता भवेः । कदापि गृहात् निर्गच्छामि

त्वम् । गृह एव स्थिता जीर्णा भवसि । सर्वत्र कार्येषु यदा कदा-
चित्परिचयः कार्यः । अस्त्वागच्छ मम पृष्ठत एव । ” इति ।

तूर्णामहं वृद्धायाः पृष्ठत एव तद्गृहमविशम् । तदा च वृद्धावा-
दीत् गच्छ तत्र चतुष्पादपीठिकायामुपविश । ताळवृन्तं गृहीत्वा पनय निजं
स्वेदम् । भूषणानि चावरोप्य शय्यायां निधेहि । घर्मः किल तादृशः, यत्र
केवलं घृतवस्त्रमात्रेणापि स्थातुं न शक्यते । अपि भोक्ष्यसे, अथ भुक्त्वा
समागतासि ? ” इति ।

“अथकिम्, किञ्चिद्भुक्त्वाहमागमम् । नास्तीदानीं मे क्षुत् । यत्कि-
ञ्चिदहं भक्ष्यं परं भोक्ष्ये । ” इत्यवदमहम् ।

“कथमिदं भविष्यति ! अयश्यमेव त्वया भोक्तव्यम् । अहं किल
मदर्थे काश्चन पूरिका अकरवम् । किन्तु शरीरस्यात्वास्थ्येन न मया
भुक्ताः । गच्छ, त्वमेव ता मुद्क्ष्व । ” इति वृद्धावोचत् ।

अहन्तु केवलं उम्कारेण प्रतिवदन् शय्यायामशयिषि । वृद्धा च
परिष्कृत्य यथायथं तद्गृहं निरगात् । यदा पुनस्साप्यगच्छत्तदा नानावि-
धाभिश्चिन्ताभिर्न जाने कीदृशीमवस्थां प्रापितोऽहमभवम् ।

वैशाखमासस्य स्वर्णद्रागकत्स घर्मः, नानाविधाश्च चिन्ता उन्मादि-
का, ततोऽप्यापादमस्तकं स्वर्णमयानां भूषणानां भारः, इत्येतैरहमुद्भ्रान्त
इवाभवम् । अचिन्तयं च-“हन्त ! किमिति जानन्नप्यहमत्रागतो-
ऽस्मि । न जानामीत्. किं वा भविष्यति । (कष्टं ! इदानीमपि तस्मिन्
स्मृते कम्पते चेतः । तत्र किल राण्डगृहेऽहं घृतवनितावेप एकाकी अति-
ष्ठम् ।) भगवतः करुणयाद्यवाधि तु मया वृद्धायाः प्रदत्तास्सम्यगेवोत्त-
रिताः । रात्रिस्तु यथाकथञ्चिदतीता भविष्यति, किन्तु प्रातः किं वा स्यात्,
चोराः किल तत्र तत्रान्विष्यन्तीऽपश्यमत्राप्यागमिष्यन्ति, तदा च निश्चित-
मेवाहं प्रकाशितो भविष्यामि । को नु तदा मे रक्षकः ? येन केनापि
प्रकारेणाद्यैव रात्रौ पलायितव्यं मया । परन्तु कथमिदमहं कर्तुं शक्नोमि,

बालकेन खड्ग तथाकरणादहं प्रतिपिद्धोऽस्मि । चतुर्दिशं हि चौराः परि-
 त्रमन्ति, पलायनं चातो दुष्करम् । किं करोम्यहमद्य ? कोऽप्युपायो न
 परिस्फुरति । हा ! कीदृश्यामहं पतितोऽस्म्यापदि । वृद्धापीयं किञ्चित्सन्दि-
 हानेव प्रतिभाति । वदनम्, नयने, स्वस्थेत्याद्यानि किल हृदयगूढस्य, र्थस्य
 प्रकाशकानि । वृद्धाया वदनं हि स्फुटमेव वदति तस्या हृद्यङ्कुरितोऽस्ति
 सन्देहो मयीति । तस्या हृद्यस्ति किञ्चित्कपटमिति । अतश्च नाहनिदानीं
 तथा दत्तं किमपि वा भोक्ष्यामि ।”

एतादृशीभिरेव चिन्ताभिः प्रायोऽर्धघण्टा व्यतीता । वृद्धा तु पुन-
 नादृश्यत । तदात्वेऽहं पादकटकं वस्त्रेण बध्वा समुत्थाय बहिर्निर्गत्य ततो
 गृहात्पूर्वोक्ते सुमहति गृहे तत इतस्सञ्चरन्कमपि नापश्यम् । चतुर्दिशं च
 निदशब्दतासीत्, अत एव सन्देहोऽपि मेऽभिर्वर्धमान आसीत् । अनुपदमेव
 सुमहत्या आपदस्समागमस्समस्फुरत्तदानीं चेतसि । विभीषणां व्यात्तास्यां
 भद्रमिमुखनायान्तीं राक्षसीमपश्यमिव । अन्धं तम एव कराळाननो मन्त्रि-
 गळनमवृत्तौ महामृत इवादृश्यत । क्रमेणाहं तदपि गृहमुल्लङ्घयारुणमग-
 च्छम् । अकस्मादेव दूरात्कश्चनाल्पतमो दीपप्रकाशो मुखे ममापतत् । येन
 क्षणं लोचने मे चञ्चलनमे अभूताम् । भयेन चाहं परिकम्पितसर्वाङ्गो-
 ऽभवम् । तदा च मे सन्देहो निश्चयरूपत, मम व्रत, ज्ञातोऽस्म्यहं चौरै रिति ।
 पलाय्याहं वृद्धायास्तदेव गृहमविशम्, यतः प्रथमतो निर्गतोऽस्मि । दृढं च
 कवाटाम्यां द्वारं पिधायागिळमप्यद्राम् । तदात्वे चाहं कम्पमानस्सर्वावयवेषु
 सवत्सेदजलो रोमाधितगात्रश्चण्डवातनुन्न इव कदल्लिकाप्रकाण्डः स्थातुमश-
 क्नुवानः कथं कथञ्चिद्द्वारमवलम्ब्य कवाटरन्निहितकर्णोऽतिष्ठम् । हन्त !
 हन्त !! हन्त !!! बालस्य तस्य सा सर्वापि चातुरी निष्कण्ठैवाभूत् ।

परितो गृहम्य पदशब्द इवाश्रूयत । बहून् जनानन्त.प्रविशत इवा-
 वागच्छम् । ततश्चायं शब्दोऽश्रूयत—“कृत्स्ने ! किमिदमेव ते कार्यम् ?
 वद, किं र्थं रात्रौ निजे गृहे बालिकां गोपितवत्यमि” इति । वृद्धाया-
 स्त्वेवमुत्तरमश्रूयत—“रे किं वदथ यूयमेवम् ? भैरवस्य तनीयसी तनया

तरोःकनिष्ठा भगिनी अद्य रात्रौ मन्त्रिकटमागता । पश्यत तदर्थमेवेदं भोज्यं नयामि । एवं स्थिते किमेवं वदथ यूयं 'बालिकां गोपितवत्यसि' इति । हन्त । आश्चर्यमिदम्" इति ।

“अस्तु, गच्छ, पश्यामः का सा तरोर्मगिनीति । अन्यथा चेच्छि-
रस्ते चूर्णयिष्यामः” इत्यश्रूयतान्यशब्दः ।

सोपानेषु घृष्यप्राश्नोऽभूत् । अहं चार्गलं हस्तेन परिगृह्य कम्पमान-
गात्रो वाचंयमोऽतिष्ठम् । एते समागताः । इमे मामगृह्यन् । इत्यालोचयतो
मे हृदयं सशब्दं कम्पितुमारभत । भयेन स्विन्नगात्रध्यामवम् । नेत्राभ्यां
किमपि नापश्यम् । श्वासश्चोर्ध्वमुखो बलात्प्रारवर्तत । पुनश्चाश्रूयत, यथा
किल बहिर्द्वारे कश्चित्कञ्चन वदति । “रे ! कस्त्वम् ?” । उत्तरं चाश्रूय-
यत “त्वं वा कोऽसि ? कुत आगतोऽसि ? सत्यं वद ।”

“मातुल ! किं त्यमुन्मत्तोऽभवः ? किं मां न प्रत्यभिजानासि ? अह-
मस्मि वनलता ! ” इति चाश्रूयतान्यशब्दः ।

“त्वं वासि ? कुत आगतासि? किमर्थमत्रागतासि?” इति चापरः ।

“मातामहीं द्रष्टुं अकका मां प्रैपयत्, मार्ग एव रात्रिरभूत् ।” इति
चोत्तरं तस्य ।

एतावत्येव बहिः कौलोहलोऽभूत् । वृद्धां न जाने को बापातयत् ।
सा च पतिता रोदितुमारभत ।

“किमभूत् ? किमभूत् ? इति वदन्तस्सर्वेऽप्यघोऽवातरन् । तदाह-
मेवं समचिन्तयम्—“आघातेन वृद्धा कदाचित्स्यान्मूर्छिता” इति ।

ततश्च भगवन्तमहमत्तवम् ! महत्या विपद्दो रक्षितोऽभवम् ।
यदीतः कियानपि विलम्बोऽभविष्यत्तदाहं पृतोऽभविष्यम् । परन्तु-भगवतो
हीन्यां पश्यत, पिहितस्य तस्य द्वारस्य सर्मापि सत्यभूता वनलता समागता-
तिष्ठन् । कियतश्चित्प्राणात्पुनर्मे प्राणा रक्षिता अभवन् ।

यदा किल निश्शब्दता समजायत, तदा वृद्धाया अवस्थां परि-
 ज्ञासुं महत्यजायतोत्कण्ठा । द्वारमुद्घाटा बहिर्गन्तुमैच्छम् । अज्ञायत च
 द्वारे बहिर्दत्तार्गळमिति । महान्विस्मयोऽभूत् । अहमचिन्तयम्-“किमहं
 इत्थतो हरे रैतैर्ज्ञातोऽस्मि ? किमहं पुनर्वन्दीकृतोऽस्मि” इति । सत्यवनल-
 ताया आगमनं वृद्धायाः पतनं चैकदैवाम्भूत् । “यदीदं तस्यैव कार्यं तर्हि
 जितं बालेन तेन” इत्यचिन्तयम् ।

बहोः कालादनन्तरं हृदयस्योद्वेगः किञ्चिदिव शान्तोऽभूत् । तदाहं
 वृद्धायाश्शय्यायामपातयं शरीरम् ।

स किल मन्ये रात्रेर्घण्टाद्वयवादनसमयः । क्षणाच्च निद्रयाभिभूतो-
 ऽभूवम् ।

इति षष्ठं चक्रम् ॥

अथ सप्तमं चक्रम् ॥

(किमयं स्वप्नः ?)

सहैव सटखटात्कारेण ताळयन्त्रमुद्घाटि, सज्ञणज्ञणात्कारं गृह्णला-
 प्युदमुच्यत । मन्दप्रकाशश्च दीपः मार्चीकशत्सष्टम् । मन्दमन्दमागत्य
 कश्चिन्मदीयायां शय्यायामुपविशत् । कोष्णेन मृदुना पाणितलेन परिगृह्य
 मदीयं शिरोऽचालयत् । तदात्वे चाहं स्वपन् जाग्रन्वाममिति नाद्य किमपि
 चकतुं शक्नोमि । पुनश्चैकदा स शिरो मे समचालयत् । समयमुन्मील्य नेत्रे
 अपश्यम् । सर्वतथ्यान्धे तमसि किमप्यपश्यलहं भूतस्य प्रेतस्य वेदं कृत्यं
 निरचिनवम् । भयेन च मुमहता परिभूतम्य मे न वशमेतिस्म जिह्वा ।
 महता साहसेन प्रयासेन चावदम्-“कोऽसि त्वम् ?” इति । उचरं
 च नालभ्यत ।

पुनरपृच्छम्-“कस्त्वमस्यदृश्यः ? इति । उचरं तु तदापि नालभ्यत ।

एतावत्पर्यन्तमपि तस्य हस्तो मच्छिरस्येव संलग्न आसीत्, तं दृढ-
महं परिगृह्य सममर्त्सयम्—“वद, कस्त्वमसि ?” इति ।

आश्चर्यमाश्चर्य ! विना निश्वासशब्दं कोऽपि नाश्रूयत शब्दः ।
द्रुतमहमुत्थाय तत्रैवोपविष्टः प्रष्टुमारभै—“कस्त्वमसि ? पुरुष उत स्त्री ?
शत्रुरसि मित्रं वा ? द्रुतं वद, कस्त्वम् ?” इति । तथाप्युत्तरस्य नामैव
नालभ्यत । तस्य हस्तेन दृढगृहीतमत्करेणाहमुत्थातुमाकृष्टोऽभवम् । मदीये
मनसि यावत्साहसमासीत्ततोऽपि किञ्चिदधिकमेव भयम् । तदीयं सङ्केतमव-
गत्याहं शय्याया उदतिष्ठम् । भयेन च जडोभूतमभून्मे गात्रम् । प्रश्नानामय-
मुत्तरं कुतो न ददाति, किमपि हृदयं नावातरत् । स च हस्तेनावलम्ब्य मां
द्वाराभिमुखमनयत् । अहमपि काष्ठपुच्छलिकेव तस्यैव पृष्ठतः पृष्ठतोऽगच्छम् ।
स च महतावधानेन मामघोऽवतारयामास । अधस्तु कोऽपि नासीत् । केवल-
मन्धन्तमोऽदृश्यत । मध्येमार्गं भया बहवः प्रश्ना अक्रियन्त, किन्तु कस्याप्यु-
त्तरं तेन नादायि । स च क्रमान्मा बहून् गृहानङ्गणानि चानिलद्घघ किञ्चिद्वि-
शालतममनुपरुद्धं स्थानं नयतिस्म, यत्किल वनमिवादृश्यत । निषिद्धतमान्ध-
न्तमसावृते भयानके तत्र वने केनचिदपरिचितेन पुरुषेण सह निश्शब्द-
पदं गच्छन्नाहमापं कस्याश्चिन्महाकुल्यायास्तीरम् । हठाच्च तेन यो मामेताव-
द्दूरमानयत्साङ्केतिकशब्दोऽांकयत कश्चित् । उत्तरितश्चायं शब्दः कुल्याप्रा-
न्तादागतेन तादृशेनैवाभूच्छब्देन । विचित्रतममिदमेव कृत्यमालोचयति
मयि काचित्तरिरी केनचित्पुरुषेणारूढेनोद्यमाना तीरमभजत्, यत्राहमव-
स्थितोऽभवम् ।

यावदह तर्हि दृष्ट्वा परावृत्त्यावलोकयामि तावत्स नादृश्यत येना-
हमेतावद्दूरमानीतोऽस्मि । सर्वतश्च विना तमः किमपि नादृश्यत । अतिम-
हता विस्मयेन बलादहमाक्रान्तोऽभवम् । “एवमन्तर्हितस्यास्य को वा स्या-
दभिप्रायः ? शत्रुमित्रं वा स. ? किमहं विपद् उन्मुक्तो भवामि, अथ
विपदि पतन् ? रहस्यमयोऽयं वृत्तान्तः कदा वा प्रकाश्येत ? मन्ये तरिरियं
मदर्थमेवागता ! पलायनस्य चायमुत्तम एव मार्ग ! यदीदमेव सत्यम्, तर्हि

अज्ञातकुलशैले छद्मवेपथरे देवते ! स्वया भूमिं गतया महदेवाक्रियत
कार्यम् । परोपकारव्रतस्य केतुरय न्यखन्यत । कस्यचिदनायस्य बालस्य
साहाय्यकाचरणेनाभूर्भगवानिव मे पूज्यतमा ! ” इत्यादिकमचिन्तयम् ।

ततश्च किमप्यविचार्यैव ज्ञटिति तामेव तरिमास्त्रोपाविशम् । क्षणाच्च
तरिरपि गन्तु प्रववृते । मन्येऽघार्प्येह निद्राम्येवेति । तर्हि किमय स्वप्न ?

॥ इति सप्तमं चक्रम् ॥

अथाष्टमं चक्रम् ।

(कोयं महापुरुषः ?)

कियत्येव काले घनघनघटाभिराच्छाद्यत नम । अन्तर्हिताश्च
सारा भाविनी मे दशामिव विलोकयितुमशक्नुवन्त्य । क्रमाच्च फरिकरनि-
मा भीरुधारा पतितुमारभन्त । महता चण्डवातेन, ब्रह्माण्डभेदिना च
भीमेन धनगर्जितेन, विद्युता च लोचनहारिण्या, वातममाना पतता पत-
नोन्मुखाना च तरूणामाघातेन, क्षणमिव प्रळयदशामनुकरोतिस्म स समय ।
अहश्च ज्ञानिलविलोळिताया धुल्यायामनुतरङ्गोत्पतननिपतने कदाचिद-
भ्रमण्डलमिव स्पृशन्त्या कदाचिच्च पाताळमिव प्रविशन्त्यामत्यल्पायामेक-
पुरपमात्रवाद्याया तम्यामेव तया वेणुवद्धम्य तृणच्छन्नस्यातपमात्रनिवा-
रणयोम्यस्य मण्डपम्याधस्थितो भयकम्पितसर्वाङ्गदशून्येन शौचनेन चप-
रंतर पश्यन्नन्वशोच प्रकृतेरिम विप्लवम् । नाविकस्तु मौनव्रतमिवा-
श्रितो यावद्बल साहसेन तरिमवाहयत्त्वरितम् । 'कुत्रेय तरिर्गच्छति,
कदा पुनर्निर्दिष्ट स्थानमुपयास्यति,' इति किमप्यह न जानामि, यतो
बहुश पृष्टोऽपि नाविकस्सज्ञया मामेव पर तूष्णीक करोति, न पुन कश्चि-
दपि वा शब्द मुक्ताधिससारयति ।

एव यान्त्यामेव तया हटादेव न जाने कस्य वाऽऽघातेन प्रजु
गच्छन्ती तरिस्तिर्यगन्तु प्रववृते । अतिशैतेम्म तदानी तरियेगेन शर-

मपि । कलकलरवश्च समन्ताद्विशेषतोऽश्रूयत । क्षणाच्च गुळुगुळुशब्दोऽपि कर्णपथमगमत् । अज्ञासिपं च तदानीमहमाघातजनितेन छिद्रेण तरेरन्त-
स्सवेगं प्रविशतो वारिणोऽयं शब्द इति । “त्राहि भगवंस्त्राहि” । क्षणाच्च
भयेन मे शिर उद्भ्रमितुमारमत । नेत्रे च विलोकनासमर्थे अमूताम् । सदैव
धमात्कारेण तरिर्जले न्यमज्जत् । चेतनया चाहं त्यक्तोऽभवम् ।

कस्यामवस्थायां कुत्र कियन्तं कालमासमिति नाज्ञासिपम् । यदा
पुनश्चेतना समजायत, तदाहं कुत्रचित्प्राभातिकालोकरमणीये स्वभावशो-
भने बनोद्देशे कस्यचन घनच्छायस्य तरोरधस्तात्पर्णमय्यां मृत्पिण्डोपघानायां
शय्यायां शयानमात्मानमवागच्छम् । कृत्स्नेऽपि शरीरे विना सूक्ष्मतमं
श्वेतमेकं वस्त्रं किञ्चिदपि नादृश्यतान्यत् । क्लिन्नं मे गात्रं क्रमाच्छुष्कता-
माप्नुवदासीत् । शिरोभागे च कञ्चन महापुरुषं यः स्वभावत एव देदी-
प्यमान आसीदपश्यमहम् । दृष्ट्वा च तं गभीरतमं यावदहं गौरवेण
तस्मिन्नुत्थातुमयते तावत्सोऽपि मेघगम्भीरेण स्वरेण—“मा, मा, मास्मो-
त्तिष्ठः, अद्यापि त्वमस्यस्वस्थः, उत्थाने पुनः भविष्यसि विचेतनः” इत्य-
वदत् । वस्तुतोऽपि मे तादात्विकी दशा तादृश्येवासीत् । यद्यपि नाहं
सम्यगुदतिष्ठम्; तथापि किञ्चिदुन्नमनेनैव शिरो घूर्णितुमारमत; येनाह-
मवशः पुनरशयिषि शय्यायाम् । ततश्च स एव महापुरुषः कोष्णं गठ्यं
पयः किञ्चिदपाययन्माम् । क्रमेण सबलोऽहमभवमुत्थातुं समर्थ इव ।
मन्दंमन्दं नमुत्थाप्योपवेश्य स महानवदन्मां “भगवतः करुणया नेत
किञ्चिदपि भयमस्ति । अद्यासि त्वं सुस्वस्थः । विना भगवतः करुणां
किमन्यदस्ति कारणं येनाद्य त्वमभू रक्षितः । जानाम्यहं त्वमस्यनाथः
ऋश्चिदिति । परमिच्छामि कुतस्ते दशेयमीदृशी समजायतेति ? । भयान-
क्रेऽत्र पश्यतोहराणां चोराणां निवासे कुतस्त्वमागतोऽसि ? मःयेऽहमे-
तेषां प्रत्युत्तरणे न स्यात्ते कोऽपि विरोध इति ।” इति ।

तामिमां गभीरशान्तां वाणीमाकर्ण्य क्षणमहं सर्वमप्यात्मीयं दुःख-
जातं व्यरमरम् । प्रफुल्लेन चेतसा आनन्दजल-क्लिन्नाभ्यां लोचनाभ्यां

गद्गदेन स्वरेणाहमात्मीयं सर्वं वृत्तान्तजातमेकैकश्येनाश्रावयम् । सोऽपि
मौनमुपाश्रितोऽशृणोदवहितः । “अहं किल वनलतावेपप्रतिच्छन्नोऽनर्धर्मूपणै-
र्भूपितस्तदा तरिमुपारूक्षम्, इदानीं तु तेप्वेकमपि भूपणं न दृश्यते, कि-
मिदमाश्चर्यम्,” इति चिन्तयन्नहमस्मिन्नंशे तमप्राक्षम् । सोऽपि वक्तु-
मारमत “दैवादहमद्य प्रातस्सूर्योदयात्पूर्वमेव चतुरन्तयानमुपारूढोऽनेन
पथा गच्छन्नासम् । अचिन्तितमेवागतया वृष्ट्या प्रतिरुद्धगतिरहमस्यैव वट-
स्य छायामशिथयम् । अहन्तु चतुरन्तयानस्यान्तरेव निपण्णोऽभवम्, पर-
मेते वाहकास्तत इतस्समन्विष्यन्तिस्मान्यं कश्चिन्नरुमवस्थातुं तस्य च्छाया-
याम् । एतावत्येव कश्चिदागत्य वाहकोऽवादीत्-“कुल्यातीं रे कर्दमावृत्-
मूर्तिशशव इव कश्चिद्दृश्यते” इति । दैवाच्च तदानीं वृष्टिरपि किञ्चि-
च्छान्तामूत् । द्रुतपदमहं तत्र गत्वापश्यं यस्तुत एव कञ्चन शवं पतितम्,
यस्य किल कटेरुपरितनोभागस्तीं रे, अधस्तनश्च जले पतित आसीत् ।
शटित्येवाहं वाहकानां साहाय्येन शवं तं चतुरन्तयानस्य निकटमनयम् ।
ततश्च श्वासश्चलति न वेत्यपश्यम्, नोपालभ्यत किमपि । शिरःपरमुष्ण-
मेवासीत् । अत्यम्बुपानेन दृतिरिवोदरमुच्छूनमासीत् । तत्क्षणादेव प्रज्वा-
ल्यामिं तापयितुमारभे । वदने फूत्कारदानेन शरीरस्य तत इतः परित्राम-
णेन चान्तर्गतं वारि क्रमेण निर्गन्तुमारमत । कियत्कालानन्तरं श्वासोऽपि
प्रचलितुमारमत । वक्षसि च धक्धक् शब्दोऽश्रूयत । नाड्योऽपि समचलन् ।
ततश्च निकटवर्तिनो ग्रामात्क्षीरमानाप्य कदुर्णोऽकृत्यापाययम् । चेतना च
समजायत । चलच्च शरीरे समवर्धत । स एवासि त्वं ! भगवतःकृपया
सम्यगद्य रक्षितोऽसि । त्वदीये च गात्रे न किमपि वस्त्रं भूपणं वासीत् ।
नम्रशशव इव पतितोऽभूः । मन्ये त्वदीयानि वस्त्रभूपणानि नाविकेनापह-
तानीति ।” इति ।

अहो ! कोऽयं महान् ? ईदृशी करुणा, एतादृशश्च स्नेहः कुत्रापि
मया न दृष्टचरः । यद्यनेन महापुरुषेणाहं नालोकितोऽभविव्यं तदाहं मृत
एवाभविव्यम् । जन्मन्यमिन् ययार्थं पुत्रस्नेहमहं मैतावता जानामि । अद्य

तु पुत्रस्नेहोऽस्मिन् पितृभक्तिश्च मयि समजायेताम् । सविनयमहमवदम् ।
 “श्रीमता मे प्राणा अरक्ष्यन्त । नाहमस्मिन् जन्मनि कदाचिदपि विस्म-
 रिष्यामि श्रीमतां करुणाम् । प्राणदातारो भवन्तः, अद्यापि जन्मदातुरपि
 पूज्यतमा एव मे । भवतां चरणकमलेषु सहस्रशः प्रणमामि । अहमस्म्य-
 नाथः आतुरोऽसहायश्च । जगत्यामस्य नास्ति कोऽपि मदीयः । यद्यहं
 भवद्भ्री रक्षितो नाभविष्यम्, तदा सर्वस्मादपि दुःखजातान्निर्मुक्तोऽभवि-
 ष्यम् । अद्य तु कृपया संरक्षितानामेषां प्राणानां कोऽस्त्वन्यः स्वामी !
 भवद्भिर्दत्तानिमान्प्राणान्भवतामेव चरणेष्वर्पयामि, अनाथमिमं दीनं जनं
 पितेव भवन् भवान् रक्षतु” इति । तेनेक्तम्—“प्रियवत्स ! अलमलम्, नास्ती-
 तोऽपि वक्तुमावश्यकता । आगच्छ मे गृहम्, पालयिष्यामि पितृनिर्विशेषं
 त्वा” इति ।

ततश्च मां चतुरन्तयानमारोपयामास । अनाथेनाऽकिञ्चनेन मया
 यानारूढेन गम्येत, तैस्तु पद्भ्यां ! अयुक्ततरमेवेदम् । किं करोम्यह-
 मवशः । बहुशः प्रार्थयानेऽपि मयि स नाशृणोत् । अन्ततो मया
 तदीयाज्ञा पालनीयैवासीत् । चतुरन्तयानारूढ एवाहमगच्छम् । गच्छं-
 श्चाहमेवमचिन्तयम्—“कोऽयं महापुरुषः !”

इत्यष्टमं चक्रम् ।

अथ नवमं चक्रम् ।

(श्रीदेवनारायणमुखोपाध्यायः ।)

कल्कत्तानगरात्पञ्चाशत्कोशदूरे उत्तरतो देवग्रामनाम्नि ग्रामे श्रीमान्
 देवतारायणमुखोपाध्यायो नाम कश्चिन्महान् जानपदाधिपतिरासीत् । तस्य
 वार्षिक आयोः जानपदेभ्यो लक्षरूप्याण्यासीत् । आचारव्यवहारादिकं
 सर्वं तस्य सत्पुरुषोचितमेवासीत् । धनिकानामिव हर्म्यप्रासादोद्यानादिक-

मप्यनर्घमेवासीत् । तदीये देवालये सर्वदैव यःकश्चनोत्सवः प्रचलतिस्म । तदीये गृहे यावन्तो मनुजाः स्थिताः, ते सर्वेऽपि प्रायो वैतनिक एव, शातिषु बन्धुषु वा कोऽपि नासीत् । गृहे च भगवत्स्मालिग्राममूर्तेः प्रत्येकश आराधनं प्रचलतिस्म । नियतकालेषु पूजनाय पूजोपकरणादिसम्पादनाय च कश्चित्सर्वाको ब्राह्मणो नियमितोऽवर्तत । पण्यवीधिक्रातो घृत-तण्डुलादीनां पदार्थानामन्येषां चोपयुक्तानामानयनं रामसद्यचक्रवर्तिनाम्नोऽधीनमासीत् । राममोहनभट्टाचार्यो नियोगी रामचरणमुकर्जी धनाध्यक्षश्चासाताम् । सर्वेऽप्येते सपत्नीकास्सपरिवाराश्चास्यैव गृहेषु प्रतिवसन्तिस्म । पूजकादारम्य रघुवीरमृत्यपर्यन्तास्सर्वे एव यद्यप्यस्य गृहेषु वसन्तिस्म, परं मुखोपाध्यायस्य निजः परिवारस्त्वल्पीयानासीत् । पञ्चपञ्चाशद्वयस्कस्य मुखोपाध्यायस्य परिवारेषु अष्टादशवर्षदेशीया काचित्तृतीयवारं विवाहिता पत्नी, प्रथमपत्न्यामुत्पन्नो निर्मलकुमारो नाम विंशतिवयस्कः कश्चित्पुत्रः, अहं चानाथो दीनो हीनश्च कश्चित्, इत्येत एव त्रयो वयम् ।

पाठकाः ! अपि स्मरथ ! यदाहन्तेर्मज्जनानन्तरं कुल्यातीरे शवव्यतित आसं तदा केनचिन्महाशयेन रक्षितोऽभवमिति । स एवायं महाशयो देवनारायणमुखोपाध्यायः । अनेनैवाहं रक्षितोऽभवम् । प्रथमतश्चायं मां चतुरन्तयाने समारोप्य निजश्यामपुरोघानस्थं सौधमनयत् । तत्रैव पञ्चदशदिषसान्यावदहं चिकित्स्यमानोऽभवम् । यदा चाहं कात्स्न्येन शान्तोपद्रवोऽभवम्, तदाश्वमारोप्य दिनद्वये निजं गृहमनयत् । अद्य मेऽत्र वसतो मासद्वयमतीतम् । नास्ति कस्यापि न्यूनता, न वा कुतश्चिदपि कष्टम् । महतानन्देनातिथन्ति दिनानि । जन्मान्तरमिवोपयातोऽहमेकदैव सर्वमप्यात्मीयं दुःखजातं व्यस्मरम् । यथा किलान् निर्मलकुमार आस्ते तथैवाहमप्यस्मि । निर्मलकुमारम्य यादृशं वक्ष्ये, उपानत्, वस्त्रकवचं अन्यच्चासीत्, तथैव ममाप्यासीत् । निर्मलकुमारेण सहैव भोजनम्, पानम्, शयनम्, भ्रमणम्, उत्थानम्, उपवेशनम्, पठनम्, अन्यच्च म आसीत् । अनाकिल तदा नावेवं प्रतियन्ति, यथा किल निर्मलकुमारो ज्येष्ठः अहं कनिष्ठो

आवेति । निर्मलकुमारस्तु मत्तो वर्षद्वयेनाधिक आसीत् । तस्य किल शरच्चन्द्रशकलानुकारि फालम्, त्रिजगज्जयोद्यतस्येव मदनस्यारोपितज्यं धनुर्भ्रुवौ, विशालायते सरसीरुहस्येव सुन्दरे दले नेत्रे, चम्पकसुमसुपमावहां च नासाम्, मन्दस्मिताञ्चितञ्च रक्तमधरोष्ठम्, कुन्दकुसुमानामिवाविच्छिन्नसूत्रप्रोतां मालां दन्तानामावलिम्, अवलोकयतो मे स्त्रीभावमिव कामयतेस्म चेत्तः । किमधिकेन, सर्वाङ्गसुन्दरोऽयं विधिना महतो रूपसारस्य व्ययेनातिचिरकालमनश्श्रेणे च व्यरच्यत । पुरोभागिनान्तु सूकरजातिमनुसरतामस्मिन् कीदृशी चित्तवृत्तिरासीदिति नाहं जानामि । मम तु दर्शनक्षण एव प्रेमजलाद्रें लोचने जडतामिवोपयाते नाशकतां गुणदोषौ विवेक्तुम् । सहजसुन्दरं करुणाया इवापरां मूर्तिं तमहं सानन्दप्रेमभरमवलोकयन्नास्मि कदाचिदपि तृप्तः । ज्येष्ठ इव सहोदरे आतरि वृत्तिमहमातिष्ठं तस्मिन् प्रेमसंवल्लिताम् । सोऽपि कनिष्ठनिर्विशेषमेव मय्यवर्तत । मुखोपाध्यायस्तु नावेकत्र पश्यन्नतृप्यतिस्म । कदाचिच्च ब्रूयात्-“एकत्र किल पश्यन्नहं युवां तुप्याम्यात्मनो जीवितस्येव साफल्यमनुचिन्तयन् । किमन्यदतो मे प्रार्थनीयं नाम, यत्समक्षमेव युवयोर्मे प्राणानां निर्गमनम्,” इति । यदा किलावां बहिरदितुं निर्गच्छावस्तदा दर्शकजना वृन्दशोऽनुगच्छेयुः-“पश्यत ! कीदृशाविभावन्यौ रामलक्ष्मणौ” इति वदन्तः ।

ज्येष्ठेनेव सह सहोदरेण निर्मलकुमारेण सहैवमेव कालं यापयामि । पितुर्मातुर्भ्रातुरन्येषां च दुःखं मन्ये नैवास्त्यद्य म इति । मासद्वयाम्यन्तर एव मनसो मे परिवर्तनमभूदवस्थायाः । निर्मलकुमारमहमार्येति सम्बोधयन्नासं कियत्कालम् । किन्तु मुखोपाध्यायस्यात्रानभिर्मातिं पश्यन् आतरिति सम्बोधयितुमारभै । न जाने किं मित्यायेति सम्बोधनं न बहुमनुते मुखोपाध्याय इति । शङ्के गृहवर्तिभिस्सर्वैरप्येवमेव तस्य सम्बोधनात्तुल्यता मे मास्त्वित्यभिप्रायस्स्यादिति ।

इतः परं देवनारायणमुखोपाध्यायविषये किञ्चित्कथयामि । एतादृशो निष्कपटः स्थिरबुद्धिश्चतुर अनागतचिन्तकश्च पुरुषो नाद्यावधि कचित्क-

दाचिदापि वा दृष्टः श्रुतो वा मया । मुखमस्य सर्वदैव प्रफुल्लमासीत्, विवर्णता तु कदाचिदापि नावालोक्ष्यत वदने । तिष्ठतु कोपः, किञ्चिदुच्चैस्स्वरेणाह्वानमपि कस्यचित्तस्य न मया श्रूयत । सर्वमपि तस्य कार्यजातं नियमवद्धमासीत् । भगवत्यचला भक्तिर्विहितेषु श्रद्धा चानुपमास्यासीत् । अस्य किल शरीरं दीर्घमांसलं बलिष्ठं चासीत् । यत्किञ्चिदापि वा कार्यमयमात्मानो नान्यसात्करोति, एतावत्सु परिजनेषु सस्वपि स्वीयं कार्यं स्वयमेव करोति । अस्य किलाऽऽयानुगुणमितव्ययतां निरीक्ष्याश्चर्यमिव समुदेति चेतसि । विचारालये काष्ठमयी लेखिन्येका निहितास्ते, कियतः कालादियमस्तीति न केनापि ज्ञायतेस्म । निर्मलकुमारस्तु—“यदा प्रमृत्यहं जानाम्येनाम हेमेवमेव पश्यामी” ति वदति । एतादृशं चातुर्यं उचितमितव्ययशीलत्वं च किं न जनयति विस्मयम् ? !

अयं च वर्णेन कृष्णः, दृष्टः पुष्टश्च शरीरेण । निर्मलकुमारस्यास्य च कस्मिन्नप्यंशे व्यत्यासो नासीत् । केवलं वयःकृतो व्यत्यासस्तम-
दृश्यत । शिरसः कियानपि भागः पतितकेश आसीत्, अन्यत्र च केशा अर्धपलिततामुपयान्तिस्म । कूर्चोऽपि तथाविध एवासीत् । दर्शनमात्रेण भक्तिरिव समुदेतिस्म हृदये ।

शीते धर्मे चाविशेषं प्रत्यूष एवोत्थाय सहैव पुत्रेण निर्याति स्मादितुं बहिः । इदानीन्तु मयापि गम्यते सहैवाभ्याम् । एताभ्यां सह प्रातः पर्यटनं मदीयेष्यावश्यकेषु कर्मस्वन्मतममासीत् ।

पर्यटनानि वृत्तोऽयमुपदेशनगृहे तैलमर्दनं कारयति । नवतोलकमितं शुद्धं सर्पपतैलमुगौ लेपयतस्तदीये शरीरे मृत्यौ । अयमेव चाभ्यागतैस्सह सहापस्यापि समयः । अहन्तु तदानीं निर्मलकुमारस्य पठनशालायामुपविष्टो यान् कांश्चन ग्रन्थान् पठामि । निर्मलः कदापि पाठशालां प्रति नैव गच्छति, मुखोपाध्यायेन सल्लु बहव आंग्लवङ्गसंस्कृतभाषाग्रन्थास्तंगृहीता आसन्, तेष्वेव यो रोचते तमावां पठावः, तर्कवितर्कादीश्च कृवः । उभावुमयोगुरु, उभौ चोभयोदछात्रौ भवावः ।

मुखोपाध्यायो यावत् गृहस्य बहिर्भागे तिष्ठति तावदावामपि तन्निकट एव तिष्ठावः, यदा तु सरसि स्नातो भोजनायान्तर्गृहं प्रविशति तदावां पृथक् भवावः । स्वयं धर्मपत्न्येव निजहस्तेन परिधेविपती भोजयति मुखोपाध्यायं, तदा किलावां तन्निकटे स्थातुमवकाशं न लभावः । किमत्र कारणमिति बहुशोऽनुयुक्तोऽपि निर्मलकुमारो नैव सम्यगुतरयति । आवश्यकोऽपि कार्ये समुपस्थिते निर्मल-कुमारो गृहाभ्यन्तरं न विशति । अस्य किल भोजनादिकमपि बहिरेव कुत्रचन गृहे यत्तदन्तर्गृहस्य पार्श्वत एवासीद्भवति । अत एव ममामि कदापि अन्तर्गन्तुं समयो नालभ्यत । अत्र पवित्रे परिवारे किमिदं रहस्यम्, न ज्ञायते सम्यगालोच्यमानमपि । यदा किल निर्मलकुमार एव पृष्ट्वा नोत्तरयतिस्म तदाहमपि तत्परिज्ञाने शिथिलप्रयत्नोऽभवं । कोऽनेन ज्ञातेन मे लाभः, अज्ञातेन वा का हानिः ।

दशघण्टावादनात्पूर्वमेव मुखोपाध्यायौ निर्वृत्तगोजनादिकृत्यो धृतकवचो बद्धोष्णीषो याति विचारालयम् । गमनसमये च प्रियो भृत्यश्शङ्करो नाम धरत्यथातपत्रं शिरसि तस्य । गृहात्क्रियत्यविदूरे विचारालय आसीत् । दशघण्टावादनकालात्प्रभृति पञ्चघण्टावादनकालपर्यन्तं करोति विचारणम् । प्रतिरविवासरं तथा उत्सवादिदिवसेषु च विरमति विचारालयः । विचारालयगमनसमये वदति स नौ—“गच्छाम्यहमद्य, आसायं युवामेवास्य स्वामिनौ गृहस्य, अस्य च भारो युवयोरेवोपरि निहितो भवति ” इति । एवमुक्त्वा च वन्दिषु त्रिरुदावलिममे पठसु स्वयं धृतोपानत्को याति पद्मगामेव विचारालयम् ।

गते च मुखोपाध्याये विचारालयमन्यस्य नियन्तुरभावादुभावप्यायां विविधाभिः क्रीडाभिर्यापयावः कालम् । कदाचिदक्षयूतेन, कदाचिद्वीणावैगुणुलवाद्यवादेन, कदाचित्काव्यालोपेन, एवमन्यान्यैश्च गच्छति काल आवयोः । परन्तु गानं वाद्यवादनं च नितान्तमेवैकान्ततो भवेत्, यत इदं सर्वं मुखोपाध्यायस्यानभिमतम् । स किल गानादिभिर्बाला विनष्ट

भवंतीति विश्वसिति स्म । अत एव स नावेतादृशेभ्य कर्मभ्य प्रतिषेधत्ये-
जुपदम् । इत्येवावयोस्समयोऽप्येति स्मानन्देन ।

सायं पञ्चघण्टावादनसमये गृहान्प्रतिनिवृत्तो मुखोपाध्यायो दैनिक
सर्वं वृत्तजातं पृच्छेन्नौ, ततश्चाभ्यन्तरं गृहस्य प्रविशेत् ।

सायमावा किञ्चिद्भुक्तमक्षयौ केनचिद्भृत्येन सहाटितु निर्गच्छावो
गृहीत् । स्वभावशान्तौ प्रकृतेशोभो निरीक्षमाणा वय सुखस्पर्शेन सुग-
न्धिना मन्दानिलेनापहृतश्रमा दीपारोपणसमये गृहान्प्रतिनिवृत्ता भवाम ।
तदात्वे च कृत्स्नमपि गृह प्रज्वालितैर्दीपैरुद्दीपितम्, शीतीभवनाय तत्र तत्र
अंसारितामिश्रुभ्रतमाभिदशय्याभिरशून्यम्, निजनिजेषु करणीयेषु सायकालो-
चितेषु व्यापृतैर्बहुसस्यैर्भृत्यैरुपेतं दर्शनीयतममदृश्यत । पर्यटनोचितमान्त-
रीयादिकं पृथक्पृथक् घृतान्यवसनावावा निर्वर्तितसायन्तनकर्माणौ रात्रिमो-
जनं कुर्व । रात्रिमोजनं चानयो पठनागार एव भवति । एतादृशं सुमहदिदं
गृहं इत्यस्तु जनेषु निवसन्त्यपि दशघण्टावादनात्पूर्वमेव शून्यागारमिव भवति ।
निशब्दतया समधिक्रियते स समयः । सर्वेऽपि प्रसुप्ता भवन्ति स्म सायं
विहितश्रमा पतनसमय एव शय्यार्याम् ।

प्रियपाठका ! अद्याह कस्यामवस्थायां कथमस्मि कुत्र वेति विदित-
मभूत् श्रीमताम् । मुखोपाध्यायस्य गृहवृत्तान्तोऽपि सर्वो ज्ञात एव श्री-
मद्भिः । परमन्त्यघाप्यवशिष्टं कश्चित्कथनीयो विषयः । नाहमिदानीममुमथं
मुस्पष्टं कथयितुं प्रभवामि, योऽयमेतावतापि न सम्यग्दृष्टो न सम्यक्च्छुतो
न सम्यक्पर्यालोचितः, कथमहं तं मुस्पष्टं वर्णयितुं शक्नोमि । न चैताव-
ताऽस्मिन्विषये नात्यन्ताय किमपि न दृष्टं न श्रुतं न पर्यालोचितं वा मया ।
किन्तु दृष्टं श्रुतनालोचितं च बहु मया, तथापि नायतरति हृदये किमपि ।
अथापि यावद्दृष्टं यावच्छ्रुतं यावदवधारितं च पाठकेभ्योऽनिवेद्य कथम-
वस्थीयतां मया । पाठका ! अवर्धयताम्-न चोयं विषयो मम पूज्यनमन्य
पितुर्देवनारायणमुखोपाध्यायस्य तृतीयपत्नीभ्यगृहस्य स्वामिनीं चाधिकरोति ।

महता परिश्रमेण बहुभिरुपायैरज्ञायतास्याश्श्रीमन्नामधेयम् । तस्या हि “श्री-
मती जयंकाली देवी” ति सुन्दरतमं नाम ।

जयकाली चैयमेतद्ग्रामेसंभीपस्थे भोलाग्रामे वसतश्श्रीमतो हरि-
दयालुचट्टोपाध्यायस्य प्रियतमा कन्या । तद्ग्रामाधिदेवताया जयकाळ्या
चरेणेयं परिणते वयसि समुत्पन्नेति चट्टोपाध्यायेनेयं देवताया एव नाम्ना
समयुज्यत । बाल्येऽपीयं रूपलवण्यादिभिः प्रसिद्धिमभजतातितराम् । यदा
चैयं विवाहयोग्यं वयः प्राविशत्तदा चट्टोपाध्यायोऽस्या धनवता सह विवा-
हमाचरितुं महान्तमकरोद्यत् । भगवतः करुणया वरोऽपि सकलगुणसम्पन्न
ऐश्वर्यवान् समलभ्यत । मम प्रतिपालयित्रा श्रीदेवनारायणमुखोपाध्यायेना-
स्याः पाणिग्रहमहोत्सवोऽभवत् ।

इति नवमं चक्रम् ।

अथ दशमं चक्रम् ।

(श्रीमती जयकाळीदेवी ।)

देवनारायणमुखोपाध्यायस्य विवाहत्रयमासीत् । प्रथमपत्नी निर्मल-
कुमारस्य जनयित्री पञ्चमे वयस्यैव कुमारस्य, पञ्चतामभजत । तस्या
वियोगेन यद्यपि मुखोपाध्यायः प्रथममुन्मत्त इवाभूत् । तथाप्यचिरेण
द्वितीयां विवाह्य प्रकृतिमलभत । कुलीनस्य धनवतश्चास्यैकवर्षाभ्यन्तर
एवास्मिन्नेव ग्रामे वसतः कस्यचिन्निर्धनस्य कन्यया सहाभूद्विवाहः । अहो
कीदृशी कुटिला गतिः कालस्य ! पञ्चमे वर्षेऽपूर्ण एव सापि पर्यत्यजदिमं
लोकं विपूचिकयाऽभिषोडिता । ततश्चायं—“नेतः परमहं पाणिं गृहीष्यामि,
देहो हि मे शिथिलीभवितुमारभत । अवशिष्टमायुर्यापयिष्यामि भगवतः
कमलाजानेः परिचर्यया । इदमेकमेव प्रार्थनीयम्, यदस्य निर्मलकुमारस्य

दीर्घजीवन नाम । नेतः पतिप्यामि बन्धनेऽहम् ।” इति कृतप्रतिज्ञोऽपि ना-
 पारयदयस्थातु प्रतिज्ञायामात्मन । को वा शृणोत्येतदीय वच , इतस्ततश्च
 वर्तमाना बन्धवो ज्ञातयश्चागत्य नानाप्रकारैरुपदेशैरेतस्य बुद्धिमन्यथयितु-
 मारमन्त । एतावत्येव समये भोलाग्रामादागता कन्यादातृणा मण्डली ।
 देवनारायणमुखोपाध्यायोऽपि तेपामेव वाग्जाले पतितोऽभूत् । स्वयमेव गत्वा
 कन्या निरीक्ष्य विवाह निश्चित्याऽऽगमत् । अन्ततश्चात्मनस्सप्तचत्वारिंशे
 वयसि दशवर्षीया भोलाग्रामवासिनो हरिदयालुचट्टोपाध्यायस्य कन्याया जय-
 काळीनाम्नया पाणिमग्रहीत् । कियत्येव काले बधूरपि गृहानाजगाम ।
 विवाहेनानेन स दु ख्यति सुख्यति वा, नाह जानामि । कथयत ? उपाय
 एव क परिज्ञानेऽस्य । किन्तु जना कर्णे कथयन्ति “कुत एतदृशी गुप्ति-
 रथ ? किं वारद्वय वञ्चितवन्त यममपि पराजेतुमेव रक्षण क्रियते ? वातम्या-
 पि हि प्रवेशो नाद्य सम्भाव्यते तत्र, यत्रान्ते सा बधू ।” इति ।

अत्र मासद्वय एकदैवाहमन्त पुरमविशम् । यदाहमिदम्प्रथममत्रा-
 गतोऽस्मि तदाभिवादनार्थं देवनारायणमुखोपाध्यायेनैवाहमन्तर्नीतोऽस्मि ।
 तदा किल सा लम्बितमुखप्रावरणाऽवर्तत, अत एव तदाप्यह ता सम्यगालो-
 कयितुमशकम् । पाठका मा तुरुत कोप मयि । यद्यत्र वदेयुर्भवन्त-“स-
 त्कुरुप्रसूता धनवता विवाहिता सदाचारपरायणा पतिप्राणा सा यदि रज्ज्या
 प्राशृतवदनाऽतिष्ठत्,सुक्तमेवेद तस्या कुलाङ्गनाया । तव तु सत्ये वर्तमान-
 स्य का वाऽऽवश्यकता तस्या दर्शने,किं वा प्रयोजनम् ? कुत इद दैप्रय आर्य-
 मर्यादातिरङ्घने किं वा बीजम्” इति । तत्रापीदमुत्तर ब्रवीमि । यदाऽह-
 मात्मन प्रतिक्षणभव जीवनश्रृचान्त कथयितुमुद्युक्तोऽस्मि, यदा सर्वमपि रह-
 स्यजाल प्रकाशयितुमेवोद्यतोऽस्मि, तदा किमिति किञ्चिदपि वा गोपयामि ।
 यदा येन यथा समागमोऽभूत्, आलापोऽभूत्, तत्सर्वं किमिति न प्रकाश-
 यामि । एव प्रवृत्ते मयि जयकाळीदेव्या रूपमङ्गसौष्ठवमन्याश्च गुणान् पर
 किमिति न प्रकाशयामि । देवनारायणमुखोपाध्यायो मे धर्मपिता, जयकाळी
 देवी च धर्ममाता, तयोर्धर्मत पुत्रभूतोऽह मातर वुनो न परयेयम् !

अद्यापाढो मासः । कियद्भ्रयो दिवसेभ्य आकाशे मेघानां गन्धोऽपि न दृश्यते । वृष्टेर्नामैव नास्ति । आदित्यस्तु निजं प्रभावं प्रकाशयति यावद्दलम् । अस्मिन् दिनेऽहं मध्याह्न एकाकी पठनशालायामुपविष्टोऽस्मि । भोजनात्परतोऽद्यावधि निर्मलकुमारो न दृष्टः । कुत्रासौ गत इति न जानामि । अद्यावध्यावयोरेवं वियोगः कदाऽपि नासीत् । यत्नं स गच्छेत्तत्र मामपि नयति स्म । अद्यतनस्यास्याऽऽकस्मिकस्य विश्लेषस्य किं वा कारण-मिति पर्यालोचनेऽपि नावगम्यते । तस्य प्रियं भृत्यं रामचरणमपृच्छम्, परं सोऽपि वक्तुं नाशकत् । महता घर्मेण विश्लेषेण च निर्मलकुमारस्य विमना इवाहमभवम् । ऐकैकश्येन सर्वाण्यपि पुस्तकानि पठितुमारब्धानि, किन्तु कुत्रापि मनो नालभत् । तत्रश्चाशयिषि श्रद्धायाम् । इतश्चेतश्चाङ्गं परिवर्तयन् हस्तौ पादौ च विक्षिपन् कथं कथंचित्क्षणं निमीलिताक्षोऽभवम् । एतावत्येव कस्यचिच्छब्देन भ्रमनिद्रोऽभवम्, अपश्यं च पुरतस्स्थितं रघु-वीरं नाम भृत्यम् ।

“भवदीयमिदं पत्रम्, गृह्यताम्” इत्यैतावदुक्त्वा निधाय मद्दस्ते सम्पु-
दितमेकं पत्रं कृतप्रणामो निरगात्स ।

पत्रम् ! मदीयं पत्रम् ! अनन्तेऽप्यत्र जगति को वा मदीयो नामा-
स्ति, यो मत्कुशलजिज्ञासया आत्मनो वा कुशलजिज्ञापयिषया पत्रं प्रेषयि-
ष्यति ! महता विस्मयेनाहमगोचर्यं सम्पुदितं पत्रम् । एकधा द्विधा त्रिधा
चायाचर्यं पत्रम् । सर्वाङ्गीणमभूव रोमांचितः, शिरश्च घूर्णितुमारभत, नेत्रे
च नापश्यतां किमपि, कर्णौ च धिरताममजताम्, शिथिलतामभजन्त सर्वा-
ण्यपह्नानि । तद्धि निर्मलकुमारेण लिखितं हृदयविदारकं पत्रम् । तत्र
चेवमवर्तत ।

“मम प्रियभातः यजेन्द्र !

त्वमेवैतन्मुग्धी पृथिन्यामम्याम्, त्वदीयमेव जीवनं मुन्वतारम्, यतागतव
किमप्यात्मीयं नाम नास्ति ! मम तु सर्वमपौदगरितं, अमृत्यपर्यन्तं धनम्,

देवतुल्यश्चास्ति पूज्यतमः पिता, अस्ति नाम्ना माताऽपि, किन्त्वस्म्यहमतीव दुःखी । मन्ये नास्त्यहमिव दुःखी जगत्स्यस्मिन्निति । यदि पुनरस्ति तेऽभिलाषोऽन्तिमै मदीये दर्शने, यदि चेतोऽप्येकदा मां भ्रातृशब्देन सम्बोधयितुमस्ति वाञ्छा, तर्हि हे मदीय प्रियव्रजेन्द्र ! महोद्यानस्य पश्चिमे भागे बटस्याधस्तात् तपस्विना गृहत्यागोद्यतेन आत्रा सम्मिल इति । भवदीयः—
निर्मलः ।”

मन्ये नेदं पत्रम्, अपि तु सहस्रालो वृश्चिकः, सहस्रालो वृश्चिकः, सहस्रफण आशीविषो वा; यतस्तथाविध एवाहं सज्जातोऽस्मि, यथावृश्चिकेन फणिना वा दष्टः । हन्त ! हन्त ॥ शिरसि भेऽशनिनेव पतितम् । अहो ! कष्टम् ॥ कीदृशीयं भयावहा अचिन्तितोपनता घटना । किमिदं सत्यमेव निर्मलकुमारस्य पत्रम् । तर्हि कोऽयं विषयः । आनन्दमयस्यापि निर्मलकुमारस्य हृदयविदारकं कथमिदं लेखनम् । धर्मपितुर्देवनारायणमुखोपाध्यायस्य प्रियः पुत्रोऽपि किमित्यद्य गृहान्परित्यजति । किमयं स्वप्नः । अथाहं जागर्मि । किमिदमैन्द्रजालिकम् । उन्मत्तवदहमुद्यानं प्रत्यधावम् । तदानीं हि मे मनस्तथैकाग्रममूत्, यथा मार्गस्थं किमपि वस्तुजातमहं नापश्यम् ।

हन्त ! हन्त ॥ तत्र गत्वा निर्मलकुमारमवनतकन्धरं रुदन्तमुष्णं चाशु मुञ्चन्तमद्राक्षम् । असहमानश्च द्रुतपदमुपसृत्यापतं तदीययोश्चरणयोः । किञ्चित्संकुचंश्च निर्मलकुमारोऽवादीत्—“व्रजेन्द्र ! त्वमागतोऽसि ? आगच्छ, एकदा समालिङ्ग माम्, इतोऽत्र जन्मन्यसम्भावितस्यास्य कृते क्षणं प्ररुद्य शान्तचित्तो भव” इति ।

अहन्तु रुदन्नेवावदम् “प्रियभ्रातः ! तूष्णीं स्वीयताम्, किमेवमुच्यते । किमत्र कारणम्, एतादृशं पत्रं किमिति व्यलिख्यत । अन्नन्य मां मातरं, पितरं, सम्पत्तिं च परित्यज्य कुत्र वा जिगमिषति भवान् ?” इति ।
निर्मलोऽब्रवीत्—“भ्रातः ! अहं किल तत्र गमिष्यामि, यत्र न सन्ति

जनाः, यत्र वा कोलाहलोऽयं नास्ति, यत्र चायं दारुणस्संसारो न वर्तते ।
 षजेन्द्र ! संसारो ह्ययं भयानकः ” इति ।

किमिदमाश्चर्यम् ! कोऽयं सर्वनाशको व्यापारः ! निर्मलकुमारस्य
 मुखादेतादृशं वचनम् ! किमयमुन्मत्तः !! पुनरप्यवदम् “आतः ! आतः !
 स्थिरो भव, किमेवमुन्मत्तवदुच्यते ! किमभूत्, सर्वं स्पष्टमुच्यताम् ।
 संसारपरित्यागवचनमिदं भवन्मुखात्कुतः ! पतामि चरणयोः, नेतः परं मां
 सन्देहजाले पातय, बहूभूत् ” इति ।

किञ्चित्स्थिरो भूत्वा निर्मलकुमार एवमवोचत्-“वदिष्यामि, सर्वं
 वदिष्यामि, कथनायैव हि त्वमाहूतोऽभवः । अन्यथा पत्रलेखने वा मे का-
 ऽऽवश्यकताऽऽसीत् । अस्यार्थस्य श्रवणात्पूर्वमेव त्वया कियन्तोऽपि विषया
 ज्ञातव्या आलोचनीयाश्च वर्तन्ते । अहमेक एव पुत्रो भूत्वापि गृहस्याभ्य-
 न्तरं किमिति न विशामि ? अपि जानास्यत्र किमपि कारणम् ? कृष्ण
 कृष्ण । किमिदं सर्वमपि मयैव वक्तव्यम्” । (एतावदुक्त्वाऽरुदन्निर्मलः ।
 अहमपि निरुत्तर एव तस्य वदनमालोकयन्नासम् । कियत्कालानन्तरं पुनर्नि-
 र्मलोऽवादीत्) “नाद्य जीवति मे जननी, यदि सा जीवेत्, किमीदृशी
 मे दशा स्यात् । इतः परमहं सर्वं वदामि किञ्चिदपि न परित्यक्ष्यामि,
 श्रूयतां-यदाहं पञ्चवयस्कोऽभूवं तदैव मे माता पर्यत्यजदिमं लोकम् । ततश्च
 पिता मे द्वितीयं विवाहमकरोत् । अलभ्यत द्वितीया मया माता । तदा
 किलाहं बाल एवासम्, अत एव तामेव मातरं जानन्, तामेव अम्बेति सम्बो-
 धयन्, तस्या एवोत्सङ्गे परिवर्तमान आसम् । मातुरभावे बालानां यद्यत्कष्टं
 सम्भावितं तदहं न जानामि । कीदृशोऽहमभारयः ! सापि मे जननी किय-
 त्वेव काले जगाम परं लोकम् । इतः परमपि काचिन्माता मयाऽलभ्यत,
 सैवेयम् । कथमितः परमहं कथयामि ! लज्जा किल जडीकरोति जिह्वाम् ।
 जीवनान्मरणमहं मन्ये श्रेयः । यामधिकृत्येदं कथयामि किमियं सैव माता ।
 न हि न हि राक्षसी पिशाची वा, मन्ये नरकेऽपि न स्यात्तादृशो जीवः ।
 सर्वधाऽस्म्यहं नष्टः । निर्धनोऽस्मि जातः । प्राणा अपि यान्ति ” इति ।

अहमवोचम्-“भ्रातः किमपि कथयितव्यम्, गृहान्प्रत्यागम्यताम् इतः परमहं किमपि न वाञ्छामि श्रोतुं गृहानागच्छ, ” इति ।

निर्मलोऽवादीत्-“गृहान्प्रति गन्तव्यम् ! पुनः किं तत्रैव नरके गच्छेयम् । नात्र जन्मनि गच्छेयमहम् । अस्तु, श्रूयतामितः परमापि । महाचतुरो महा-बुद्धिरपि तातो मे कृष्णसर्पिणीमिमां निजं गृहमानयत् । वस्तुत एवेयं कृष्णसर्पिणी मनुष्यरूपच्छन्ना । प्रथमतः किलेयं न जानामि केन वाऽभिप्रायेण मां बहुश आलोकमानाऽऽसीत् । अस्याश्चुम्बनालिङ्गनवीक्षणादीनां कारणमहं तदा ज्ञातुमसमर्थ आसम् । आदौ चैयं मयि नितरामेव प्रीतिमत्यभूत् । परन्तु न ममैतदीयं कृत्यं किमपि प्रियमासीत् । ततश्चैकस्मिन्दिने (हन्त ! हन्त !!) कीदृशीमियं भयावहां वाचमब्रवीत्, नाहमद्य वक्तुं शक्नोमि । रुदन्नेवाहं कम्पितसर्वाङ्गो बहिर्निर्गाम् । ततस्तातमप्यहं कियन्तं कालं नाद्राक्षम् । पठनागारे एकं दिनं रात्रिं चैवमेवायापयमहमनिद्रो निराहारश्च । बहवश्च ममाह्वानायागमन्, तातोऽपिद्वित्रवारानागमत्, परं त्वहं नैवोदघाटयं क्वाटिकामन्तर्दत्तार्गञ्चाम् । यदा च किञ्चिच्छान्तोऽभूच्छोकावेगस्तदाहं बहिर्निर्गाम् । सर्वैश्चैवमवस्थानस्य कारणं पृष्टोऽहमन्यदेव किञ्चिदवदम्, न त्विमां पापमयीं कथाम् । एवमेव शोकर्पाडितस्य मे बहवो दिवसा व्यतीसुः । गृहाम्यन्तरे गमनागमने अहं तत एव पर्यत्यजम् । अशनं पानं शयनं सर्वमपि बहिरेव क्रियमाणमासीत् । यथा पुनस्तस्या दुष्टाया मुखं पुनर्न दृश्येत तथाऽहं प्रायते ।”

अहमवदम्-“भ्रातः ! अहमत्र किञ्चित्प्रष्टुमिच्छामि । यदा किल भवानेवं गृहाम्यन्तरगमनागमने पर्यत्यजत्तदा तातः किं किमपि नावोचत् ।

निर्मलः-“सम्यग्दिदं पृष्टं त्वया, यदाऽहं बहिरेव स्थातुमारभे, तदा तातः किमपि नावदत् । नाहं जानामि तातो मे जानात्यमुभयं नयेति । किन्तु सगूढमेव मदीयं व्यापारं परीक्षमाणोऽवर्तते । अस्यामेव दशार्था स्वमागतोऽम् । ततः परं चात्ताहं यदपश्यं नाहमिदं वर्षसहस्रेणापि विस्मरिष्यामि । अनेनैवाथेनाहं संसारत्यागी भवामि ।”

ततः परं च कियन्तं कालं निश्शब्दतोऽऽसीत् । कस्यापि मुखात्कि-
मपि न निस्सरतिस्म । नेत्राभ्यां तु निर्मलस्य गङ्गाया इवाश्रुणो धारा
प्रावर्तत । उभावप्यांवामुभौ पश्यावः ।

निर्मलः-“अद्यहं मध्याह्ने आभ्यामेव लोचनाभ्यां मम पापिनीं
विमातरं शङ्करनाम्ना भृत्येन सह शयानामपश्यम् । इतः परं कस्यापि प्रत्युत्तरं
न देहि । मां कुरु यत्नं मम बुद्धेरन्यथाकरणे । यद्यदहं वदामि तत्सर्वं शृणु ।
हरदेवपुरे मम मातृवर्गे कश्चिदस्ति, तत्रैवाहं यामि । नास्त्यन्यत्किमपि
स्थानम्, तत्र गमन एव मनसो मे शांतिर्भवेत् । अद्याह्मिदमेव त्वां प्रार्थये,
नेममेतं कस्मा अपि प्रकाशय, निश्चितमहमुक्त एव स्थाने प्रच्छन्नः स्थां-
स्यामि तातो मे भवतु नितरामेव दुःखितः, पृच्छतु वा बहुधा त्वाम्, त्वं
तु न विचलास्याः प्रतिज्ञायाः । मन्येऽहं ते त्वां बहुशो निर्वन्धेन प्रक्ष्यं-
न्तीति, परमहं त्वां साञ्जलिबन्धं प्रार्थये, न बाल इव सर्वमिदं तेषां सम्मुखे
प्रकाशय । मम गमनानन्तरं यद्यदत्र भवति तत्सर्वं कृपया हरदेवपुरे नील-
रत्नहालदारस्य गृहे मङ्ग पत्रद्वारा ज्ञापय । त्वं च सावधानस्तिष्ठ । मां च
न विस्मर ।”

इदमन्यच्च शृण्वन्नहमुपविष्ट एवास्मि, निर्मलकुमारस्तु न दृश्यते ।
न जाने स कदा वेतो निर्जगामेति ! हन्त ! किमिति भविष्यति ? हन्त !
हन्त ॥ धनवत्सर्वमान्यस्य शोभनाचरणस्य देवनारायणमुखोपाध्यायस्यैकः
पुत्रो निर्मलकुमारोऽपि संसारानलदग्धः पलायितोऽभूत् । हा धिक् ! संसार !
किमप्रतिहतप्रसरोऽसि सर्वत्र । कष्टम् । किमिदमेव तव दारुणतासर्वस्वम् !
अहमस्मि निरात्मीयः, संसारात्पलायितश्च, यदीच्छसि कामं मामेव त्वदी-
येषु पातय, पेपय चास्थिपेषं, सर्वसहोऽस्मि वज्रहृदयः । न काचिदस्ति मे
क्षतिः । परं तपस्विनं निर्मलकुमारं किमिति मिमर्दयिषसि ! देवनारायण
मुखोपाध्यायस्य जीवनं हि मया स्वर्गतुल्यमिति ज्ञातमासीत्, अद्यतु नरका-
दपि दारुणमवलोक्यते । भगवन् ! किमियमेव तव लीला ! दयाळो किमि-

तोऽपि दर्शयितुमिच्छामि ! अलमलमेतावता । यथेतादृशी तवेच्छा, किमिति -
सुखमिव प्रथमतः प्रदर्शितवानसि ।

एवमादि विचिन्तयन्नेवाहं ततः प्रातिष्ठे । समीप एव कुत्रचित्कुञ्जे
कश्चिदकुसकुसाकारोऽश्रूयत । सावधानोऽहं श्रोतुमारभे । अज्ञासिपं च स्त्री-
पुरुषाबुभौ मन्दमन्दं सल्लपन्तौ । तयोश्च सल्लापोऽयम्—

स्त्री—“तद्दीदमेव कुरु, अस्मिन्नेव दिने त्यज दासभावम् ।”

पुरुषः—“अकस्मादद्य दासभावं त्यजन्नहं किमत्र कारणं वदिष्यामि ।”

स्त्री—“किमेतद्वरयेवार्थं त्वं भीतोऽसि । श्रूयतां झटित्येव सर्वं कथ-
यामि कथयितव्यम्, यतस्तस्याऽऽगमनसमयो निकटे भवति । पश्य, अद्यै-
वाहं कोपागारं प्रविश्यान्तर्दत्तार्गळा तिष्ठामि । यदा स आगमिष्यति
तदाऽहं बहु प्ररुद्य तं निष्कासयामि । त्वमपि तदैव चरणयोः पातेत्वा
सविनयं दास्यत्यागं विज्ञापय ।”

पुरुषः—“सर्वमेतदहं करिष्यामि, किन्तु किंवा कारणमुक्त्वा मया
दास्यत्यागः कथयितव्यस्तनु ऋष्यताम्” ।

स्त्री—“पुमांस्त्वमस्यहं वा ! किं विना स्पष्टकथनं किमपि ह्वयमेव
नावतरति ! साधु, समीचीनः पुरुषोऽसि । अस्तु, श्रूयतामवधानेन” ।
कस्यायं स्वरः ! नायं परिचितो मे स्वरः । पुरुषंत्वहमभिजानामि । अयं
हि स एव नराधमश्शङ्करः, यस्य कृते निर्मलेन सर्वं परित्यक्तम् । तर्हि
किमियमेव निर्गलस्य विमाता ! किमियमेव गृहस्वामिनी ! अनुमानेन
त्विदमेव ज्ञायते । दुष्टेयमात्मनो दोषान् गोपायितुं शंकरेण न जाने किं
सल्लपति । पाठकाः आगच्छन् ! भवन्तोऽपि दृष्टुन् । कदाचिदत्र कश्चिद-
र्भवानप्यालापसस्यात् । पुनरहं श्रोतुमारभे । शी जगाद—

“यद्यदहमवदम्, तत्सर्वमवधृतं किल ! प्रथमतस्तु रोदनं सम्प-
कार्यम्, ततश्चैवमुक्त्वा दास्यत्यागोऽभ्यर्च्यताम्—‘स्वामिन्या रोदनं श्रुत्वा
यदाऽहमुपर्यगच्छम्, तदा कुमारे स्वामिन्याः केशान्धिकर्पन्तं प्रलपन्तं

चावाच्यानेव शब्दानद्राक्षम् । स्वामिनीमुन्मोचयितुं प्रवृत्तं च मां सम्य-
कप्रहृत्य निष्कासयामास । विनाऽपराधं किमित्यहं सहे ताडनान्येवम् । लेख्यं
दृष्ट्वा यावदवशिष्यते वेतनं दीयताम्, गच्छामि निजान्गृहानि' ति । किम-
वधृतम्, ! ततश्चास्मिन्नेव ग्रामे कुत्रचिदन्तर्हितस्तिस्रः । मध्याह्ने च प्रति-
दिनं यथाऽऽगच्छसि तथैव सन्दर्भानुसारेणागच्छ । अद्य व्ययाय कियदपि
गृहाण । मदुक्तं किमपि न विस्मर । अस्तु, गच्छ, नेतो विळम्बं
कुरु " इति ।

ततश्च तावुभावप्यन्धकारे कुत्र वा जग्मतुरिति नाहं जानामि ।

अहमपि ततः परं तत्रावस्थानं व्यर्थमवगत्य प्रधानद्वारमागमम् ।
कीदृशमिदमाश्चर्यम् । हे भ्रियः ! धन्यं त्वदीयं चरितम्, ! धन्याऽसि जम्
फालि देवि त्वम् !

इति दशमं चक्रम् ।

अथैकादशं चक्रम् ।

सर्वमपि कार्यजातं यथापूर्वमेव प्रचलति । नास्त्यन्यथाभावः
कुत्रापि । नास्ति च कश्चिदपि कोलाहलः । एतादृशो भयानको व्यापारो
निर्वृत्तः, निर्मलकुमारः प्रमुषितः, किन्त्वस्य कृते न काऽपि चिन्ता दृश्यते,
न वाऽन्वेषणादिकं प्रचलति । यथा सर्वं कार्यं शान्तभावेन पूर्वं भवेत्तथैवे-
दानीमपि भवति । कालस्तु न कस्यापि वशगः, अत एव सोऽपि यथापूर्व-
मेव गच्छति, मुखोपाध्यायस्याचरणेषु न कुत्राप्यन्यथाभावो दृश्यते । सर्व-
मपीदं यथापूर्वमेवास्ते, केवलं नास्ति निर्मलकुमार एकः । यावत्पूर्वं मुखो-
पाध्यायस्तल्लपेत् तावदिदानीं न सल्लपति, यावान् पूर्वं म आसीदादर-
स्तावानिदानीं न दृश्यते, किन्तु सर्वथाऽऽनादरोऽपि नास्ति । शरीरं च
सस्यान्तर्गतमौदासीन्यं प्रकटयतिष्म । अहमपि दिनेदिने दीनदीनो

भवामि । अद्याहं निर्मलकुमारस्य पठनागारे वसाम्येकाकी । शयनासना-
शानाच्छादनादिकं विना नास्ति मेऽन्यत्किमपि कार्यम् । सर्वदा चिन्ताम्ला-
नवदनः कृत्याकृत्यविवेकविधुर उन्मत्त इव तिष्ठामि । यदा यदा च मनसि
समुदेतिस्म 'इतो निर्गच्छेय' मिति, तदा तदा निर्मलकुमारस्य वचनं स्मर-
न्निवृत्तो भवामि तथाकरणात् । यतस्स आदिशन्नामत्रत्यवृत्तान्तज्ञापनाय ।
षस्तुवस्तु तादृशं स्थानमेव किमस्ति, यत्राहं गत्वा निवसामि ।

एतद्गृहवासिषूभावन्यावपि दृष्टिगोचरौ न भवतः । तत्रैको निर्म-
लस्य प्रियो भृत्यो रामचरणो नाम, यो बहु प्ररुद्य वैतनिकतामत्यजत्;
अन्यश्च स एव शंकरः, यः किलास्यानर्थजातस्य मूलम् । मन्ये शंकरेण
निजस्वामिन्युपदेशानुसारेणाचरितमिति, परं न जाने कदा कथं तेन दास्य-
परित्यागः कृत इति । इदमप्यहं न जानामि मुखोपाध्यायेन जयकाली-
विषये किमाचरितमिति, यतोऽहं बहिरङ्गभूतो जनो बहिरैव तिष्ठामि ।
देवनारायणमुखोपाध्यायस्यौदासीन्यंतु सर्वतः प्रकाशमाननन्तर्गतां महतीं
पीडां प्रकटयतिस्म । न किमप्यत्राश्चर्यं यदीदमौदासीन्यं निर्मलकुमारनिमि-
त्तमेव स्यात् ।

मर्घ्यदिनस्यायं समयः । सर्वत्र निशब्दता बरीवर्ति । अहमपि
निवृत्तभोजनो निजे पठनागारेऽस्म्येकाकी । नानाविधाभिश्चिन्ताभिराकुल-
मिव मे चेतः । मध्येमध्ये निर्मलकुमारस्य स्मरणेनाश्रुप्लाविते भवतो नेत्रे ।
अहो ! राजकुमारो भूत्वाऽपि निर्मलकुमारोऽद्य भिक्षुकस्तंवृत्तः । कुत्र तद्वि-
पुलमैर्धर्यम्, कुत्र चायं गृहत्यागः । हरे कृष्ण ! किमिति विधात्रा स्त्रियो
निर्मितास्स एव जानाति । सुन्दरतमं विकसितं कमलं पद्भ्यां निर्ष्पीडयन्त्या
को वा लाभस्सम्पादितः पिशाचिनि त्वया ! औरसेऽनौरसे च पुत्रे को वा
भेदस्त्वयाऽनुशोचितः । जननीभूतया त्वया निर्मलकुमारे किमिति दुष्टोऽभि-
लाषः कृतः । आश्चर्यम् आश्चर्यम् । धर्मः किमेकमपि निजं पादं संजुकोच ।
नरकेऽपि किमस्याः पापाया लभ्येतावकाशः ! ।

अचिन्तितमेव पार्श्वगृहे कस्यचिदूर्ध्वदेशादधः पतितस्येव गुरुतरस्य वस्तुनशब्दोऽश्रूयत । चिन्ता च मे मग्नाऽभवत् । मनश्चैकाग्रं कृत्वा शयिषि । हन्त ! हन्त !! पुनस्स एव फुसकुसात्करः कयोश्चित्सल्लपतो- रश्रूयत न जानाम्यद्य कीदृशोऽयं सल्लाप इति । न शक्नोम्यद्य पुनःकोवा भयानको व्यापार उपरिथितो भविष्यतीति ज्ञातुम् । ध्वासमपि निरुन्धन्नहं श्रोतुमतिष्ठम्, किन्तु किमपि श्रोतुं नाशकम् । गच्छतु चुल्याम्, नेतः किमपि श्रोष्यामि, किमनेन मे श्रुतेन वा । यस्य यस्य यद्यद्रोचते करोतु तत्तत्ससः । किमिदमपि मे ललाटलिखितम् ? किमित्यात्मानं वृधैवायासयिष्या- मि ? । परं किं करोमि, निर्मलस्य हि वचनं स्मृतं न मां तूष्णीमवतिष्ठ- मानमभ्यनुजानाति । सद्वात्मनो गमनानन्तरं यद्यद्भवति तत्तत्सर्वं ज्ञाप यितुमाज्ञापयन्माम् । कथमिदं विस्मरेयनहम् ? । तर्हि गत्वा शृणोमि, कीदृ- शोऽयं सल्लाप इति ।

उत्थाय चाहं भित्तिनिकटं गत एकाग्रः श्रोतुमारभे । एवं चाश्रूयत—

“रे नैवम्, न जानासि त्वम्, अद्य सायमेव कार्यं किमिति नारभसे ।

घण्टाद्वयवादनस्यायं समयः, ते च घण्टाचतुष्टयवादनसमये गृहानागमि- ष्यन्ति, सर्वं च वस्तुजातमस्ति सन्नद्धम्, किमितो विळम्बेन !”

“नेदं युक्तमिव, इदानीं त्वं वदसि धीरेव, कार्यकाळे तु स्वभाव- सिद्धमधीरत्वमवलम्बिष्यसे, ततः कथं स्यात् । ममत्विदमेव जनयति भयम् । प्रभुरपि महासमर्थः । तदीययोर्नेत्रयोर्धूळीप्रक्षेपः किं हेळा । अतश्च नाहमिममुपायमङ्गीकरोमि, अन्य एव कश्चिदुपायोऽवलम्बनीयः ।”

“सम्यगाच्छादिता तिरस्करिष्या ते बुद्धिः, रे उन्मत्त, मां विना को चैतादृशेषु कार्येषु पादं प्रसारयिष्यति ? प्रभोः पुरतश्च मां विना कः स्थान्द्यति ?”

“तदीयाग्निप्रायेण तु नायं समीचीन उपायः । अस्त्यवकाशोऽपि महान्, किमेयता शैप्रयेण, अद्य माग्तु । यत्किञ्चिदपि वा कार्यं कर्तव्यं

चेत् सम्यग्भावि समालोच्यैव कार्यम् । यदि कदाचिद्गृहीता भवेमं, किं ततोऽप्यनर्थकरमस्ति । अद्येदं कार्यम्, यन्मयोक्तं तदेव कुरु, सर्पोऽपि मरिष्यति, दण्डोऽपि न नन्द्यति ।”

“इदमपि युज्यत एव, यच्च त्वं वदसि तदपि । तर्हि त्वदुक्तेनैव पथा कार्यं भविष्यति ” इति ।

पुनश्चतुर्दिशं निश्शब्दता । यौ सल्लपन्तावासातां तयोः पदशब्दोऽपि न श्रुतः, न जाने कथं तावन्नर्हिताविति ।

“हन्त ! पुनः केयं मन्त्रणा ? कावेतौ ? कोवा विषयः ? विधे ! न जाने कीदृशी विपत्सुनरुपस्थास्यतीति । मन्ये देवनारायणमुखोपाध्यायमधिकृत्यैवेयं मन्त्रणेति । गृहस्वामिनीं विना कोऽन्य एतत्कार्यं कुर्यात् । किं तत्कार्यम् ? “सर्वं वस्तुजातमस्ति सन्नद्धम्”-कोऽस्य शब्दस्यार्थः । भगवन् संशयमञ्जकं निवर्तय मे संशयमिमम् । नाहं किमपि निश्चेतुं शक्नोमि ।” इत्येवं चिन्तयन्नेवोद्भ्रान्तचित्तः पुनरागत्य शय्यायामशयिषि ।

अचिन्तयं चैवम्—“बहुधा पर्यालोचयन्नपि निश्चेतुं न शक्नोमि । कावेतावित्यपि नाहं जानामि । परमेतावत् ज्ञातं नास्मिन् दिने किमप्येतौ करिष्यत इति । मन्ये पुनः कदाचित्करिष्यत इति । किन्तु अद्यप्रभृति सावधानेन भाव्यं मया । देवनारायणमुखोपाध्यायेऽपि दत्तदृष्टिना स्थेयम्, तदीयमप्याचरणं सम्यक् निरीक्षणीयम् ” इति ।

एवं चिन्तयत्येव भयि सायाहोऽपि स्मुपागात् । देवनारायणमुखोपाध्यायोऽपि विचारालयात्प्रतिनिवृत्तोऽभवत् । कृत्स्नेऽपि गृहे निश्शब्दता समजायत । सर्वेऽपि भृत्या निजनिजेषु व्यापृता अभवन् । मुखोपाध्यायोऽप्यन्तःपुरं प्राविशत् ।

अहमपि निर्वृत्तावश्यककृत्यो बहिर्निर्गत्य शय्यायां तन इतः पर्यट-
क्षामम् । तदयं हृदिदयःशुनामा यदङ्करोयानन्तरं तत्स्थानमापद्रगाशय

मामवदद्भृत्यः—“देवो भवन्तमन्तराह्वयति, मन्ये किञ्चित्स्यादावश्यकं कार्यम्” इति । उक्त्वा चैवं क्षणमप्यनवस्थाय प्रातिष्ठताऽसौ ।

अन्तः ? अथ मामन्तराह्वयति देवः ? किमिदमाश्चर्यम् ! अत्रागतस्य मे मासाञ्चद्, एकदाऽपि दृष्टिरपि न तत्र न्यधायि, किमित्यद्याहमन्तराह्वये । यदा निर्मलकुमारो निरगात्तदाप्रभृति मया सह शब्दमेकमप्यसल्लपन्मुखो-
पाध्यायः किमित्यद्य मामाह्वयति ? किं निर्मलकुमारविषये किमपि प्रक्ष्यति ? तेनातोऽहमवश्यमेव गमिष्यामि, सति सन्दर्भे तामपि दुष्टामहं द्रक्ष्यामि । तस्या मुखे नेत्रयोश्च कीदृशं कौटिल्यं प्रकाशत इति द्रक्ष्यामि । तस्या हावभावादिमिर्माध्यादिकसल्लापविषयः किञ्चिदपि वा ज्ञायते नवेति पश्यामि । हा फष्टम् ! निर्मलकुमार ! यथा त्वं सांसारिकमनर्थजातं निरीक्ष्य त्यक्तसं-
सारोऽभवस्तथाऽहमपि । इयानेव व्यत्यासोऽस्त्यावयोः, त्वया संसारः परित्यक्तः, संसारेणोऽहंपरित्यक्त इति । आश्चर्यम् ! आश्चर्यम् !! कले धन्योऽसि ! संसार स्वमपि धन्योऽसि ! धन्याऽसि जयकाळिदेवि त्वमपि !

इति एकादशं चक्रम् ।

अथ द्वादशं चक्रम् ।

(मुखामिष्टिः ।)

सुन्दरतमे सर्ववस्तुसमलंकृते कुत्रचिच्छयनागारेऽहमिदानीमस्मि । चतुर्ध्वपि पार्श्वेषु मित्तिलम्बितानि तैलवर्णचित्रितानि दर्शनीयतमामि देव-
तानां चित्राण्यमिपतामिवाप्यन्ति दर्शकानाम् । अथश्च मृदु मुखस्पर्शानानावर्णविचित्रं रत्नकम्बळमास्तृतं इलमयमिव करोति शयनागारम् । दक्षिणभागे वातायनस्य निकट एव बहुमूल्यसौवर्णस्सितप्रच्छदपटच्छत्रवा
रुक्षणया मृदुतुङ्गया तूलिकया सनापः पर्यङ्को वर्तते । तत्र तत्र चानर्घतमाः
पट्टास्तरणाम्बृताम्बुखोपवेशिन्यस्सुखशायिन्यश्च निहिता बहुशो दृश्यन्ते ।

मध्यतश्चागारस्य कुत्रचित्रिपादवृत्तपीठिकायां मुन्दरतमं राजतं कुमुमनिषा-
नमेकं निहितमास्ते, यतो निर्गतस्सुगन्धो वातपातेन प्रसारितो मदयति
मनांसि दर्शकानाम् । पटलाधारदारुलम्बिनि बलये निबद्धः पञ्चविंशतिशाखो
दर्पणदीपो नितरामेव शोभयत्यगारम् । इतस्ततश्च लम्बमानानि दीर्घविपु-
लानि नानावर्णानि व्यजनान्यन्यादृशीमेव कलयन्ति चेतसो वृत्तिम् । स्प-
ष्टिकमप्यस्मुरूपा गन्धर्वमूर्तयो द्वादश हस्तेषु धारयन्ति दर्पणमयान् दीपान्
तत्र तत्र निहिताः । किं विवरणेन, सर्वतश्च स्वलंकृतं शयनागारमिदं राज-
कीयनामात्मनोऽनुक्तमेव बोधयति । क्षणमात्रएवेदं शयनागारमहं कात्स्न्ये-
नावालोके । अपश्यंच युगळमेकं स्त्रीपुरुषयोस्तेजस्तिमिरयोरिवायुक्त-
सम्मेळनम् ।

एकस्मिन् पर्यङ्के पूज्यतमो मे धर्मपिता देवनारायणमुखोपाध्यायः,
तत्पुरत एवान्यस्मिन् पर्यङ्के तस्य धर्मपत्नी हीनतमुखी जयकाळीदेवी
चासाताम् । समीपमुपगतं च मां मुखोपाध्यायो महताऽऽदरेण सन्नेहं
हस्ते गृहीत्वा निन्निकट एवोपावेशयत् । अहमपि संकुचलकिंचिद्बदन्नुपा-
विशाम् । ततश्च मुखोपाध्यायो मामेवमवदत् ।

“अद्य त्वदुपरि महवः प्रश्नवाणाः प्रक्षिप्यन्ते, सर्वेषां सम्यगुत्तरं
देहि । प्रथमतश्चेदं कथय, कोऽसि त्वम् ” इति ।

अहमपि किंचिदप्यविळम्बमान एवावदम्—“स्वयमेव न जानाम्या-
त्मानमघावधि कोऽहमस्मीति । यद्य यावदहं जानाम्यपि, तद्यु पूर्वमेव न्य-
वेदयं भीमतां सन्निधौ । अन्यच्चेदमहं जानामि ‘भीमन्तो मे धर्मपितरः
अहं च श्रीमतां धर्मतः पुत्र’ इति ” इति ।

देवनारायणमुखोपाध्यायोऽब्रवीत्—“साधु, नेतः छिमपि कथनीय
मस्ति, त्वम्मे धर्मतः पुत्र इति सत्यमेवेदम् । अम्नु, अपि जानासि कारणं-
यद्य नियममुत्तंष्य त्वं मदीये शयनागारे समाहृतः ! ” इति ।

अहमवदम्—“नहि नहि, नाहं किमपि जानामि, कथं वा शयना-
मिदं मयां भीमतां हृदये निगूढम् ” इति ।

‘देवनारायण....योऽब्रवीत्-“अस्तु, शृणु किञ्चिदन्यदपि वदामि, यद्यदहं पृच्छामि, तस्य तस्य कथयोत्तरं मन्दमन्दम् । अद्यावधि मया निर्मलकुमारस्य चरित्रमपि निर्मलमेवागृह्यत । स्वप्नेऽपीदं नाहमज्ञासिपं निर्मलस्य चरितमेतादृशं निन्दनीयमिति । त्वमेव तावत्कथय मातरि विमातरि च कोवा भेदः ! धिक् धिक् एतादृशेन दुराचारेण किमिति पुत्रिणं मां चकार विधिः, इतोऽप्यपुत्रतैव हि वरम् । शृणु ब्रजेन्द्र ! इतस्तं स्वं दुर्वृत्तमधिकृत्य किमपि मास्म मन्त्रिकटे कथयः । तस्यैवं गुप्तमेव पलायने कारणमप्यहं सम्यग्जानामि । दुष्टेन तेन सत्यामस्यां पशुवदाचरितमित्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि । इदन्तु तेन साधु कृतम्, यदत्र क्षणमप्यविलम्ब्य पलायितम् । अन्यथा हि पुत्रहत्यादोषोऽपि मां स्पृशेत् । आस्तां ब्रजेन्द्र ! गगनसमये सस्तां किं किमकथयत् ?” इति ।

अहन्तु स्तम्भ इव तूष्णीमतिष्ठम् । मन्ये शरीरस्थेन रुधि रेणाम्भस्ता समाश्रिता । निर्मलस्य पितुर्मुखादेतादृशं वचनम् ! निष्कलङ्कस्य निर्मलयोपर्ययं कलङ्कः ! हन्त ! हन्त !! कीदृशः कालस्य विपर्ययः !

विवर्णतामिवाभजन्मे शरीरम् । देवनारायणमुखोपाध्यायकृतानामेषां प्रश्नानां किमुत्तरयाणि ? हा धिक्, किमिदमपूर्वं मिथ्यामिश्रितं चातुरीचक्रम् ! कोऽत्र मिथ्या वदति ! निर्मल उत तस्य माता ! निर्मलस्तु नैतादृशः, स तु वस्तुत एव निर्मलः । यदाकिल स प्रातिष्ठत, तदाऽऽभ्यामेव नयनाभ्यां रुदन्नश्रु च मुञ्चन्नवलोकितो मया । तादात्विकी च तस्यावस्था न कृत्रिमतया सम्भावयितुमलम् । अत एव न निर्मलः पापाचारोऽपितु पुण्यात्मा । अस्या एवाष्टादशवर्षदेशीयाया युवत्याः कृत्यमिदं कृत्स्नमनर्थमूलम् । अन्या एव दुष्टाया रूपजालेन बद्धोऽयं वृद्धो बुध्याऽपि सन्त्यक्तः । यद्वावितद्रवतु, अहं तु कदाऽपि मिथ्या न वदिष्यामि । यदहं जानामि तदेवाहं कथयिष्यामि !

‘देवनारायणमुखोपाध्यायः पुनरवोचत्-“ब्रजेन्द्र ! किमित्येवं मौनमवलम्बितं त्वया । सत्यं कथय, किमुक्त्वा स इतो निरगात् । मन्ये स

एवमुक्त्वा पलायितवानित - 'मम विमाता कदाचिन्मा छलेन कुत्रचिद्गृहे नीत्वाऽवाच्यमेव वक्तुमारभत, अत एवाहमिदं कृत्स्नमप्यैश्वर्यं परित्यज्य पलायितो भवामि' इति । इदमेव च सर्वं सत्यं ज्ञात्वा गृहानागतस्त्वम् । अद्यावधि शब्दमेकमपि मम नावद । किम् ? इदं सर्वं सत्यमेव खलु" इति ।

अहं च साश्रुनयनस्सगद्गदमवदम् "क्षम्यतामयं जन, नेतोऽपि निर्मलस्य निन्दामहं श्रोतुं शक्नोमि । श्रीमन्तस्तु निर्मलस्य पितरो मम च पालयितार । यदि मामितो निष्कासयितुमिच्छथ, काम निष्कासयथ, नास्ति मेऽत्र किञ्चिदपि दुःखम् । परं निर्मलम्योपरि नेतो वज्रसमानि निन्दाक्षराणि प्रयोक्तव्यानि । एतादृशैश्च प्रदनेर्मास्मि मां सङ्कोचे पातयन्" इति । एवमुक्त्वा चाह तदीययोश्चरणयोरपतम् ।

किञ्चिदिव कुपितस्तोऽवदत् "तर्हि किमयं सर्वोऽपि पतिव्रताया निरपराधाया मे धर्मपत्न्या एव दोष इति वदसि ? इदं तु न सम्यगिव भाति । किं कदाऽपि केनचिच्छ्रुतम्, मात्रा निजे पुत्र एवमाचरितमिति । किं याऽपि काऽपि वैव कुर्यात् ? किमिदं सम्भावितम् ?" इति ।

अहमपि सपैर्यावष्टम्भमेवमवदम् - "यदि चेदमसम्भावितम्, तदेदं वा कृतस्तम्भाव्यते ? किं कदापि केनचिदपि वा श्रुतं पुत्रेण मातयेव पापमाचरितमिति । तात ! वध्नाम्यब्जलिम्, क्षम्यतामयम्, इतः परं नैवविधानर्था नयं प्रष्टव्यं । गौरवेण यन्त्रिनम्रहं किमपि न वक्तुं शक्नोमि । घूर्णते मे शिरः । प्रयम्यन्नपि नाहं विस्मरामि निर्मलकुमारम्" इति ।

देवनारायणमुखोपाध्यायस्तून्मत्त इवोषेरुदघुपत् "पश्यत, मजेन्द्र किं वदति ? कस्माद् शृणुयाम्, कुत्र विश्वसेयम्, युष्मामिस्त्वहमुन्मत्त एव घृतोऽस्मि" इति ।

अजकाली सकोपमवदत् "मया त्वमुन्मत्तं घृतं उत त्वयाऽहमुन्मत्तीकृता ? अहं तु तस्मादेव दिनादारम्यं प्रत्यहं वदामि त्यज मां त्यज मामिति । किं पिपुर्मे गृहेऽलमेव नास्ति ? यथा नवमारात्रिनोदरे

धृताऽहम्, किं सा निजगृहेऽवस्थातु मा नानुमन्येत ' श्रूयतामस्य वृद्धस्य वचः । त्वदीयेन पुत्रेण सहाह रन्तु किल गताऽस्मि ! किमिदमेव हि वदसि ? ईदृशानि वचासि वदन्नपि न लज्जसे त्वम् । कूर्चश्मश्रुणी पलितेऽभूताम्, वक्तुमेव न जानासि ? एतादृश वदतस्तव किमिति जिह्वा न निपतिता छिन्ना ! किमरे ब्रजेन्द्र ! कुतस्तवेदृश धाप्यर्घम्, यन्मामेवैव वदसि ! धूर्त किं त्व साक्ष्यमाश्रितोऽस्यत्र ? हत भागधेय ! नदीतीरे यमेन सवदस्त्व दयाळुनाऽऽनीय पालित पोषितश्च, मामेवैवमेव वदसि ! अपसरेत । किमुभौ पूर्वमेव कृतसङ्केतौ मामितो निष्कासयितुमिच्छथ । अह वदामि मिथ्या, स तु यथार्थम् ? तपस्वी शकरस्सर्वं जानाति, निजाभ्या लोचनाभ्या तेन सर्वमवलोकितम् । अत एवासावात्मनो गौरव रक्षन्निरगात् । यदि च स एव निदापस्तर्हि विमिति पलायितवान् । पितुर्निकटे किमिति सर्वं स्फुट नावदत् । किं त्वमेतदर्थं पालित पोषितश्चाम् । साधु, तिष्ठत यूयमेव सर्वे गृहे, अहमेव गच्छामीत । आनय चतुरन्तयान वाहकाश्च, अद्यैव यामि पितुर्गृहान् । यदीत परमहमस्मिन् गृहे स्थिता जरुमपि पिबेयम्, न भवामि पितुर्ने पुत्री !” इति ।

एवमुक्त्वा च सरक्तश्लेचना गमनायोदतिष्ठत् । अहन्तु मौनमाश्रित उपविष्ट एवाभवत्, देवनारायणमुखोपाध्यायोऽपि भयेनोदतिष्ठत् । अवदचैवम् ' तूष्णीं किमिति नतिष्ठसि, किमकाण्ड एवैव रुष्टा भवसि ! महानयमनर्थो मे । इदमेव किल विचिन्त्यैनावताऽह तूष्णीमासम् । शान्ता भव, मास्म रूप्य ! वदात् त्वा मिथ्याभाषिणीमवदम् । एतावत्कटुतर किमिति भाषते । किं मृदु वक्तुमेव न जानासि । धिक्, ब्रजेन्द्र किमिति दूषयसि, परकीयोऽयम्बाल, साधु, निष्कपटोऽय वाञ्छल कथ जानीयात् । तस्यैव वचनमय श्रुतिं मन्यते । सत्यमिदमिदमेव किल ? वस्तुतन्तु स एव यदि निदापस्तदा किमिति मलयनिवेद्येन पलायितवान्, स हि प्राणान् रिरक्षिषुर्गुप्त जगाम । गच्छतु चुत्स्वाम् । इत पर तन्नामग्रहणे वा किं प्रयोजनमस्ति । अञ्जलिन्तेऽह वच्नामि, शान्ता भव । पश्य मे वार्धक्यम्, वृद्ध

मा किमिति पीडयसि ? छि छि. तूष्णीं तिष्ठ, पितुर्गृहान् किं वदन्ती गभि-
प्यसि । त्वयि गताया गृहकृत्य को वा निर्वक्षयति ? वत्स व्रजेन्द्र ! त्वमपि
मेऽपराध क्षाम्य इति” ।

मुखोपाध्यायस्यानेन शब्देन हृदयगत सर्वमपि दु खजात मेऽन्तर्हित-
मभूदेकदेव । सहस्तबन्धनेवमहमवदम्—“किमेव नाम वदन्ति भवन्त ?
दीनो हीनो भिक्षुकश्च सन्नह किं भवत क्षाम्यामि ? भवद्भिरेव दयया-
ऽऽनीय मृत्युमुखाद्रक्षितोऽह कथं भवत एव क्षेमिष्ये । अस्त्विदम्, प्रार्थयेऽह
भवत, त्यज्यतामय जन इति । यतोऽह भिक्षुकोऽस्मि वस्तुतः । यस्य
हि वनतरुमूलमेव निवासस्तस्य कथमिदं राजोपभोग्य सौधादिकं युज्यते ।
श्रीमद्भिस्तु बहुशस्समाहृतोऽह कामम् । तथापि भिक्षुकस्य भिक्षयैव काल-
यापनमुचितम्” इति ।

देवनारायणोऽब्रवीत् “पश्यत, यथा कथाचिदस्या समाहिताया व्रजे-
न्द्र एव रुष्टो भवति । कमह सान्त्वयामि, किं याऽह करोमि ? व्रजेन्द्र !
तूष्णीं भव । वत्स, अश्रूणि परिमार्जय, वृद्धे पितरि किमित्येव कुप्यसि ?
निर्मलस्तु गत एव, तस्य स्थाने त्वमेव खल्वंघासि । कस्याह दोष कथं
यामि । मम भाग्यम्यैवाय दोष । इतः परं निर्मलस्य चर्चैव मास्तु, तथा
हि तत्रापि भवति कष्टम्, ममापि हृदयं दुःख्यति । किञ्चिदहमन्यद्वत्सि
तदापि शृणु । त्वमपि (जयकाळि !) शृण्विदम्, अद्यावधि तु व्रजेन्द्रो
न्यदीय कुमार इव तेन सह बहिरेवावर्तत, किन्त्वित प्रभृत्यन्तरेव स्था-
स्यति । व्रजेन्द्र ! अग्रहितं खलु ? अम्य गृहस्य पश्चिमभागस्थे गृहे तव
निवासो भविष्यति । नेतः परं बहिरवस्थानस्यावश्यकताऽस्ति । गेहस्थो बाल
इव तिष्ठ, कस्यापि कृतं कष्टं न भवेत् । अद्यावधि तद्गृहमन्धकारावृतमेवा-
भूत्, त्वा निमिच्छीकृत्य दीपो वा प्रकाश्यताम् । अद्य कश्चन गहनोऽभियोग
प्रचलति, तस्मिन् समाप्ते त्वामप्यहं विचारालयं नेष्यामि” इति ।

प्रथमतः त्वहमिदं नाग्यरुचयम्, विशेषतस्तन्नु निर्मलकुमारस्योपदेश
स्मृत्वा सावधानं प्वामयम् । तथापि विशेषतोऽनुरुन्धति तस्मिन् तदीय

वाक्यमुल्लघयितुमसमर्थोऽभवम् । अनिच्छताऽपि तद्वाक्यमङ्गीकरणीयमेवासीत् ।
सर्वमिदं वृत्तान्तजातं परद्वारा निर्मलायामुचय तदैव ।

पश्यत कालस्य गतिम्, भागधेयस्य परिपाकञ्च, मुखोपाध्यायादाज्ञं
गृहीत्वैतो निर्गमने प्रवृत्तस्य कीदृशमिदं सौभाग्यं मे सवृत्तम् । सुखस्य
किलाभिवृद्धिरचिन्तितमेवोपनता । धन्योऽसि सत्सार त्वम् । विचित्रा ते
चक्रस्य गति !

इति द्वादश चक्रम् ।

अथ त्रयोदशं चक्रम् ।

(पुनर्धन्वीभाव ।)

वस्तुत एव मे सुखं ततः प्रभृत्यभ्यवर्षत । राज्ञ इव मे सुखेन
कालोऽत्येतिस्म । यावत्सुखं यावती च स्वच्छन्दता मे तदानीमासीत्कथमि-
दमहमनया क्षुद्रया लेरिन्या प्रकटीकुर्याम् । पानाशनाच्छादनाविकं सर्वं
मुत्तमोत्तममेवासीत् । विशेषतश्च तस्मादेव दिनात् देवनारायणमुखोपा-
ध्यायो जयकालीदेवी च मा प्रेमार्द्रया दृष्ट्या द्रष्टुमारभताम् । कस्याप्य-
शम्य न्यूनता नासीत्, महता सुखेन कालो यातिस्म । केवलं निर्मलकुमार-
स्य स्मरणं दुःखापयतिस्म चेत् । कदाचिच्च कृतभोजनो यदा मध्याह्ने
निजोपवेशनगृहे स्वपिभि तदा मे चङ्गय प्राचीना निजा घटना गुप्तवृत्ता-
न्ताश्च स्मृतिपथमुपयान्तिस्म । अहो ! तद्वाक्यसुखं मे कुत्र गतम् ? मातु-
स्स्मरणमात्रेण गाङ्गस्यैव पूरस्य धाराऽश्रुणं प्रवृत्ति स्म । कुत एवम-
भूत् ? कुतोऽहं निजं राज्यं परित्यज्य परकीयमन्नं भोक्तुं योग्यं हृतो
ऽस्मि ? । भगवन् ! विचित्रमिदं रहस्यं श्रुतिं मा बोधय, मात । किं
सत्यमेव मे नाम्नि जननी त्वम् ? अष्टादशवर्षेभ्योऽहं त्वा मातृशब्देन सम्-
बोधयम्, त्वमपि मा मातृनिवेशोपमेव सम्पालय, सत्येव किमिदमम्-

न्मार्तः ? । नाहं किमपि जानामि, सत्यं शपे, नाहं वस्तुत एव किमपि जाने, निर्दोषोऽहमस्मि नितान्तम्, एवंस्थिते किमिति मां पर्यत्यजः ? को मे दोषः । किं वा मे पापं कर्म ? किमप्यनुक्त्वाैव विनाहच्छब्दानां किमित्यहं निष्कासितः । यद्यहं येन केनापि कारणेन कुपुत्रोऽभवम्, काममसानि, त्वं किमिति कुमाताऽभूः ? अद्य मया ज्ञातं न त्वमसि मे जननी, यदि त्वं जननी स्यास्तदा कथं निर्दोषं पुत्रं निष्कासयेः ? किं मद्विषयकं किञ्चिद्दूढं रहस्यमस्ति ? येनाहं बुद्धिपूर्वमेव मातापितृभ्यां परित्यक्तः । हन्त ! हन्त ! किं तदेव श्वशुरगृहम् ? किं तावेव श्वश्रूश्वशुरौ ? यमपुरादिव तस्माद्दशमाङ्गचिह्नितात्कारागृहाद्गुप्तमेव कस्यचिद्ज्ञातस्य साहाय्येन निर्गत्य पलायनं किं मानुषकृत्यम् ? अहो ! किं वर्णयेयं तस्य देवतुल्यस्य बालस्य महिमानम् ? कीदृशी तस्य चातुरी । येन स्थाने स्थानेऽहं रक्षितः ? कामयते मे चेतः पुनरेकदा तस्य गीतं श्रोतुम् ।

एवमादिभिश्चिन्ताभिरहं बलादिवाक्रान्तोऽभवम् । चिन्तया सहैव जृम्भयाऽपि । को वा ततो विळम्बः, निद्रयाऽपि परामृतोऽभवम् । दूरादेव कस्यचिद्गीतस्येव शब्दोऽश्रूयत, किमयं स्वप्न उत माया ? अहो ! कीदृशमिदं चेतोहरं गीतम् ! पाठकाः ! श्रूयतां भवद्भिरपि ।

(द्विपदी)

“मोहनमाल्यं गळे कदा मे शोभेत त्वहत्तम्
कुशागा सा सम्मिलनस्य च किञ्चेदं संश्रुतम् ॥
विपसन्मिश्रः प्रेमापीतस्तस्येदं कलमाप्तम् ।
कौटिल्यं किमु कालस्येदं व्यस्मार्थीमां यत्तम् ॥”

दूरादेव वेणुगानमिव गीतमिदं कर्णयोर्मे सुधावर्षमवर्षत् । अहमपि समेमगरं श्रोतुमारभे । किमहं स्वपिमि, अथ जागर्मीति निश्चेतुं नाशकम् । क्रमादयं गीतशब्दो निकटे निकटे रामवर्षत । अन्ततश्च कर्णयोर्मे मुसं निक्षिप्य गायनइव शब्दोऽश्रूयत । स्वप्नेऽपि यन्मानोऽहं हस्तौ प्रासारयं तद्ग्रहणाय । किन्तु स्पृष्टमपि नाशकम् । हटादेव नेत्रे उद्भ्रमित्ताम् ।

चतुष्पदायां पीठिकायामुत्थायोपाविशम् । परमेतावताऽपि स्वप्नेना-
परित्यक्त एवाहमभवम् । तत्किल गीतमद्यापि श्रोत्रयोश्शब्दायमानभिया-
सीत् । किमिदम् ? एवं तु कदापि नाभूत् । जाग्रत्स्वप्नोऽयम्, यतस्सपष्टमेव
श्रूयते गीतशब्दः; अस्तु वाऽयं स्वप्नः, परं नायं मे भ्रमः । निश्चित-
मेवायं मम परममित्रस्य बालस्य गीतशब्दः । परं कथमत्रागतस्तः ?
सर्वतस्सुरक्षितेऽत्र कथं स प्रविष्टः । देवनारायणमुखोपाध्यायभयात्कोऽप्यत्र
गातुमेव न शक्नोति, यतस्तस्यानभिमतं गानादिकम्; सत्येवं कथमनेन
गीतम् ? पाठकाः । वस्तुत एवाहं तदानीं न किमपि निश्चेतुं समर्थोऽभवम् ।

यदाचैतदन्यच्च चिन्तयन्नवर्तिषि, तदैव हरिदयाळुरागत्यावदत्-
“भ्रजेन्द्र प्रभो ! स्वामिन्याः कनिष्ठभगिन्याद्याचिन्तितमेवागता । विचारा-
ख्यस्थाय प्रभवेऽपि सूचितम्, त्वरयैवागमनं भविष्यति प्रभोः । भवता
किमपि सल्लपितुं स्वामिनी स्वयमेवागच्छति” इति । एतावदुक्त्वा प्रतिनि-
वृत्तो हरिदयाळुः । अहमपि सन्नद्धोऽभवम् । एतावत्येव साऽपि समागता ।
कियतः कालादियं मयासह विना संकोचमेव सल्लपति । तामागच्छन्तीं
दृष्ट्वा प्रत्युदयासम् ।

जषकाल्यवादीत्-“भ्रजेन्द्र ! भगिनी मेऽद्य समागता । एकदा त्वं
पण्यवीधीं याहि, चोटिकाभिमां गृहाण, यथाऽत्र लिखितं सर्वं सामग्रीजात-
मानय । बहुपु सत्स्वप्याज्ञाकारिषु केवलं प्रीतिविशेषाच्चां प्रेषयामि, न
पुनरन्यथा । त्वया नेया सामग्री, मया पक्तव्यं सर्वम्, भगिन्या चोपरि-
तनं कार्यं द्रष्टव्यम्, तैश्चागतैर्भोक्तव्यम् । गच्छ, हरिदयाळुना सह ।
तन्निकट एवास्ति द्रव्यम् । सर्वं वस्तुजातं सम्यक्परीक्ष्य क्रेयम् । यत्र यत्र
यद्यल्लभ्यते जानाति हरिदयाळुस्सर्वम् । क्रेष्यति तु सर्वं स एव, त्वन्तु
सहैव तिष्ठ परम्” इति । अहं घृतवसनस्तेन सह निरगाम् ।

गच्छत एव मे मध्ये मार्गं करयन्निद् वृक्षस्याधः शंकर इव
फश्चिद्दृष्टिपथमगमत् । स माभपश्यन्नुवा न जानामि, स च पराशृत्य

तिष्ठन् कञ्चित्प्रतीक्षमाण इवाद्दृश्यत । पुरतः पुरतो हरिदयाळुर्गच्छन्न-
वर्तत । अहन्तु शफरस्य वृत्त्यजात निरीक्षितुमना कस्यचिद् वृक्षस्याध-
श्छन्नोऽतिष्ठम् । इदं चाह शटित्यैवाकरवम् । येन शकर किमपि नाज्ञा-
सीत् । शकरो देवनारायणमुखोपाध्यायस्य गृहमेकामया दृष्ट्या निरीक्षते ।
पक्ष्मणी तस्य न किञ्चिदपि चलत । मन्ये महत्योत्कण्ठया यकञ्चित्प्रतीक्ष-
तेऽयम् । निर्मलकुमारगमनानन्तरं नाय कदाऽपि मया दृष्ट । यद्यपि जाना-
म्यहमेतेषां गुप्तं वृत्तम्, एते किल यदा कदाचित्स्मिन्मिळन्तिस्मिन् गुप्तमेव ।
परमद्य किमित्यचिन्तितमेवाय मे दृष्टिपथमुपयात ? कुतश्चायं मुखोपाध्या-
यस्य गृहान्निरीक्षते ? अस्तु, इतः परं किम्भवति ? तदेव द्रष्टव्यम् ।

अहमपि तमेवानुसरस्तत एवापश्यम् । तृतीयशिरोगृहे जयकाळी
कस्यचिदुद्धाटितकवाटस्य गवाक्षस्य निकटे स्थिता शङ्करप्रति सङ्केत
कुर्वन्तीमपश्यम् । शङ्करोऽपि ज्ञातसङ्केतं प्रसन्नमुखं पश्चिमामुखं पण्यवीधीं
प्रत्यगात् । अहन्तु तूष्णीमेव “किमिदम् ? तदीयस्य सङ्केतस्य को वाऽर्थः ?
शङ्कर किमिति पण्यवीधीमगात् ? जयकाळ्या आज्ञया फिलाह पण्यवीधीं
यामि, तर्हि किम्मामेवोद्दिश्य किञ्चित्प्रचलति कार्यम्” इत्यादि चिन्तयन्
भयकम्पितगात्रोऽभवम् । नास्ति किमप्यसाध्यं नाम कुलकञ्चिनीनां स्त्री
णाम् । न जानाम्यद्य कस्यामापदि पुनर्मां निक्षेप्यति । हन्त ! हन्त ॥
कुत्र यामि ? चतुर्दिशमेव मे विपद् ।

सभयमहं पण्यवीधीं प्रातिष्ठे । मध्येमार्गमपश्यं हरिदयाळुं मामेव
प्रतीक्षमाणम् । दृष्ट्वैव मामपृच्छन्स “ब्रजेन्द्र देव ! अद्यावधि कुनासी
द्भवान् ? चिरादहं ततः इतोऽन्विष्यामि, मार्गां विस्मृतो भवतेत्यगृह्यत
मया” इति ।

तदा फिलाह तथा विद्वत्चेताऽभवम्, येन तस्य सम्यगुत्तरं प्रति-
वक्तुमेव नाशकम् । यदा च किञ्चिदिव शान्तचेतास्तदैवमवदम् “हरिद-
याळो ! आगच्छन् एव मेऽकस्माद्दिह्लसमवचचेत्, शिरो धूर्णितुमारभत,

अत कस्यचन तरोश्छायायामुपाविशम्, अद्यापि न शाम्यति चेत, पश्य, अय वटो घनच्छायो नातिदूरे दृश्यते, शीतश्च वाति वातपोतः, आगच्छानैव मुहूर्तमुपविशाव, एवमेव तत्र जनसम्मर्दे यदागमिष्य 'मूर्च्छित एवा भविष्यम्' इति ।

हरिदयाळुरवादीत्—“नाहं जानामि किमपि, यथा रोचते भवते तथा कर्तुं भवान्प्रमाणम्, किन्तु स्वामिन्या मया सह स्थातुमेवाज्ञाप्यत, यदि भवान्न तिष्ठति सह मया किमहं करिष्यामि, भवानेव कथयतु ' अस्तु, (हस्तेन प्रदर्श्य) अस्मिन्नेवापणे वेशवारादिक श्रीयता भवता, यावदहं (अन्यत प्रदर्श्य) तस्मै वणिजे मूल्य दत्वाऽऽगच्छामि” इति ।

एतावदुषत्वा प्रातिष्ठत स क्षणमप्यविलम्ब्य, अहन्तु तस्यैव तरोरघस्समुपविष्ट पर्यालोचयन्नासम् । तावत्स्यैवापणस्य निकटे महान् कोलाहलोऽश्रूयत । परिवृत्य चाह वणिकक्रेत्रोर्मुष्टांमुष्टि बाहूबाहवि च युद्धमपश्यम् । श्रुत्वैव च शब्द भयेनाभिभूतोऽभवम् । आ ! परिचितपूर्वोऽय शब्द, हन्त ! हन्त !! श्वशुरस्य किलाय मे स्वर ! अहो ! किमिदमाश्चर्यम् । केय माया ! कीदृशमिद रूपान्तरम् ! कथमयमत्रागत ? पूर्वमयमन्येन वेपेणावलोकितोऽद्यपुनर्वणिग्वेपेणावलोक्यते, नूनमयम्ममैवान्वेपणायागत, आपणोऽप्यय मन्ये न सत्य, न जानाम्यद्य कीदृशेनोपायेन मा मारयिष्यतीति, अद्य मध्याह्ने दृष्टस्त्वप्नो न मिथ्या, अवश्यमेव सोऽपि बालकोऽत्रैव कुत्रचिदेपामेव मध्ये छत्रस्त्यात्, अद्यैवेत. पलायितव्य मया, अन्यथा प्राणाना रक्षणमेव दुष्करम्, नैव गच्छेय देवनारायणमुखोपाध्यायस्या ऋत्विगामितोऽहम्, भवतु यद्वा तद्वा, वदतु यो वा को वा किमपि, इदमेवाधावश्यक यत्प्राणाना रक्षण नाम, यत्रेमौ पादौ मे प्रसरिष्यतस्तत्रैवाह पलाय इति चाकलयम् ।

यावदेवाहमूदतिष्ठम्, हा धिक् ! भयानकस्य व्याघ्रम्यापि प्रच्यवते दृष्टिः, क्रुद्धस्योशीविपस्थापि विफला भवति दृष्टि, खलाना दुष्टाना स्वभाव

क्रीटला दृष्टि कदापि न विफलीभवति, लक्ष्ये पतति निश्चित शतमख-
 प्रहितेवाशानि, पतेत्, अत्रश्यमेव पतेत्, यदैवाहमुत्थितोऽभवम् ।
 तदैव तस्य नरपिशाचस्य दृष्टिर्दूरोदेव मय्यपनत् । अहमपि यावच्छक्ति
 शरासनप्रहित इव शरस्सवेगमधावम् । ससनसनात्कारे प्रविशतिस्म वात
 कर्णयो । पृष्ठत परिवृत्तमुराश्च दशाष्टान् सवेगम्मामेवानुधावतोऽपश्यम् ।
 भयेनाह पूर्वम्मादप्याधिकेन वेगेन धावितुमारभे । किन्तु सर्वोऽपि मे
 यत्नो मुथैवाभवत् । मम तु पृष्ठतोऽप्रतस्सर्वतश्च कराळवदन कालोऽस्ति,
 कुत्र वा पलाय्यता मया ' हठादेव बलिष्ठ कश्चित्पार्श्वतो वनात्रिगत् पर्वत
 इव मत्पुरतस्समागत्यातिष्ठत् । मयानक तस्य रूप दृष्ट्वैवाह निरुद्धगति
 रभवत् । सोऽपि समीपमुपसृप्य मदीयौ हस्तावगृह्णाद्धस्ताभ्याम् । प्रळया-
 म्बुद इव गर्जत्रवदच्चैवम् "किमेरे दुष्ट ! कोऽद्य त्वा रक्षति ? इयत्ते
 साहसम्, अस्माकमेव नेत्रयो प्रक्षिपसि धूळीम्, द्यस्तनस्य बालम्य तवे-
 यती बुद्धि, उभौ हत्वा मदीयौ पलायितोऽद्य देवनारायणगृहे राज्य
 करोषि, तत्र स्थितेन त्वया 'न मामत्र स्थित कोऽपि ज्ञास्यति' इति
 किलावगतमासीत्, धूर्त ! यमपुरमपि गतस्त्व नास्माक चक्षुषा दूरम्य,
 देवनारायणस्य तपस्विन का शक्ति ? पश्याम्य फल दास्यामि" इति ।

क्षणदेवाह ग्रन्थिवि रज्जुभिर्वद्धोऽभवम् । अस्वनन्त्रीकृतश्च कुत्र-
 चन शकटे निक्षिप्तोऽभवम् । शकटो गन्तुमारभत । हन्त हन्त सर्वाऽपि
 चातुरी मे व्यर्थाऽभवत् । पुनश्चाह गृहीतोऽभवम् ।

इति त्रयोदश चक्रम् ।

अथ चतुर्दशं चक्रम् ।

(पुनर्जीवनम् ।)

“मास्मेतस्ताडयःमास्म ताडयः कामं गृहाण प्राणान्,मास्म ताडयः”
 “किम् ? अपि पुनरपि पलायितुं यत्नं करिष्यसि ! पुनरपि किं
 दूषयिष्यसि ?”

“नहि नहि, नेतः पलायिष्ये, दूषयिष्यामि वा, यद्वादिष्यसि तदेव
 करिष्यामि, मास्मेतस्ताडयः ।”

“तर्हि यदहं वदामि तल्लिख—मया देवनारायणमुखोपाध्यायपुत्रस्य
 निर्मलकुमारस्य प्रोत्साहनेन देवनारायणमुखोपाध्यायौ विषं भोजितः—”

“कदापि न, कदापि न, इदं त्वहं कदापि न लिखितुं शक्नोमि,कामं
 मे प्राणान् गृहाण, इदं तु मया कदापि लिखितुं न शक्यते ।”

“लिखितुं न शक्यते चेदिदं गृहाण”

सतढात्कारं . तालुन्यहं ताडितोऽभवम् । शिरो मे घूर्णितुमारभत ।
 स्थातुमशक्नुवानोऽहं भूम्यामपतम् । स तु निर्दयो वेत्रं हस्ते गृहीत्वाऽवदत्,
 “तव प्राणग्रहणे तु कथैव सर्वा निश्शेषिता भवेत्, अतश्चाहमेवं न करि
 ष्यामि, त्वान्तु शुनकमिव मारयिष्यामि, वद, लिखसि नवा ! नचेदनेनैव
 वेत्रेण चर्म ते पृष्ठस्य मोचयिष्यामि”

“दीनबन्धो ! दयानिधे ! गच्छन्त्यनाथस्यास्य प्राणाः । आगच्छ,
 रक्ष, कष्टमिदं न शक्नोमि सोढुम्, दयानिधे ! कुरु दयाम् ।”

“किम्, अद्य रोदितुनारब्धम् ? मादृशानां हि हृदयानि . न रोदनेन
 द्रवीभवन्ति । यदि निष्क्रमितुमिच्छसि मदीयाद्दस्तात्, लिख श्रुति
 यन्मयोक्तमस्मिन्पत्रे ।”

सहसैव साहसेन न्यधीयत पदं मनसि मे । भयेन च समकोच्येतां
 चरणौ । एवं चाहमचिन्तयम्—“मृत्युर्मे निकटतर इति सत्यमिदम्, अद्य वा

भवतु, घण्टानन्तरं वा । सर्वथापि नास्त्युपायो मृत्युमुखान्निष्क्रमितुम् । एवं च स्थिते किमित्यहमासन्नमरणो जुगुप्सितमिदं कार्यं कुर्याम्” इति । निश्चित्य चैवं रन्ध्रमन्विष्यन् चिन्तयंश्च हृदि परमात्मानं, बलेन बध्वा मुष्टिमताडयं तस्य गळे लब्धावकाशः । ताडितमात्र एव सोप्यसहमानोऽप्येतद्भूमौ छिन्नमूल इव तरुस्सहैव हाहाशब्देन । अहमप्ययमेव समयं इति यावद्दलमविच्छिन्नं मुष्टिभिर्जानुभिश्चाताडयम् । सच बहुधा यतमानोऽप्युत्थातुं नाशकक्षीणबलः । न जाने तदा कियद्दलं मे शरीरेऽवर्ततेति । ततश्च तदीयेनैवान्तरीयेण तदीयौ हस्तौ पादौ च दृढं बध्वा जलादुद्धृत इव भीमे तस्मिन् विवेष्टमान एवाहं द्वाराभिमुखमागमम् । किन्तु हन्त ! द्वारं बहिर्द्वारगळेन कवाटेन पिहितमासीत् । तदानीं च मदीयाः प्राणाशरीरान्निर्गन्तुं प्रायतन्ताहमपि च तस्माद् गृहात् ।

किं करोमि ! कथं पलाय्यताम् ! कुत्र यामि ! भगवन् महत्यामापदि पतितोऽस्मि । दर्शय मे मार्गम् । पदा हतोऽयं सर्पो यतते मां प्रसितुम्, नाथ ! रक्ष मामनाथम् ।

बहिर्मन्दमन्दं येन केनचित्कवाटगृह्ललोदमुच्यत, कवाटिका चोदघात्यत । अहं च समयसम्भ्रमम् अवदम्-“भ्रातः कस्त्वमासि ! रक्ष मां विपन्नम्” इति ।

“तिष्ठ तूष्णीम्” अयमश्रूयत शब्दो बहिः ।

क्षणाच्चोद्धाटितकवाटेन द्वारेणान्तः प्रविशन् कृष्णवस्त्रमावृतदेहः कृष्णवर्णेनैव मुखपावरणेन पिहितवदनोऽदृश्यत कश्चित् पुरुषः । “तूष्णीं किञ्चिदप्यशब्दापयन्मया सहाऽऽगच्छ” इत्युक्त्वा स गन्तुं प्रवृत्ते । अहमपि मूक इव तस्य पृष्ठतः पृष्ठतो गच्छन् प्रापं किञ्चिद्गृहमन्यतमसा वृतम् ।

येन सहेतावद्दूरमागतोऽहं सोऽब्रवीत् “अद्य भवान्कटिनदुर्गमे स्थाने पतितः । केनाप्युपायेनाद्य भवन्तं बहिर्नेतुं न शक्तोऽस्म्यहम् । मदीयाः प्राणा अद्यापि भवत एव हन्ते सन्ति । अस्तु, इदं कञ्चलं घृत्वाऽत्रैवोपविशतु भवान् । अद्य सन्ध्या प्रवर्तते । कृत्स्नां रात्रिमत्रैव स्थेयं

भवता । श्वःप्रातर्येन केनाप्युपायेन भवन्तं बहिर्निर्गमयामि, न सम्भ्रमः क्रियताम्, धैर्यमवलम्ब्यताम् । गृह्यतामिदं कम्बळम् ” इति ।

एतावदुक्त्वा च स स्वहस्तस्थितं कृष्णकम्बळं मह्यं दत्त्वा श्मटित्येव बहिर्निर्गत्य द्वारं कपाटेन पिधाय शृङ्खलया बध्वा तालयन्त्रेण घट्टयित्वाऽगमत् । अहमपि तेनैव कम्बळेन पिहितगात्रः कुत्रचित्कोणे समुपाविशम् ।

पाठकाः ! चतुर्दशस्यास्य चक्रस्य गतिः मन्ये भवतां हृदयङ्गमानाम्भूदिति । वस्तुतोऽपीयं तादृश्येव गूढतमा । ममापि नास्ति सम्यक्सृष्टिः । इयदेवाहं स्मरामि “अद्य मध्याह्ने जयकाळ्या आज्ञया हरिदयाळुना सह पण्यवीधीमगच्छम् । मध्येमार्गं जयकाळ्याशङ्करस्य च सङ्केतमपश्यम् । आपणे वणिग्पेण स्थितश्श्वशुरोऽदृश्यत । पुनश्च बलात्कारेणात्र पापपुर्यामानीतोऽस्मि” इति । यस्य हस्तपादं मयाऽवध्यत स किल मच्छ्वशुरस्य भृत्येष्वन्यतमः । पश्यत ! पश्यत !! स दुष्टः कीदृशं कुत्सितं शब्दं मद्धस्तेन लेखयितुं प्रवृत्तोऽभूत् । अद्याहं केवलं मदीयेन बाहुबलेनैवापदो मुक्तोऽस्मि । अन्यथा स यद्यद्देवत्सर्वं लेखनीयमेव स्यात् । अस्तु, कोऽयं महात्मा, यो निजान्प्राणानप्यगणयन्मदीयान्प्राणानरक्षत् । अस्य किल शब्दश्रुतचर इव मे प्रतिभाति । कदा बुत्र श्रुत इति तदानीं नाज्ञायत । बहुपर्यालोचिते स्मृतिरभूत् । दशमाङ्गिहितात्कारागृहाद्यदाऽहं निर्गतस्तदाऽनेनैव महापुरुषधारणयोग्यं वस्त्रादिरुमदीयत । अनेनैव चोत्तराभिमुखं गन्तुमकथ्यत । एतादृशाः खलु परोपकाररता महात्मशब्देन कथयितुं योग्याः ।

अस्तु, ‘देवनारायणमुखोपाध्यायो मया विपं भोजितः’ इति खलु तेन लेखनाय निर्बद्धोऽस्मि । किमस्य तात्पर्यम् ? एवं विलेखनाय किमित्ययं दुरात्मा मामपीडयत् ? एवं विलेखनेन किं वाऽस्य फलं लभ्यते ? किं सत्यमेव देवनारायणमुखोपाध्यायोऽयं ममौ नास्ति ? हन्त ! हन्त !! वार्धक्येऽस्यापमृत्युरेव जाता ! किमत्राधैर्यम् ? जयकाळ्याः किल राज्ये

देवनारायणमुखोपाध्यायस्याकाले मृत्युः, निर्मलकुमारस्य गृहपरित्यागः, इत्यादिकं च न नितरामसाध्यं नाम ।

हन्त ! हन्त ! अद्य पुनर्न जाने कीदृशी विपन्नदीये शिरसि पतिष्यति । यदि मृत्यमेव देवनारायणमुखोपाध्यायो मृतस्त्यात्, स्यादवश्यमेव महानर्थकरी कापि घटना न चिरादेव । जयकाळ्या यदद्य मध्याह्ने उक्तोऽस्मि—“त्वं पदार्थजातमानय, अहं पाकं करोमि” इति, तस्याद्य ज्ञातं गूढं तात्पर्यम् । सा किल स्वयं देवनारायणमुखोपाध्यायाय विपं दित्सन्ती मयि तदपराधारोपणयैवैवमारचितवती युक्तिम् । हन्त ! हन्त !! न जाने विधात्रा किं किमालिखितं शिरसि म इति ।

क्रमात्प्रवृत्ते रात्रिः । सर्वत्र निद्राशब्दतया समध्यक्रियत । एवमादि चिन्तयन्नेवाहमपि निद्रास्तुमारभे । क्रमात्प्रसारितौ च पादौ धूळिधूसरायामेव तस्यां भुवि । क्षणमात्र विस्मृतममूत्सर्वमपि दुःखजातम् । एतावत्येव गीत-शब्देन केनचिन्मनोहरेण प्रतिबोधितोऽभवम् ।

इदं च तद्गीतम्—॥ द्विपर्दा ॥

“हृदयचकोरो मुखचन्द्रन्ते हारीक्षितुमभिलपति ।

अदयनिदं तव चेतो नूनं विदितं मां विस्मरति ॥”

अहो ! अयं किल मद्द्वितैपिगो बालकस्य स्वरः । घोरे तत्रान्ध-कारे उन्मौलितनयनोऽपि किमपि नापश्यम् । मन्दम्मन्दमग्रे प्रसारिताभ्यां हस्ताभ्यां भित्तिं परामृशन्नाद्वारमगच्छम् । कियन्तचित्कालं तत्रैव मौनमा-धिनोऽतिष्ठम् । चतुर्दिशं निद्राशब्दतैवासीत् । मध्ये मध्ये च केवलं क्षिप्ति-कानां “रीरी” शब्दोऽश्रूयत । परमहं द्वारमुत्सृज्य पदात्पदमपि नाचलम् । यदि यः कश्चिदागत्य क्वाटमुद्धाटयेत्तदा झटित्येव पलायेयेत्याज्ञया तत्रै-वातिष्ठम् । श्वासमपि निरुध्य कर्णाविक्रमौ कृतयानासम् । कियतःकाल-दनन्तरमुपरि धमधमात्कारः कश्चिदश्रूयत । स च सौपानमागंगाधस्तादव-तरतःपद्मशब्द इवागीत् । अहमपि किञ्चित्सायधनोऽभवम् । एतावत्येवोभयो-

स्सल्लपतोरिव शब्दोऽश्रूयत । बहु प्रयस्यताऽपि न कोऽपि शब्दोऽगृह्यते ।
यो मयोपरि वक्षेण बद्धोऽवशः पातितः, किं तस्यैवोन्मोचनायैतौ समा-
गतौ ? कावेतौ ? यावुपरि सल्लपतः ! कीदृशोऽयं सल्लापः ?

“आम्, इदमेव साधु, तावत्पर्यन्तमत्रैव गृहे शवमिमं गुप्तं निधेहि”
इत्येतावदुक्त्वा तावगमताम् । इतः परं च बहूनां पदशब्दः पुनरश्रूयत ।
क्रमाच्च कवाटिकाप्युद्घाटिताऽभूत् । अहमपि निरुद्धश्वासस्तत्रैव कुत्रचि-
स्कोणे छन्नोऽतिष्ठम् । ते च निजहस्तेषु लम्बमानं किञ्चिदानीयात्रैव प्रक्षिप्य
पिहितकवाटा जग्मुः ।

किन्तु, हन्त ! नाहं निर्गन्तुमशकम् । तत्रैवावस्थितोऽहं कम्पमान
आसम् । तदा किल मे कियद्भयमासीत् ? अहमेव जानामि, अथवाऽन्त-
र्यामी सर्वेश्वरो जानाति । मन्दमन्दमहं पुनस्तस्यैव द्वारस्य निकट
मगाम् । द्वारन्तु बहिरेव शृङ्खलाबद्धाभ्यां कवाटाभ्यां पिहितमासीत् ।
पुनश्च रन्ध्रान्वेपी “अद्य यदि कश्चिदुद्घाटयेत्कवाटिकां नूनमहं पलायेये”
ति चिन्तयंस्तत्रैवातिष्ठम् । किन्तु कोऽपि नागमत् । बहुकालावस्थानाच्छ्रान्तो-
ऽहं स्थातुमशक्तोऽगत्या तमेवोद्देशं यत्राहं पूर्वमासं गन्तुं प्रावर्तिषि । गच्छ-
न्नेव च मध्येमार्गं शीतलेन केनचिद्वस्तुनाऽऽहतपदः प्रापतम् । किञ्चिद्वि-
मर्शेन च सोऽयं शव इत्यज्ञायत । अहमपि भीतभीतो रोदितुं प्रारभे ।
आः ! हा हन्त ! नेतस्सोढुं शक्यते । योऽद्यैव मां मारयेत्स एव मे परम-
हितो बन्धुः । तस्मै किलाहमाशिषः प्रयुजे । कोऽसि ? आगच्छ ! ददामि
तुभ्यं मे प्राणान् । अरे रे ! कस्यार्थं शवः ? कोऽयं दुर्भगो मनुष्यः,
यस्त्यक्तजीवितोऽत्र पतितोऽस्ति । किं मामपि सह नेतुं त्वमत्रागतोऽसि ?
साधु तर्हि, आगच्छ, मामपि सह नय, त्वं किल मम परमं मित्रमसि ! त्व-
त्पार्श्व एव देहि मे स्थानम् । किमेतावत्पृष्टोऽपि किमपि न वदसि । किं
त्वमपि मे शत्रुरसि ? किं कृत्स्नोऽपि संसारो मे शत्रुतां गतः ? हा धिक्,
तर्हि को मां रक्षिष्यति ? हन्ताहमुन्मत्तसंबृचोऽस्मि । को वा शृणुयान्मे
जल्पितम् । अहो कष्टम् ! कुत्र यामि, किं वा करोमि । ओ मत्पियवालक

कुत्र त्वमस्यथ । त्वयैव किलाद्यावध्यहं पदेपदे रक्षितोऽस्मि । कुत्र गतो-
स्यथ त्वम् ? आगच्छ, द्रुतमायाहि । पश्य त्वदीयो ब्रजेन्द्रोऽद्य कीदृशं कष्ट-
मनुभवति ? स हि शवेन सहाद्य तिष्ठति । किं त्वं न जानासि ? किं स
एकाकी शवेन सह निर्भयं तिष्ठेत्, अयं किल शवो मामद्य ग्रसितुं सन्न-
धति । आगच्छ बालक रक्ष मां रक्ष । अन्यथा पुनर्न ब्रजेन्द्रं त्वं
द्रक्ष्यसि ।

एतदन्यच्च प्रलपत्येव मयि सहसैव सखटात्कारं कवाटमुद्घाटितम-
भूत् । “मा भैः-मा भैः-आगतोऽस्म्यहम्”

इति वदन्नेवान्तःप्रविशन्मन्त्रयनहारी बालम्समदृश्यत । मधुरमधु-
रायान्तदीयाया वाण्याश्चवणमात्रेण पलायिनमभून्मे भयम् ।

उन्मत्त इवाहमेवमुच्चैर्वक्तुमारभे-“हे मत्प्रियतम बालक ! पश्य
त्वदीयस्य ब्रजेन्द्रस्य दशाम् । आगच्छ, समीपमुपयाहि । निजेन हस्तेन
शिरो मे परिमृशन्दूरीकुरु मे दुःखम् । नाहं पश्यामि तमसि त्वाम् । कुत्रा-
सि ? ” इति ।

“उन्मत्त इवोच्चैर्मा बहू वादी, तूष्णीं भव, स्थिरो भव, कुत-
स्ते भयम् ? निर्दोषम्य ते कुतो वा भी.”

“अहं निर्दोषोऽस्मीति तु त्वमेव जानासि, किन्तु मामद्यास्माच्छ-
वाद्रक्ष”

“नायं साधारणशवः, मन्ये न दृष्टोऽयं त्वया, अत एवोन्मत्त इव
अप्पसि, दृष्टेऽस्मिन् किं किं कुर्या न जानामि, अस्तु, पश्य”

एतावदुक्त्वा बालेन शटित्येव काचन मधूच्छिष्टवर्तिका प्रग्वा-
लिता, यम्यालोकेन शवोऽयं देवनारायणमुन्नोपाध्यायस्यैरवज्ञायत मया ।
“हा धिक्, अनर्थ. किल संवृतः” बालोऽवादीत्-“कस्यायं शवः, दृष्ट. किल
त्वया ! देवनारायणमुत्तोपाध्यायोऽयमद्यापि न मृतः, इतः परमम्य जीवनेन
मरणं च मदर्थानमेव । इच्छायामप्यैव जीवयितुमपि शक्नोमि ।”

अहमपि झटित्येवावदम्-“अस्ति शक्तिस्ते सर्वमपि कर्तुम् । नत्वमसि मनुष्यः, देवोऽसि । पतामि ते चरणयोः, भवेत्ते महत्पुण्यम्, जीव्य देवनारायणमुखोपाध्यायम्” इति ।

बालकः-“वस्तुतोऽयं देवनारायणमुखोपाध्यायोऽद्यावधि जीवति, तीक्ष्णतमेन विषेणेमां दशां प्रापितोऽयम् । आद्वादशघण्टमस्य विषस्य प्रभावस्स्यात् । एतन्मध्य एव यदि नौषधं दीयेत, तदाऽस्य जीवनं दुष्करम् । औषधमपि मयाऽऽनीतमस्ति । तदद्यास्मै ददामि । किन्तु दिवसत्रयंयावदस्य सम्यक्परिचर्या कार्या । अहं त्वत्र स्थातुं न शक्नोमि, दिनत्रयं त्वयैवास्य समीपे रात्रिदिवं स्थातव्यम्” ।

अहम् “सहर्षमहं स्थास्यामि, किं त्वत्र छलेन कियच्चिरं स्थातुं शक्यते । कथमिदं क्रियताम् ।”

बालः-“किमिदमपि त्वया कथयितव्यम् ! यद्यत्कर्तव्यमत्र पूर्वमेव सर्वं मया कृतमस्ति । इतःपरं यद्यदहं करोमि तत्सर्वमवहितः पश्य” । एतावदुक्त्वा बालः किमप्यौषधं देवनारायणमुखोपाध्यायस्य मुखे प्रक्षिप्य-निश्चलाभ्यां नयनाभ्यां तदीयं मुखमपश्यत् । एवमाचरणे कोऽभिप्राय इति नाहं जानामि । पुनश्च समयमवादीत्-“न मामद्य किमपि पृच्छ, कुतोऽहमागतः कुत्र किंवा भवति इति ज्ञातुं मा कुरु यत्नम् । उभावपि मिळित्वा बहिरिमं नयावः । इतःपरं यद्यत्कर्तव्यं सङ्केतेनैव ज्ञातव्यम् । भाषणं चातिमन्देन स्वरेण कर्तव्यम्” इति ।

उभावप्यावाम् मिळितौ देवनारायणमुखोपाध्यायं बहिरनयाव, तत्र चैकं चतुरन्तयानं मुराप्रावरणप्रावृतमुखान् चतुरो वाहकांश्चापश्यम् । महताऽवधानेन देवनारायणमुखोपाध्यायश्चतुरन्तयाने शायितोऽभूत् । बालकस्याज्ञयाहमपि चतुरन्तयान उपविष्टो देवनारायणमुखोपाध्यायस्य शिर उत्सङ्गे निधायतिष्ठम् । चतुरन्तयानं च कवाटैः पिहितमभूत् । वाहकाश्च चतुरन्तयानं स्कन्धे वहन्तो निश्शब्दपदं सवेगं कुत्रापि गन्तुं प्रावर्तन्त ।

इति चतुर्दशं चक्रम् ।

अथ पञ्चदशं चक्रम् ।

(देवोऽयं मनुष्यो वा)

मृतप्रायेणचितनेन देवनारायणमुखोपाध्यायेन सह कुत्रचिज्जीर्णे
कुटीरे वसतो मेऽयं दिनद्वयं व्यतीतम् । अतीतिऽस्मिन्दिने श्वप्रातरेवास्य
देवतुल्यस्य वा रुम्य वृषयाऽस्य पुनर्जीवनागाऽस्ति । अहन्तु न विश्वसि-
माद् यद्देवनारायणमुखोपाध्यायः पुरुज्जीविनो भविष्यतीति । महेश्वर्यशा-
लिनो देवनारायणमुखोपाध्यायस्य प्राणा अद्य मालाधीना वर्तन्ते । अन्य
जीवन मरण च तदधीनमान्ते । स गन्तु भगवान् किमभिप्रैतीति न
ज्ञायते । दिनद्वयं तून्विष्टस्यैव सतो व्यतीतम् । नेत्रयोर्नामापि निद्राया
नास्ति । महत्योत्कण्ठया एकैकं क्षणो युगवद्व्यत्येति । बालस्याजामनुसृत्य
देवनारायणमुखोपाध्यायस्य शिर उत्सङ्गे निधाय निश्चलोऽविच्छिन्नमुप
विष्टोऽस्मि दिनद्वयात् । एतादृशस्य सज्जनस्यैतादृशी विपत् ! हा ! ससार !
किमिति नामैव भयानकोऽसि ? एतावानत्याचार एतादृश्यविचार्यकारिता
च कुतो भवति ? मनुष्यो मनुष्यस्य किमिति शत्रुतामपलम्बते ? दुर्बलस्य
विश्वासवत् पुरुषस्य कुतो रक्षणं न भवति ? किं दैन्येनैव हेतुनेत्य
आपद्रो मयि निपतन्ति ? किमयुद्धकुशलोऽस्मीत्येवाह पादै परामृष्टो
भवामि ? किं बाल इत्येवाह ससारेण पारत्यक्त ? कुत इदम् ? को
वा मे दोष ? कुतोऽहमात्मानमपि स्वयं न प्रत्यभिज्ञातुं शक्नोमि ?
किं सत्यमेव मे न स्तो मातापितरौ ? किमस्मिन् जगत्स्येव न म
आत्मीयो नामास्ति ? किमित्येनादृशोऽयं दण्डो मयि निपात्यते ? किं
रुलनायामपि भुवि स पुरषो नास्ति, य एतद्रहस्यं मा बोधयेत् ? देवना
रायणमुखोपाध्याययेतादृशी यमयातना कुत ? कोऽस्य दोषस्तादृश ?
अनेन तु कदाऽपि कम्मा अप्यपकारो नाम नाक्रियत, एव स्थिते दृश्ये
भस्य कुत ? अद्यावधि त्वस्य सुखमेव चन्तिस्म जीवनम्, कम्पापि

कदापि कष्टमपि नानेन दत्तम्, तादृशोऽयमद्य कस्याचिद्दीनदीनस्य बालकस्योत्सङ्गेऽनाद्य इव किमिति पतितो वर्तते ? अस्य कुमारो निर्मलचरितो निर्मलकुमारो गृहत्यागी कुतोऽभूत् ? धर्मतो विवाहिताऽस्य पत्नी किमित्येवं कुटिला संवृत्ता ? यस्यां निरतिशयेन प्रेम्णा प्रियतमं पुत्रमपि नागयणत्, तस्याः कृपया खल्वीदृशी दशाऽद्यानुभूयते, तादृशो बुद्धिमानपि कथमस्या रूपजालेन निबद्धोऽभूद्भवान् ? तात ! उत्तिष्ठ, पातय दण्डं धुर्वृत्तेषु, प्रतिगृहाणास्य बालस्य प्रत्युपकारम् ।”

न जानामि शोकविह्वलोऽहं किं किं प्रालपमिति । पाठकाः, क्षम्यतां बालस्य मे निष्प्रयोजने प्रलपे न दीयतां दृष्टिः ।

कुटीरोऽयं कस्य, कुत्र वाऽस्ते नाद्यावधि जानाम्यहम् । प्रपूर्वेद्युरात्रिमारभ्य विचेतनं देवनारायणमुखोपाध्यायमुत्सङ्गे बहजत्रैव छन्नो वर्ते । भोजनसमय उपस्थिते त एव छन्नवेषध रिणस्समागत्य यत्किञ्चिद्भोजयन्ति, प्रतिनिवर्तन्ते चाविळम्बमानाः । तान्धिनाऽद्यावधि नान्यस्य दर्शनमजायत । देवनारायणमुखोपाध्यायस्य उत्सङ्गादपसारणं प्रतिपिद्धं बालेन, दिनत्रयमेवमुत्सङ्गे गिरो निधायवस्थान एवास्य जीवने प्रत्याशा, अन्यथा तु न । अत एवाहमपि दृढप्रतिज्ञस्तिष्ठामि । किमेतावति कष्टेऽपि सोढे नायं जीवेत् ? पश्यामि परमात्मा किं करोतीति ।

कर्मसाक्षी भगवान् कमलिनीपतिरपि क्रमात्संहरन्निजान्करानगादमन्ताचलशिरोवत्सताम् । सान्ध्येन तमसा च क्रमादधिक्रियते स्म सदिशं गगनम् । दिनान्ते कुलायमुपगच्छताम् विहगानाम् फलकलखोऽपि क्रमेण समशमत् । इतस्तातश्चाटताम् घूकस्तृगालप्रायाणाम् भृगुणाम् समवर्धन कण्ठरवः । शीततामुपगतश्च वानो वातिस्म मन्दमन्दम् । अहं तु पूर्ववदेव देवनारायणमुखोपाध्यायस्योत्तमाङ्गमुत्सङ्गे समुद्रहन्नुपविष्ट एवास्मि । एतावत्येव स एव बालकस्थानुचरो यमहं न जानामि दीपहस्तस्समागमत् । तत्र सह सङ्गपितुं नास्त्यज्ञा बालकभ्य, अत एवाहं तूष्णीं मूक इवास्मि ।

सोऽपि सर्वं कृत्यजात निरवर्तयत् । भोज्यहस्तश्च कश्चिद्ब्राह्मणो ममाग्रत एव
भूमावुभविष्टोऽभवत् । अहमपि देवनारायणमुखोपाध्यायमुत्सङ्गे बहुरेव
यत्किञ्चिद्भुक्त्वा हस्तमुखपादमक्ष ष्यमुभविष्ट एव । यदाहमिम कुटीरमा-
गतमनत प्रभृति वाक्कम्य दर्शनमेव नाभूत् । बहुवारमनुपुक्तावप्येनो तद्वि-
पये किमपि न वदत । हा कष्टम् ' कुन एतो न ब्रूत ' माम्बधिक्नुम्,
एकमपि शब्द किमित्येतौ नोच्चारयन् ' मया तु बहुधा सविनयनमर्थना
कृता, पर सर्वमपि व्यर्थमेवाभूत् । काष्ठपुचलिके इवाऽगच्छन्, कार्यं
निर्वर्त्य पुनर्गच्छत ।

एव निश्चिन्मावेनोपदेशन ममामाध्यमेव । किमिति ममेति वक्तव्यम्,
कोऽप्येवमुपवेष्टु नैव शक्नोति, निर्जने वनेऽन्धतमसावृते कुत्रचित्कुटीरे शव
मपि कञ्चनेत्सङ्गे वहन् किं मादृशो बालो दिनत्रयमभिस्थातु शक्नोति ?
नाहि नहि, कदापि न शक्नेति । तद्येतादृशेऽन्ध्याद्ये कर्मणि किमिति मा
न्ययुचद्बाल । मन्ये विनेम नान्य उपायोऽस्ति, अन्यथा मुसाध एव कश्च
नोपायो बालेन कृतमभ्यात् । अस्या रात्र्या व्यतीतायामेव सर्वं दुःखजात
दूरीभवेत् । देवनारायणमुखोपाध्यायोऽप्युज्ज्वलितमभ्यात् । तदागच्छत पाठ
का । देवनारायणमुखोपाध्यायपुनर्जीवनप्रत्याशया बालकसमागमप्रत्याशया
च यथाकथञ्चिद्यापयाम इमामपि रात्रिम् ।

रात्रिन्मृतीये प्रहरे पद् निक्षेप्नुमुद्बुद्धे । कोष्टकनिहितश्च दीपो
अरापलितमूर्तिरिव वृद्ध कम्पयन् शिरो गणयतीव निजायुषो घटिका ।
रात्रिचराणा मृगाणामपि किञ्चिदुपशान्त इव कलकलरव । अहमपि भित्ति-
मवलम्ब्योभविष्टो निद्रादेव्या इवावाहनेन निमीलितलोचनो ध्यायामीव ।
अचिन्तितमेव कुटीरमसर्वोपि प्रकाशमयोऽभूत् । अहमप्युन्मीलितलोचन
पुस्त एवावस्थिताम् दीपयष्टिहस्तान् काञ्चन स्त्रियमवालोकयम् । या किल
मा देवनारायणमुखोपाध्याय च सक्रोधमारक्ताम्शा लोचनान्मया दहन्तीवा-
दृश्यत । एतादृशीमिषामालोकयन् आत्मान चासहायमालोचयतो मे कश्चि-
) दन्यादृश एव भावन्समचायन । चित्रलेखिन इवाह तामेकप्रया दृष्ट्या

निरीक्षमाण आसम् । वदनं मे शुष्कतामभजत । एकमपि शब्दं मुखान्नि-
स्सारयितुमरामर्थं आसम् । सैवमब्रवीत्—अचिन्तितोऽपि हठान्मदालोकनेन
त्वं भीत इव दृश्यसे, मा भेषीः, न किञ्चिदस्ति कारणं भयस्य । महता
प्रयत्नेनाहं त्वत्सर्भपमुपगताऽस्मि । काहमस्मि—अपि प्रत्यभिजानासि । अपि
स्मरसि मां कदाचिदितः पूर्वं दृष्टाम् ?”

अहमपि सभयमवदम्—“नहि, न त्वं कदाऽपि मयेतः पूर्वं दृष्टा ।
का वाऽमि त्वमिति नाहं जानामि ।”

स्त्री—“काहमस्मीति तु क्षणान्तरे व्यक्तो भविष्यति, अस्तु, अहमेकं
पृच्छामि, किं निर्मलं द्रष्टुमिच्छसि ?”

अहम्—“कम् ? निर्मलम् ? आतरम् ? स कुत्रास्ते ? स कुत्रास्ते ?”

स्त्री—“अत्रैवास्ते, कोलाहलं यदि कुर्यास्तदा न दर्शयेयम् ।”

अहम्—“नहि नहि, नाहं कोलाहलं करोमि, स कुत्रास्ते, कथय,
अथैव गत्वा तं पश्यामि ।”

स्त्री—“तर्हि शवमिममत्रैव निधाय मया सहागच्छ ।”

यावदहं देवनारायणमुखोपाध्यायस्य शिरो भूमौ स्थापयितुमुद्युञ्जे,
तावदेव “मैवम्, मैवम्, मैवं कुरु, दुष्टाया अस्या वाचं कदापि नाङ्गीकुरु”
इति कर्णे मे केनचित्कथितमिव । अहमप्यवहितोऽभवम् । सधैर्यं च ता
मेवमब्रवम्—“नाहं प्रत्यभिजानामि त्वाम्, नचावगच्छामि तेऽभिप्रायम् यदि
च वस्तुत एव निर्मलो आताऽत्रान्ते, तर्हि तमेवात्रानय, नचात्रागमनं स
नाङ्गीकुर्यात्, नाहमिदानीमितं पदात्तदमपि चलितुं शक्नोमि” इति ।

स्त्री—“अरे मूर्ख ! सोऽत्रागन्तुं नेच्छति, मृतस्य पितुर्मुखमवलोक-
यितुं नायमुत्सहते । त्वया मह किञ्चित्मल्लापितुमगिलपति । मन्ये किमप्या-
वश्यकं कथयितुमिच्छतीति । नन्वागच्छ किं एतेवं निभेषि ?”

अहम्—कदाऽपि नागमिष्यामि, मृतस्य पितुर्मुखमवलोकयितुं कि-
मिति स नोत्सहते ! केनोक्तस्य मृत इति । यद्यहमित उतथितो भवेयम्

सत्यमयं मृतो भवेत्, नायमद्य मृतः । कथय त्वं तत्र गत्वा-‘व्रजेन्द्रोऽद्य त्वदीयं वचनं नाङ्गीकर्तुं शक्नोति, त्वदीयमेव कथं मोऽयं करोति, दिनत्रयं रात्रित्रयं चानिद्रस्त्वदीयमेव पितरमुपचरति, यदि स तत उत्तिष्ठेन्न-श्चित्तमेव निर्मलः पितृहीनस्स्यात्’ इति ।”

स्त्री-“अरे त्वं कीदृशो बालोऽसि ? किं मदीयं वचनं नाङ्गीकरोषि ? किं निर्मलेन न सम्मिलिष्यसि ? त्यजनां मूर्खनाम्, गच्छ, निर्मलस्तत्र तिष्ठति, तमप्यानय, उमास्यामपि मिलिताभ्यामभ्योपचारः क्रियताम् ।”

अहम्-“नाहं कदाऽपि गमिष्यामि, परित्यज्येमम्, नेतोऽहमुत्थास्यामि, किमित्येवं निर्वध्नामि, मम गमने अगमने वा कस्तव लाभो हानिर्वा । मन्ये, कुटिलेनाभिप्रायेणागताऽस्मीति । अवला भूत्वा कथमेतादृश्याम् सञ्चामेका-किर्ना समागताऽसि ? कुत आगताऽसि ? का चासि त्वम् ?”

स्त्री-“पश्य, अहं किल तव निर्मलकुमारस्य च कुशलं कामयमानाऽऽगताऽस्मि, यद्यदहं कथयामि युगयो रेव तत्क्षेमाय । शीघ्रमित उत्तिष्ठ । अन्यथा का ते दशा स्यादिति नाहं कथयितुं शक्नोमि, अवश्यमेव त्वयेत उत्थातव्यम् । द्रक्ष्यामि, कथमितस्त्वं नोत्तिष्ठसीति ।”

हा हन्त ! कीदृशीयं विपत् ! केयं दुष्टा ! क्रमादियं निर्वद्धुमेवा रमते । अवगतोऽस्या अभिप्रायो मया । इयमिच्छति देवनारायणमुखो-पाध्यायस्य अनुजीवनम् । भवतु यद्वा तद्वा । नाहमस्या जाले पतिष्या-मि । द्रक्ष्यामि किमदस्या अस्ति बलम्, कियच्च चातुर्यमिति ।

स्त्रिया सक्रोधमुक्तम्-“किंनु त्वं नोत्थ स्यसि ? मूर्ख ! किं जानासि-कस्या वशेऽद्य त्वमसीति ? उत्तिष्ठ, अथैवोत्तिष्ठ । नचेदथैव तव नामापि निर्मूल्याभि, दुर्भग, कृतघ्न, धूर्त ! उत्तिष्ठ, याहि दूरम्, निर्गच्छेतः, कथं नोत्तिष्ठेः ?” इति ।

किमिदम् ? अरुणमादेव प्रज्वलन्मण्डिदीपो मन्द्रप्रकाशो दीपश्च व्य-नश्यताम् । एवं किलाजायत, यथा ‘कश्चित्कुटीरं प्रविश्य तां श्रियं या मां तर्जयन्त्यास्त रज्जुभिर्ग्रन्थिभिव बध्वा यथागतमगान्’ इति ।

पुनश्च केनचिदुक्तम् “आगच्छ, उभौ मिळितौ देवनारायणमुखोपाध्याय वरिष्याव । न युक्तमितोऽत्रावस्थातुम् । शत्रुभिरय देशोऽज्ञायत । अपि जानासीमा स्त्रियम् । इय किल देवनारायणमुखोपाध्यायस्य स्यालिका । एनैरेव भोजितो विष देवनारायणमुखोपाध्याय । शङ्करादयोऽपि बहिरवस्थिता अभवन्, नूनं तवापि प्राणा गतास्त्यु । तान् सर्वानपि बद्ध्वा कारागृहं प्राहिणवम । आगच्छ, उभावावा मिळितौ देवनारायणमुखोपाध्याय चतुरन्तयाने स्थापयाव । एव च कृते वाहकास्त स्वमथान प्रापयिष्यन्ति । अस्ति त्रया मम महत्कार्यम्, इतोऽपि कियन्त काल मया सह स्थातव्य त्वया, अस्तु, आगच्छ, आरोपयावश्चतुरन्तयानमिमम्” इति ।

तस्मिन्नेवान्धे तमसि महता श्रमेणावाभ्या चतुरन्तयाने शायितोऽभू देवनारायणमुखोपाध्याय । न जाने वाहकान्स्कन्धारोपिनचतुरन्तयाना कादिश प्रस्थिता इति ।

आवामपि तस्मिन्नेव तमसि कुत्रचिद्भन्तु प्रावर्तिष्वहि । कुत्र गम्यते? नाह जानामि । पाठका स्यादेव विदित युष्माकम्, अस्मिन् गाढे तमसि मम सहायमृतोऽय चिरपरेचिताद्वालकान्नान्य इति । गच्छन्नेव चाहमचिन्नयम् ‘देवोऽय मनुष्यो वा ।’ इति ।

इति पञ्चदश चक्रम् ।

अथ षोडशं चक्रम् ।

(वीरजा वीरबाह्वर्वा ?)

घने तमसि शून्यप्राये च वनोद्देशे बालकस्य पृष्ठतः पृष्ठतो याम्यहम् । कियद्दूर गन्तव्यमिति न जानामि । एव गच्छन्नेव बालकं कुत्रचिद्दत्ताग्निरुद्गतिरभूत् । इतश्चेतश्च दत्तदृष्टिर्मन्ये यकश्चित्पनीक्षत इव । क्षणाच्च दृग्देव कश्चिन्माह्वेतिफडशब्दोऽक्षयत । प्रत्युत्तरित च बालेनापि

साङ्केतिकेनैव शब्देन । निभेषाच्च कश्चित्कृष्णकम्बळपिहितशरीर पुरुष
आवयो पुरतोऽदृश्यत ।

बालेन पृष्टम्-“कोऽसि ? गोविन्दलाल ?”

तेन चोत्तर दत्तम् “अथ किम्”

बालक “यद्यन्मयोक्त किमस्ति सर्वं सन्नद्धम् ?”

उत्तरम् “अथ किम्”

बालक-“वस्त्राणि वर्णकलाप इत्यादिकमपि सन्नद्धम् ?”

उत्तरम् “अथ किम्”

बालक “बलमस्मदीय कुत्राम्ते ?”

उत्तरम्-“पर्वतोपत्यकायाम्”

बालक “त्वदीयाश्चरा ?”

उत्तरम् “सर्वे सन्ति यथास्थानम्, आज्ञाया सर्वाणानयामि ।”

बालक-“नहि, नहि, नास्त्यद्य तेपामावश्यकता, यदा भविष्यति
तदा कथयिष्यामि, गच्छामौऽद्य विश्रमगृहम्, यतो रूपपरिवर्तनमपि
क्षायश्यकम् ।”

आसीत् । अग्रनो गोविन्दलाल प्रस्थित, पृष्ठतश्चावाम् । अर्हपी-
यम्येन दूरे समदृश्यत क चिन्कुटो । प्राविशाम वयं ताम् । कुट्यातु विचि-
त्रनमान्येव वस्तून्यदृश्यन्त । कुत्रचित्कौणे टीप कश्चिज्ज्वलन्नासीत् । अन्य-
तश्च काचिदुपवेशिनी निहिताऽसीत् । तम्प्राञ्च नानाविधानि कृष्णानि
श्वेतानि च कूर्चानि श्मश्रूणि फेदापादा इत्यादीनि निहितान्यासन् । मलिन-
तमेपु बहुपु अल्पेपु महत्सु च पात्रेषु कर्दमताम्पादिता नानाविधा वर्णा,
नानाविधाधाल्पीयस्यो मर्दयम्यश्च ग्रन्थय, वन्यानि बहुविधानि मूल्यानि,
चित्रलेखनोपयोगिन्यस्तृ लिका, महत्किञ्चिदर्पणम्, नानावर्णाट्टीना वस्त्राणा
खण्डा, काफलम्य च पोटलिका बहुमर्यामन्त्रामन् । तिस्रो महत्यो जल

द्रोण्यो भूमौ निखाता आसन् । अन्योन्यपि बहूनि विचित्राणि । तादृशानि वस्तून्यासन्, येषामवलोकनमात्रेणैवं यस्य कस्यचित्त्रान्त्रिकस्य चोरस्य वा गृहमिति सर्वैर्ज्ञायेत । अन्तःप्रविष्टेष्वेवास्मासु गोविन्दलालः किञ्चित्काश-निर्मितपट्टिकागवनास्तरणं भूमौ प्रासारयत् । सर्वे च वयं तत्रैवोपविष्टा अभुम ।

बालकोऽवादीत्-“गोविन्दलाल ! अल्पावशेषैव रात्रिः, यादृशं रूप-भस्य कार्यं झटित्येव कुरु त्वम्, ममापि सामग्रीं कृन्न्नामानय, बहिर्द्वार एव तिष्ठामि, दीपोऽपि कश्चिन्मद्यं दीयतात्” इति ।

बालक एतावदुक्त्वा कश्चिदन्यं दीपं गृहीत्वा बहिर्निरगात् । तस्यैव पृष्ठतो गोविन्दलालोऽपि काश्चित्पोटलिकों गृहीत्वा ।

अहं तु निश्चलो निश्शब्दश्वासम् ! कोऽयं व्यापारः ! वेपान्तर-धारणस्येव सन्नाहो दृश्यते ! कोऽयं बालकः ! गोविन्दलालः किमिति सगौरवं समर्यादं चानेन सल्लगति ! महाचतुरोऽयं बालकः को वा ! सर्व-मिदं रहस्यमद्यवधि मया न ज्ञायते । पश्यतोऽहरेष्वन्यतमोऽयं बालः किमि-स्येतादृशानि कार्याणि करोति ! घृतवेपान्तरेण किं मयाऽद्य कर्तव्यम् ? नाहं जानामि, बाल एव कदाचिज्जानीयात् ?

अचिरादेव गोविन्दलालः प्रतिनिवृत्तो वर्णविन्यासाय ससन्नाहमुप-विष्टोऽभूत् । प्रथमतश्च केनचिद्वर्णनावर्णयन्गदीयं मुखम् । ततश्च सुन्दर-तमं कुटिलमानीलं कारूपक्षं समयोजयच्छिगसि । कर्णयोश्च हीरकजटिते सौवर्णे कुण्डले समसञ्जयत् । शीर्षकं सिरसि, चण्डातके ऊर्वोः, हास्तिन-पुरीये पदत्रे पादयोश्च यथ, यथ संयोज्य मां मध्यदेशीयं बालमकरोत् । तदाययोर्हस्तयोर्वर्णविन्यासे चातुरीं शीघ्रकारित्वं चावलोक्य विस्मितमिव मे चेतः । किमधिककथनेन, यदाहं दर्पण आत्मानमपश्यम्, तदा नाशकं मा-मेवाहं प्रत्यभिज्ञातुम् । सर्वेभेवान्यादृशो मे संवृत्तो वेपः । कन्यास्ति सा-मर्थ्यं दिवाऽपि मां पश्यतः प्रत्यभिज्ञ तुम् । एतावत्येव “काऽहमस्मि ! प्रत्यभिजानीहि” इति पृष्ठत आगतेन केनचिदुक्तम् ।

परिवृत्तमुखश्च तेजस्विनीं काञ्चित्परित्राजिकामपश्यम्, या किल का-
पाये वसाना गले रुद्राक्षमयीं मालां दधाना शिरसि जटिलां जटां विभ्रती
ललाटे च भस्मत्रिपुण्ड्रं विभ्राणा हरतेन त्रिशूलं वहन्ती कञ्चिदन्यादृशमेव
भावम् चेतस्युदगदयत् । सविस्मयमहमपृच्छम् “का त्वमसि ? देवी वा
दानवी ? ” इति ।

“किं न मा प्रत्यभिजानासि ? किं मदीयम्बरोऽपि न प्रत्यभिज्ञायते ?
धिक्, कीदृशोऽसि त्वम् ।”

“आम्, आम्, त्वम् स एव बालोऽसि, अद्यासि प्रत्यभिज्ञातः ।
विचित्रचेष्टितो बालोऽसि त्वम्, सत्यम् वद, कस्त्वमसि देवो देवी वा ?
मानवो मानवी वा ? न मे नृप्यतो ज्ञेये त्वदीयं सौन्दर्यं पश्यती । त्वदीयं
चातुर्यं निरीक्ष्य सम्भ्रान्तमिव मे चेतः । त्वन्नरीक्षणमात्र एवाहमुन्मत्त इव
भवामि । कथय, कस्त्वमसि, मन्ये नूनमसि म आत्मीयानामधिकः । संसा-
रोऽयं मां असितुमिच्छति, पिता माता च मे प्राणान् गृहीतुमिच्छतः । एवं
स्थिते किमित्येवं मदर्थं श्राम्यसि ! छिन्द्वि मे संशयम्, कथय कस्त्व-
मसि ? त्वामहं केन नाम्ना सम्बोधयेयम्, कथय, नचेत्-” । इतः परं वक्तु-
महं नाशकम् । गळो निरुद्धोऽमृच्छोकावेगेन । प्रावर्तत धारया प्रवोढुमशु ।
सर्वाङ्गीणं च भवेदकम्पौ समजायेताम् । जडतया च परिगृहीतोऽभवम् ।
क्षणाच्च मार्जिताशुः पुरतः पुचलिकावन्निश्चलभावेन तिष्ठन्तं हिमाद्रिशि-
खरादिव प्रपतता गाङ्गपुरेण प्रवहताऽश्रुपुरेण पूरितनयनमेकाग्राम्भ्यां मामेव
निरीक्षमाणं परिव्राजिकावेपप्रतिच्छन्न तमेव बालकमपश्यम् । किमितोऽप्यहं
चूर्णो तिष्ठेयम् ? झटित्यपृच्छमेव “कुतस्त्वं रोदिषि ?”

बालोऽवार्द्धत्-“कुतोऽहं रोदिमि ? त्वामेव दृष्ट्वाऽहं रोदिमि । मदीयं
हृदयं किल मृदुतरम् । यस्य कस्यचिदापि दुःखिनो दर्शनमात्रेण सम दुःखं
भवति, रोदिमि च तत एव । त्वं हि निर्दोषोऽसि, महत्तेऽयं कष्टम् महती
च विपत्तवेदानीमापतिता, अत एव त्वा दृष्ट्वा रोदिम्यहम् । कीदृगह-

मस्मीति ज्ञात्वा किं वा करिष्यसि त्वम् । अस्त्वयं जनो महतो महानित्येव,
किं त्वमङ्गीकरिष्यसि ? अस्तु वाऽल्पीयसोऽप्यल्पीयानित्येव, किं विधसि-
ष्यति ते हृदयम् ? । इदमेव परमिदानीमवशिष्यते-पुमानहं स्त्री वेति, इद-
न्त्वमपि पश्यस्येव, यदा यथा भवितव्यं तदा तथाऽहं भवामीति । यद्यपि
सत्यमिदं नाहं पुमांस्त्री च भवेयमिति, निश्चितमेव भाव्यं मया पुंसा
स्त्रिया वा । परमद्य पुमां स्त्री वेति ज्ञातुं न शक्यते त्वया । आयास्यति
सोऽपि कश्चित्समयो नूनम्, यत्र स्वयमेव मां त्वं प्रत्यभिज्ञास्यसि । अस्तु,
आगच्छ, गच्छामः क्वचित् । अपि जानास्यश्चमारोढुम् ? ” इति ।

अहमवदम्—“अथ किम्, बाल्ये बहवोऽथा आरूढा मया, कियतः
कालान्नास्त्यभ्यासः । परं शक्तोम्यारोढुम् । किञ्चिदहं पृच्छामि, कृपयाऽस्य
प्रत्युत्तरं वक्तव्यमेव भवताऽवश्यम् । कस्त्वमसीति तु नाहं ज्ञातुमशकम्,
मास्तु तत् । इदं तु कथ्यताम्, किन्नामधेयो भवान्, केन नाम्ना
सम्बोधनीयो भवान् ?” इति ।

बालः “यदाऽस्मि बालकरूपेण तिष्ठामि तदा वीरबाहुनाम्ना,
यदा च स्त्रीवेपेण तदा वीरजा नाम्ना सम्बोध्यै । किञ्चेदमन्यत्कथयामि—
क्दाऽपि मां भवच्छब्देन न सम्बोध्य, यतोऽहं न तमर्हामि । अस्वागच्छ
मया सह ” इति ।

एतावदुक्त्वा च प्रावर्तनं गन्तुं वीरजा । अहमपि तस्मिन्नेवान्धे
तममि तस्या एव पृष्ठतः पृष्ठतोऽगमम् । गच्छन्श्च मे चित्ते समभूदयं
विशय-वीरजा वीरबाहुर्वा ? इति ।

इति षोडशं चक्रम् ।

अथ सप्तदशं चक्रम् ।

(अलौकिकं सामर्थ्यम् ।)

वीराङ्गना वीरजा देवी किञ्चिदप्यविश्रम्य गच्छत्येवाधेन । ममा-
 'प्यधो यात्येव तस्याः पृष्ठतः । औपमश्चेतिमा पूर्वस्याम् दिशि ततः
 क्रमेण गगने च समदृश्यत । भगवतो भास्करस्य सौवर्णेः किरणैराक्रान्त-
 ममूत्रप्रथमत उदयाचलशिरः । ततश्चान्येषामपि पर्वतानामुच्चतमो भागोऽपि ।
 तमसा च पलाय्य न्यलीयतास्ताचलगुहामु । वयमप्यतीत्य दुर्गमं वनं
 कुत्रचिदन्यत्रैव चेतोहरे वनोद्देशे यावः । रात्रेश्चतुर्थयाममारभ्याश्चपृष्ठे
 स्मो वयम्, यामश्च पश्चिमाभिमुखम् । कुत्र यामो नाहं तं जानामि ।
 यावत्तमसोऽधिकार आसीत्तावदश्चावपि मन्दमन्दमचलताम् । किञ्चिदपयात
 एव तमसि प्रावर्तताम् सर्वेण गन्तुम् । वस्तुत एवावयोरश्वौ बलिष्ठौ तेज-
 त्विनावतिरंहसौ चावर्तेताम् । इतस्ततःकुत्रापि दृष्टिर्न पात्यते । केवलं पश्चि-
 माभिमुखं यावः । गच्छतोरेव कश्चन चतुष्पथो दृष्टिगोचरोऽभूत् । तत्र
 निरुद्धगतिश्च तत इतः क्षणं निरीक्ष्य प्रावर्तत पुनर्दक्षिणेन पथा गन्तुं
 वीरजा । कियद्दूरगमनानन्तरं काचित्कुल्या समदृश्यत । या तद्वनं द्वेधा
 विभजन्ती पूर्वोभिमुखं प्रवहन्त्यासीत् । इमं देशं बुभ्यां वेमां नाहं जा-
 नामि । केवलमहं वीरजायाः पृष्ठतो गच्छामि । पश्चिमभागमभ्यभूमिमतीत्यैव
 पुरतः किञ्चित्पुरातनं खण्डगृहमपश्यम् । यस्य प्रधानद्वार विवृतमेवावर्तत ।
 अन्तरम्य कस्याप्यवस्थितिर्नाजायत । वीरजामन्वहमप्यघातरमधात् ।

वीरजाऽवादीत्—“आगच्छतोः कुर्याती रे यद्धनं वनं समदृश्यत,
 तत्रैव गत्वाऽश्वाविमौ विश्रामय । बहुशः कोऽपि तत्र नायास्यति । यदि
 कदाचित्कश्चिदागत्य यत्किञ्चित्पृच्छेत्, तदा किमपि न प्रतिबक्ष्यन् ।
 बहुशो निर्वद्धस्तु, 'देव्या राज्या अनुचरोऽहम्' इत्येतावत्कथय, अन्यत्कि-
 मपि न कथय” इति । एतावदेवोक्त्वा वीरजा खण्डगृहं प्राविशत् । अह-
 मप्यश्वौ गृह्णन्त्वा कुल्यातीरमर्थं वनं प्रातिष्ठे ।

कीदृशीयं गृहस्यमयी घटना ? कौऽयमुद्देशो भूमेः ? कुत्राहमागतो-
ऽस्मि ? किं वा प्रयोजनमुद्दिश्यायं प्रयत्नः ? महाप्रतापशालिन्या अस्या
देव्याः खलु लीला दुर्विज्ञेयाऽस्मादृशाम् । नूनमस्ति विश्विदूढं तत्त्वम्,
अन्यथा किमितीयमित्कष्टं सहते ? एतावद्दूरमध्यामागमने किं कारणम् ?
हे महामाये देवि ! क्षुद्रतमोऽस्म्यहम्, नास्मि शक्तस्त्वदीयमनन्तपारं मति-
मानं विज्ञातुम् । यदि कश्चिदागत्य पृच्छेन्माम् “कस्त्वमसी” ति, नूनमहं
वदिष्यामि—“अहमस्मि देव्या राज्या अनुचरः” इति । केयं देवी राजी ?
किमियमेव वीरजा, वीरबाहुः, देवी राज्यपि ?

जन्मप्रभृत्यद्यावधि न मया कदाचिदपि मान्दुरिककृत्यं कृतम् ।
यदाऽहं पितुर्गृह आसम् तदा मान्दुरिका निजं कर्म कुर्वन्तो दृष्टाः । किं तदा
मया इदमपि चिन्तितं यन्मम शिरसि विधात्रा मान्दुरिकताऽपि विलिखि-
तेति । हा ! हन्त ! सर्वमिदं कस्य दुष्कर्मणः फलम् ? अस्तु, किमनेने-
दानो पर्यालोचितेन । किन्तु राजकुमारासंसारचक्रे पतिता यादृशी दशामनु-
भवन्ति, तस्या अहं दृष्टान्तभूतोऽस्मि । लज्जा - तु मया तदैव क्षालिता ।
हसन्तु निन्दन्तु वा, अहमस्ति देव्या राज्या दासः, देव्या राज्यास्सेवैव मे
प्रधानतमं कार्यम् ।

यावच्छक्यं मया कुत्रापि न्यूनता नाक्रियताश्चयोः परिचर्यायाम् ।
सुन्दरतमानि नवीनानि शष्पानि महता प्रेम्णा भक्षयितुमारभेताम् तुरगौ ।
अहमपि कस्यचिद्घनच्छायास्याम्नवृक्षस्य छायायामुपविष्टश्चमपनयत्रासम् ।
कियतःकालस्यानन्तरं मन्दः कश्चिच्छब्दोऽश्रूयत, ततश्च पदशब्दोऽपि ।
अहमपि तदानीं पन्थानमालोकयन् महताऽवधानेन निशब्दपदं तदेव
खण्डगृहम्प्रति यान्तो द्वौ पुरुषावपश्यम्, यस्मिन्नेव कियतः कालात्पूर्वं मदी-
या वीरजा देवी प्राविशत् । मा मामेतौ द्राष्टामित्यहं केनचिद्दृक्षप्रकाण्डेन
प्रतिच्छन्नस्तौ सम्यक्पश्यन्नवर्तिषि । तत इतश्च सावधानं निरीक्ष्य ताभ्यां
कश्चित्प्रेतः कृतः, तदङ्गादेव कश्चित्पृथुर्दीर्घशरीरः स्थूलं दीर्घं कश्चिद्दण्डं
हस्ते दधान आजगाम । तद्दर्शनमात्रेणैवोद्विग्नमेवाभवन्मे मनः, किं ते पर-

स्तरं सल्लपन्नि किं वा चिकीर्षन्तीत्येतदवजिगमिपयाऽहमाक्रान्तोऽभवम् ।
यत्रतेऽवर्तन्त तत्पाश्चात्यभागे कुन्यातटे घनं कञ्चित्कुञ्जमपश्यम् । तत्र गमने
तेषां सल्लापस्सम्यक् श्रोतुं शक्येन । अद्यावपि क्रमाद्दूरे निर्गतौ । अयमेव
समय इत्यहमपि तेषां दृष्टीवचयंस्तमेव कुञ्जम् प्राप्य छन्नगात्रोऽतिष्ठम् ।
तत्राद्यालापश्रवणाय उत्क्षिप्तकण्ठोऽभवम् । तेष्वेक एवमकथयत् ।

“अरे ! साऽहि महाधूर्ता, तस्याः छलेन हननं कष्टसाध्यम् । अस्तु,
मन्दं मन्दं गच्छामः, तस्याः पाश्चात्यभागे स्थित्वा मस्तके एकं दण्डं पातय”
इति ।

अपरः—“रायेन किमुक्तम्, अपि जार्नापे ! तयैवाद्यावधि तस्य
प्राणा रक्षिताः । अरे सा कृतघ्ना महाधूर्ता । तदुपरि महत्कुपितो रायः ॥
माघव ! किं त्वयाऽऽभ्यामेव नेत्राम्भ्यां सा खण्डगृहम् प्रविशन्ती दृष्टा ?”
इति ।

प्रथमः—“किमहम् मिथ्यैव वदामि । तटाकम्य तत्र तो रे स्थितेन
मया सर्वमालोकितम् ! म नवीनो दुष्टो यत्र बन्दीकृतोऽस्ति तथैव निकटे
त्रिशूलहस्ता यत्किञ्चिच्छोचन्ती सा मया दृष्टा । नन्वागच्छ, त्वमेव किमेव
विभेषि ? एकस्या बालाया एतावती भी. । (सक्रोध दण्डपर प्रति)
वंशिन् ! त्व पृष्ठतः पृष्ठत आयाहि छन्नगात्रः । गच्छामोऽत्र किंवा भवतीति
पश्याम. ।”

एवं वदन्तस्ते खण्डगृहं प्राविशन् ।

गोविन्दलालोऽब्रवीत्—“एत मन्वे देवी राज्ञी रक्षिष्यथेति । अस्म-
दीया देवी राज्ञी किमेतावन्निर्वलाऽसभर्था च यदनायासेनैवान्यदीये जाले
पतेत् ? अत्र भूमण्डल एव तादृश कोऽपि नास्ति य एना हानिं प्रापयेत् ।
सा हि निजेन चातुर्येण महतो दुर्गादपि शक्नोति विनैव कष्ट निर्गन्तुम् ।
ये तु तस्या हिंसने प्रवृत्तास्ते हि लामस्थाने हानिमेव प्राप्नुयुः” इति ।

अहमपि ससम्भ्रममपृच्छम्—“किमियमेव देवी राज्ञी ? किमिदम् ?
सर्वे रहस्यमुक्त्वा मदीय मन्द्रे किमिति न दूरीकुरूपे ?” । गोविन्दलाल

स्सगम्भीरमवादीत्—“तूष्णीं भवत, एवं करणं हि देव्या राज्या आज्ञाविह
द्धम् । अहमिव नान्यःकश्चिदेवं प्रष्टव्यः, यदहं पृष्टोऽस्मि कामं प्रष्टोऽस्मि ।”

अहम्—“अतु, खण्डगृहेऽत्र गमने किं प्रयोजनम्, कस्य कृते
महानयं प्रयास उररीकृ ? !”

गोविन्दलालः—“सर्वमिदं स्वत एव व्यक्तीभविष्यति परस्तात् ।
क्षणमुपविशत स्थिरतया । ततो द्रक्ष्यथ देव्या राज्याः प्रभावम् ।”

एतावत्येव समये महान् रोदनशब्दोऽश्रूयत । गोविन्दलालस्ससम्भ्र-
ममवादीत्—यत्र पूर्वमासेस्तत्रैव गत्वा छत्रास्तिष्ठन्तु भवन्तः किञ्चिदहं गत्वा-
लोक्य चागच्छामि-किमिदमिति । नात्र भौः कार्यो, नच खण्डगृहम् प्रवेष्ट-
व्यम्” इति । एतावदुक्त्वा गोविन्दलालोऽगात् ।

अहमपि तत्रैव वन उपविष्टो मनोरथमारूढो विचरितुमारभे । ‘कयं
देवो राज्ञी ! रूपेणाबला बालिकाऽपि बुद्ध्या सिंहवाहां देवीमप्यतिरोते ।
द्रष्टव्यमद्य किं किमाश्चर्यं भवतीति ’ इत्यादि यद्यदहमाचिन्तयं नास्ति शक्त-
स्तत्सर्वं कथयितुम् । विमना इव भूत्वा यावदहमेतदन्यच्च चिन्तयामि ताव-
देव त्रिशूलहस्ता देवी राज्ञी सञ्जुकुटोभङ्गं गोविन्दलालाय “नेतो मम
पुरतः किमपि हिंस्रं कर्म भवतु । कुत्र वा गच्छन्ति ते सर्वे ! मदीयमुष्टे-
निर्गत्य गन्तुं मार्गं एव कोऽस्ति । अद्य यत्कर्तव्यं तज्ज्ञातियेव कुरु ” इति
कथयन्ती समदृश्यत । क्षणाच्चान्तर्हितैवाम्भूत् ।

गोविन्दलालो मामवादीत्—“ज्ञातित्यागच्छत” इति । अहमपि तत्रैव
पृष्ठतःपृष्ठतो गन्तुं प्रावर्तिषि । इतस्ततश्च अमन् यत्राहं धुल्याती रे सहैवा
श्याभ्यां पूर्वमासम् ततोऽपि किञ्चिद्दूरं निर्गतो यदहमपश्यं तेन कृतस्ममेव
शरीरं जडप्रायमभूत् । अन्धतमसा वृतेचाभूशाम् लोचने । किमहमपश्यम् !
कश्चित्पुरुषम् । कम् ! देवनारायणमुखोपाध्यायस्य पुत्रं निर्मलकुमारम् ! मम
प्रियभ्रातरं निर्मलकुमारम् हन्त ! हन्त !! तर्हि किमयमेवात्र बन्दीकृतोऽभूत् !
किमयमेव निर्मोचनाय देव्या राज्येयान्त्रयासोऽज्ञोऽकृतः ? धन्याऽसि देवि धन्या-

इति । धन्या ते दयनीयेषु दया । आनन्देन मे नेत्राभ्याम् गङ्गा शरीरं
 प्रावर्तत वाप्यधारा । ततोऽपि स्थातुमशक्तो जडीकृतसर्वाङ्ग उपाविशं तत्रैव ।
 गोविन्दलालोऽवादीत् “स्वामात्रिक एवायं गुणो मनुष्याणाम् । उचिष्ठत,
 नेतादृशेषु स्थानेष्वेवमाचरितुं युक्तम् । किं न पश्यन्ति देवी राज्यस्मदीया
 बान्धिकापि कीदृशधैर्यवतीति । श्रूयताम्, इतोऽपि देव्या राज्ञ्या बहवो नि-
 देशः पालनीया वर्तन्ते भवद्भिः । योऽयं प्रभुस्तत्र तिष्ठति नूनं जानन्ति तं
 भवन्तः । तस्यैव कृते प्रयत्नोऽयमित्यान्यरच्यताद्य । यथा सप्रयत्नेनापि न
 प्रत्यभिजानीते भवतस्तथा वर्तितव्यं तन्निकटे भवद्भिः । पुनरपि तन्निकटं
 गत्वेवं रोदनादिकं न कर्तव्यम् । एतदर्थमेव वैपपरिवर्तनमपि भवतामकि-
 यत । कामं स करोतु यद्वा तद्वा, भवद्भिस्तु मूक्तैवात्मनोऽग्निनेया तन्नि-
 कटे । इदमेव चास्माभिर्भवद्भिपये तस्मै कथितनप्यास्ते । उभावपि भवन्ता-
 वंधारुद्धौ येनैव पया पूर्वमागत तेनैव गच्छताम् । चतुरा भवन्तस्तस्वयमेव
 मार्गोऽपि ज्ञातव्यः । यदि कदाचिन्मार्गो वित्स्मृत्स्यात् भवद्भिरेव कष्टं सोढ-
 व्यं स्यात् । नान्योऽत्र दोषस्य भाजनम् । हो रात्रौ यत्र कुटीरे रूपपरिव-
 र्तेन कृतं तत्रैवास्मदागमनपर्यन्तं स्थेयं भवद्भिः । अधस्तु वने समुत्सृज्य-
 ताम् । तस्मै च (निर्मलकुमाराय) गमनाय हस्तसङ्केतः कियताम् । यद्य-
 न्मयोक्तं सर्वं तद्भृदि स्थाप्यताम् । मास्म विस्मरत । आगच्छत, भवतोः
 प्रस्थानसंविधानं करोमि, ” इति ।

सर्वमिदं श्रुत्वाऽवनमितशिरास्तस्यैव पृष्ठतः पृष्ठतोऽगमम् । हन्त !
 हन्त !! इयताम् दिवसानामुत्तरं निर्मलमात्रा सङ्गतोऽस्मि । परमेकमपि
 शब्दं तेन यक्तुं न शक्नोमि । निजपरिचयदानस्य नास्ति मेऽधिकारः ।
 जिह्वायाश्चालनमपि निषिद्धम् । अनात्मवशोऽहम्, किंवा कुर्याम् ! निर्मलस्य
 समीपं गतम्तूष्णीमतिष्ठम् न जानामि गोविन्दलालेन तस्य कर्णे किमपि
 कथितम् । पुनश्च तस्यैव प्रेरणयाऽवामश्वावारुष येनाहं पूर्वमागततेनैव पया
 गन्तुं प्रावतिष्वहि ।

गच्छतोरेव बभूव मध्याह्नः । निद्रया तु स्वयमेवाहं विरादेव परि-
 न्यक्तोऽस्मि । अद्यतु भोक्तुं पातुमपि नास्ति कोऽप्युपायः । कृत्स्नाम् रात्रिं
 जागरणम्, तदुपरि बलवती समुत्कण्ठा, ततोऽपीयं निर्जलैकादशी ! प्रिय-
 पाठकाः, भवन्त एवालोकयन्तु फीदृशां मे दशा तदानीं स्यादिति । परम-
 प्रियो निर्मलकुमारस्सहैव वर्तते । परं तेन सह सल्लपितुम्; किमिति सल्लपितु-
 मिति, तस्मै मुखं दर्शयितुमपि नाद्याहमीशे । पश्यत कालस्य माहात्म्यम् ।
 किमिदमल्पं दुःखकारणम् ? परं किं क्रियताम् । अवशेन मूकताऽङ्गीकृता ।
 मध्येमध्ये यदा निर्मलकुमारो मां पश्यति तदाऽहं सङ्कुचितगात्रो भवामि ।
 एकैकदा च मनसि भाति-निर्मलकुमारं सम्यगालिङ्ग्य प्ररुद्य सर्वं च वृत्तजातं
 तस्मै निवेद्य मनसो वेदना किञ्चिच्छिथिलीक्रियताम्' इति । परं कर्तुमेवं
 तदा न समर्थोऽभवम् । यतएवं प्रवर्तमान एव मयि शरीरं जडतां भजति
 गल्लथ प्रतिरुद्धो भवति । किमेवम्, देव्या राज्या आज्ञा वा कथं मयोल्लं-
 घ्यताम् !

प्रायस्तायं पञ्चषण्ठावादनसमये महता अमणेन तस्यैव कुटीरस्य
 निकटमभजावावःम्, यतएव पूर्वद्युःप्रस्थितोऽहम् । मास्म भूवमहं प्रत्यभिज्ञा-
 तो निर्मलेनेति तत्र सावधानोऽभवम् । स्वेदेन सवता मुरानिहिते वर्णकला-
 पेऽपहृते नूनमहमनेन प्रत्यभिज्ञातो भवेयमिति महती शय्या समभून्मनसि ।
 परं मुखे निहितो यणो न सहसा विलययोग्योऽभूत् । अत एवैतावतापि
 स्वेदजालेन न कापि विक्रिया समजायत ।

कुटीरनिकटं प्राप्यैवाहमश्वादवातरम् । निर्मलेन सह सङ्केतकरणस्या-
 प्यावश्यकता नासीत् । स्वयमेव स एकदा मां निरीक्ष्य गन्तुं प्रवृत्ते ।
 पश्यत्येव मयि सोऽन्तर्हितोऽभूत् । विरमहं तस्यैव गार्गं निरीक्षमाणोऽतिष्ठम् ।
 परं सत्वेऽपि नैव मुखं व्यवर्तयन्नवालोकयत् स्वैरमगादेव । किञ्चिन्निर्वि-
 ण्णमनाश्चाहं तत्रैवाश्रमुत्सृज्य कुटीरं प्रत्यगाम् । परं तदा तावद्दहं श्रान्त आसं-
 यनः कुटीरं प्राप्यैव विचेतनोऽपनम् । यदा चारण्यकश्शीतो मुग्धो वातःकिय-
 च्चिरं शरीरममृशत्तदाऽहं लब्धचेतनः किञ्चिद्विचोपशान्तविमर्नाभावोऽभवम् ।

जत्यायच मजिकटम्भयैव कुशिक्या तान्त्रयन्त्रमपमार्ये द्वारमुदाश्रयान्त प्रविश्य
 चोपविष्ट पदत्रे जपावरणे शिरस्त्रमन्त्रच्चावतार्याम्धापयम् । भारापगम इव
 किधिलुग्मन्त्रभवम् । ततश्च मुग्गनिक्षिप्तो वर्णकलाप कथमपगच्छेदित्य
 चिन्तयम् । यत्र यत्र धरप्रभावतमभूदत्त तत्र तु नास्तीदृश । केवलं मुग्गगच्छादिषु
 दृष्टियोगेषु स्थानेष्वर्सात् । कलत्राल्यानीयमान्दाय वर्णापनयने चतु प्रायने ।
 पर कथमपि वर्णो नापागात् । तैलद्वित्रे वस्तुनि जलप्रक्षेपे या दशा भवनि
 सैमात्रापि समदृश्यत । नाय जलेन गच्छेदूर्ण इति च निरचिनवम् ।

वर्णापाकरणाशां फोष्टके निधाय भोजनार्थं यत्किञ्चिदन्वेष्टुमारभे ।
 क्षुधा दृष्ट तदा तथा पीडितोऽभवम्, यथा क्षणमपि भूमात्पवेष्टुमप्यसगर्थो
 ऽभवम् । 'गोविन्दलाले कार्यनिबोद्धारि किं कस्यचिद्वापगम्य क्षुधा पीडित
 स्थान्त्रमोग्यस्यावस्थान सम्भावितम् । येनावश्यमेवात्र कुटी रे यत्र कुत्रचि-
 षत्किञ्चिदपि वा भोज्य निहितमेव भवेत्' इत्याशेष्य तनइत कियन्तश्चि-
 त्कालमन्विष्यत्तद् कुत्रचित्कोष्टके फानिचित्कलानि मूलानि भक्ष्याणिच कस्य-
 चिद्भाननस्थान्तर्निहितान्यपदयम् । यद्यप्येतेषा भक्षण न तेनाजप्तम्, तथापि
 किं करोमि, क्षुधा बलत्पीडितोऽहं कथं तूर्णान् तिष्ठेयम् । क्षाञ्जितहस्तपाद-
 श्याह तेषा फलादीना भागत्रयमकल्पयम् । एकेन श्रुतित्यपूरयमुदरम् । पूर्णं
 षोदरे किञ्चित्स्वस्थ इवानवम् । पश्यत्येव मयि श्रमाद्वधतीयाय दिवस ।
 सन्ध्यारुणिष्णा च द्विगुणितारुणिमानि वृक्षाग्रनरणपल्लवानि रागिणामिवान्व-
 युर्वन् हृदयानि । अन्तर्हिते च सविनरि भर्तृविरहदीनाना कमलिनीनामिव
 हृदयेषु घूमायमानस्य विरहानलस्यान्तरान्तरा घूमानन्वकुर्वन्स्तमासि । चतुर्दिश
 चान्धेन तमसाऽध्यत्रियत ।

क्रमेण रात्रिरप्यागात् । निशब्दतया निजोऽधिकारोऽशून्योऽक्रि-
 यत । केवलमहमेकाकी तत्र कुटीर उपविष्टो यत्किञ्चिचिन्तयमान आसम्
 न दीप , नदीपोज्ज्वलनायामितूलिका याऽऽसीत्, अतएवालोकेन दूरदेव परि-
 हृतोऽहमभवम् । अनायत्या तूर्णानुपविष्ट एवासम् । किमत्र दीप प्रकाशि-
 प्यत एव न ? किमेक दिनमपि वा न परित्यजेद्विपन्नाम् ? किं यावज्जीव-

भवेभवानुभाव्यं मया कष्टम् ! मन्ये जन्मन्यस्मिन् न मे मातापित्रोर्दर्शनं भवे-
दिति । विधात्रा किमित्यहमुत्पादितः ! हन्त ! निर्भयं बहिर्विचरिषुमपि
न शक्यते । किं विपदोऽनुभवयैवाभून्मे जन्म ! पश्यत, न सहायः, नानुचरः,
एकाकी घो रेऽस्मिन् वने समुपविष्टोऽस्मि । स्थानस्यास्य नामापि न जानामि,
कीदृश्याऽहं विपदा ग्रस्तोऽस्मि । किं करोमि ! कुत्र गच्छामि, न मार्गमपि
जानामि ! हन्त गमनमेव मे कुत्र ! कुत्रवा गम्यताम्, अत्रैष हृदये निधाय
शिलाशकलं यापयामि रात्रिम् । आयातु यः कश्चिन्नवा; अनुभाव्यं त्वनुभ-
भवेनैव नाश्यम् । स्वप्नं जाग्रत् उपविशन् तिष्ठन् परिवर्तमानश्च कथंकथ-
श्चिदयापयं रात्रिम् । यथा नियमं भगवानप्युदीयाय मास्करः । मम तूदि-
तेऽपि सहस्रांशौ न कश्चिद्विशेषः, यतस्सूर्याचन्द्रमसौ राकाभावास्ये दिवारा-
त्रीच तुस्यरूपाः । जगति प्रसृतञ्च तमो व्यनश्यत्, न पुनर्मम मानसे ।
किमेवं वदसि ! कस्तवानर्थः ! इतिचेत्; न कोऽपि, न मामकस्मादपि
व्याघ्रः, नाहमस्मि निर्गीणो राक्षसेन, न चापतच्छिरसि मेऽशनिः । केवल
मस्मि मज्जाभि विपत्समुद्रे । शान्तिसमुद्रे क्षणमात्मानं प्रच्छाद्योपविष्ट आ-
सम् न किमप्यन्यत् ।

युगमात्रारूढ एव नमो भगवति भानौ गोविन्दलालोऽप्यागात् ।
पूर्वेति पूर्वं इति क्रमेण देवीमधिकृत्य शतं शतं प्रश्ना अक्रियन्त मया ।

गोविन्दलालोऽब्रवीत्—“देवी राज्ञी काममस्ति कुशलिनी, नास्ति
काचिदपि तस्या विषये चिन्ता । महति कार्यचक्रे पतिता वयं नाशकाम
पूर्वेद्युरागन्तुम् । क्षम्यताम् । देवीराज्ञयपि प्रार्थयत इत्थमेव । भो महत्कष्ट
मनुभूतं भवद्विरिति सत्यमिदम् । अस्तु, इदन्तु कथयत, येन सह पूर्वद्युर्म-
यन्तस्समागतास्तेन अपि न प्रत्यभिज्ञाताः ! कथयत सत्यम्, यद्यन्यथापि कृतं
स्याच्छक्यतेऽथैव सर्मारुतुम्’ इति ।

अहमवदम्—“सशपयमहं वदामि, यद्यथा यथा त्वणैकं तरुण्या-
तथाक्रियत मया, अल्पोऽपि व्यस्यासस्तत्र नाकारि । गोविन्दलाल ! यथा
मन्यसे, नाहमस्मि विश्वासघाती ” इति ।

गोविन्दलालः-“नहि नहि, किमित्येवं कथयन्ति भवन्तः ? मया त्वे-
-तदर्थमपृच्छयत, यदि कदाचिद्देवाद्रहस्यं प्रकटितं तदाऽथैव तस्य प्रतीकारः
। कर्तव्य इति । अस्तु, वस्त्रादिकंतु भवद्विरपसारितम्, वर्णकं नाशक्यत
किल मोचयितुम् !” ।

अहम्-“बहुप्रयस्यन्नपि नाहमशकं वर्णकमुन्मोचयितुम् । कथय,
शक्यते वर्णापाकरणं कर्तुम् ? अथ यावज्जीवमेवमेव मया स्नेयम् ?” ।

गोविन्दलालः-“वर्णापाकरणस्य त्वस्ति सुकर एव कश्चिदुपायः, तं विना
कस्यास्ति सामर्थ्यम् ? योऽपाकुर्यात् । अस्मदीया देवी राज्ञी एतावन्तं कालं
बालकरूपेणावर्तत, किं कदाचिदपि वा भवतामन्यथादुद्विरमत् । आगच्छत,
अपाकरोमि वर्णम् ।

उपवेशिन्यां यानि पत्रमूलादीनि निहितान्यासंस्तेष्वेव कानिचित्पला-
शानि सम्मर्द्य तद्रसेनोपलिप्ते कृत्स्नोऽपि वर्णकलापोऽपागमत्, सहजश्च वर्णः
प्रार्चाकशात् ।

गोविन्दलालोऽथ येनकेनचिद्भोजनायानिमन्त्रितो वर्तते, अतएव सो-
ऽपि मां भोजयित्वा पाययित्वाच भोजनाय गमिष्यति । गोविन्दलालेन सर्व-
मपि सामग्रीजातमेकांकृतम्, मयापि निजेन हस्तेनापच्यत । महता च प्रेम्णा
स्वयं प्रणीतत्वंद्विगुणितरसास्वाद्मभुज्यतान्नादिकम् । अहो ममता !

मुक्तपीतम्बाहं गोविन्दलालश्च मन्ये एकादशघण्टावादनसमये बहिर्वे-
दिकायामागत्योपाविशाव । अवदं चाहम्-“गोविन्दलाल ! त्वदीयया कृपया-
ऽथावध्यहमस्मि सजीवः, रक्षिनश्च । किन्तु इतः परमहं कुत्र गमिष्यामि ?
देवनारायणमुखोपाध्यायस्यापि कोऽप्युदन्तो न ज्ञायते । जीवति मृतो वा स. ?
निर्मलकुमारः कुत्रागात् ? तदपि नोक्तं त्वया । वद, अद्याहं किं कुर्याम् ?
कुत्रवा गच्छेयम् ?” इति ।

गोविन्दलालोऽवादीत्-“अद्यास्मिन्दिने कुत्रापि नगच्छत यूयम् संयं-
-तो हि च गुप्तचरा विचरन्ति । अद्यापि नात्मानं विपदुन्मुक्त जानीत । श्व.प्रातः

कालपर्यन्तमत्रैव भवद्भिः स्थैर्यं भविष्यति । कदाचिद्ध सायं देवी राज्ञपि समागच्छेत् । सा यदाज्ञपयिष्यति तदेव युक्तम् । इदानीं भवद्भिरेकाकिभिरेवात्रैव स्थेयम् । शयनीयमहमात्तृणोमि, आगच्छत, तावत्किञ्चिन्निद्रात् । येन शरीरमपि किञ्चित्सुस्थं भवेत्” इति ।

एवमुक्त्वा च गोविन्दलालः कलशचपकादिकं दूरीकृत्य तत्रैवोपवेशिन्यां शयनीयमास्तृणोत्, अगाच्च भोजनाय । अहमपि कुटीरद्वारमपिधाय तत्रैव शयनीयेऽपातय शरीरम् । अनभिज्ञा खलु दुःखानां निद्रा, क्षणादेव तथा चर्शाकृतोऽहमभवम् ।

सायं पञ्चषष्ठावादनसमये च हृदयहारिणा केनचिद्गीतशब्देन प्रबोधितोऽहमभवम् । अहो ! कीदृशं तद्गीतम् ।

अष्टपदी ।

सुन्दर ! मन्दिरसीमनि पत्तनसौधावलिषु च धीरम् ।
कुन्दरदन ! देशे च विदेशे कलयन्ती संचारम् ॥
नक्तंदिनमविरतमिह भवतो राकाशशिसमवदन ! ।
सक्तं कर्तुं काक्षे नयनं सफलं भवति तु मे न ॥
चिन्ता कापि न सन्निहिते त्वयि चौर दवीयसि सा मे !
हन्ताशंसा शुभदा दूरे हा त्वयि निकटे नो मे ॥
नयनासेचनमनुपममनघं लोकयितुं तव रूपम् ।
स्वयमासक्तं याति न परतस्त्वं मानसमनुरूपम् ॥

अद्यावधि स्मरामि तद्गीतम्, ननु शृणुत पाठकाः—

श्रुतमात्र एव गीते विकलेन चेतसाऽहमुत्थाय कुटीराद्धिरागाम् ।
अहह ! सैव मे देवी राज्ञी समागच्छति । नहि नहि, अद्य न सा मूर्तिः ।
नेय सा परिव्राजिका मूर्तिः, मम हृदयहारी स एव बालकाकारः । मन्द-
निशब्द माभेवोद्दिश्यागच्छति । अहमपि प्रत्युद्गमनाय किञ्चिदग्रतो गत्वा-
ऽतिष्ठम् । बालकोऽप्यागत्यावादीत्—“यदि दिदृक्षेत् अपूर्वमाश्चर्यतमञ्च कीड-

नकम्, तर्हि पूर्वयायिनाऽनेनैव पथा गच्छ, कियदपि दूरं गत्वाऽनन्तरमेव काञ्चन पण्यवीधिकामुपलप्स्यसे, यत्राद्यादृष्टश्रुतचरौ क्रयविक्रयौ भविष्यतः । एतादृशौ क्रयविक्रयौ मन्ये जन्मप्रभृति न त्वया इष्टौ स्यातामिति । गच्छ, नेतो विलम्बस्व" इति ।

अहमवदम्—“किं त्वं न गमिष्यसि !”

बालकः—“नहि, केवलं त्वयैकाकिनैव गन्तव्यम्, सावधानं पश्य तस्यापूर्वस्य वस्तुनः क्रेता को भवतीति । न विस्मर्तव्यमत्र, गच्छ, नेतोऽत्र तिष्ठ ।”

अहम्—“प्रत्यावृत्तस्य तु मे त्वया सङ्गमोऽपि भावी । !”

बालकः—“ईश्वरो जानाति, नेतो विलम्बस्व ।”

ततश्चाहं किञ्चिदप्यविलम्बमानः बालकं पश्यन्नेव पूर्वयायिन्या रक्ष्य-
य गन्तुं प्रावर्तिषि । गच्छन्नेवचाचिन्तयम्—“को वाद्यापूर्वोऽद्भुतो व्यापारो भविष्यति, देवी राज्ञी जानाति देवो वा, कथमहं जानीयाम् ?” इति ।

इति सप्तदशं चक्रम् ।

अथाष्टादशं चक्रम् ।

(विप्रयोगस्संयोगश्च ।)

चिन्तयन्नेवाहं कियदपि दूरङ्गतः काञ्चित्पण्यवीधिकामपश्यम् । अशृ-
णवच्च ग्रामस्यास्य देवग्राम इति नामेति । किमयं ^१ देवनारायणमुखोपाध्याय-
स्यैव देवग्रामः ? एतावति समीपे वर्तमानोऽपि दिनत्रयमहर्निशं देवनाराय-
मुखोपाध्यायमुत्तमङ्गे बहन्नुपविष्टोऽपि किमपि नाजानाम् ! महद्दिदमाश्चर्यम् !
इक्ष्यामि कोऽयमपूर्वो व्यापारः । कथञ्चाद्भुततमन्तत्क्रयविक्रयादिकम् !

एवनादि चिन्तयन्नेव विपणिमध्यं प्रापम् । मनुष्याणां संघर्षादिकमपि पदं पुरतो गन्तुमशक्यमिवाभून् । महद्भि कौतूहलं मे, अतश्च महता श्रमेण जनौघं प्रविश्य मार्गमन्विष्यन् पुरतः प्रातिष्ठे । मच्छ्वशुरस्य तत्सप्यस्थानं यत्पूर्वं कदाचिद्वर्णितमासीदपिहितमासीत् । यदि नापिहितं स्यात्स्यादवश्यं मया पलायितव्यम् ।

किञ्चिदप्रतो गत्वा च मदीयं श्वशुरम्, शङ्करम्, अन्यौच द्वौ यावहं नजानामि, कुत्रचिकिञ्चिन्मन्त्रयमाणानपश्यम् । हृदयं च मे कम्पितुमारभत । जवेनान्यतोऽपसृत्य संघं प्रविश्यातिष्ठम् । तत्राद्भुतं किञ्चिदपश्यम् । किमपश्यम् ? कृशमलिनगात्रं देवनारायणमुखोपाध्यायं हस्तावलम्बितनिजपत्नीहस्तम् । महति कोलाहले किमपि न श्रूयते । केयं दशा बुद्धिमतामश्रेसरस्य देवनारायणमुखोपाध्यायस्य ! देदीप्यमानं तत्संहननं कथमेवमभूत् ? सत्यमेवाद्य देवनारायणमुखोपाध्यायो वृद्धस्तंजातः । धन्याऽसि देवि ! राज्ञि ! यस्याः कृपयायमद्यावधि जीवति देवनारायणमुखोपाध्यायः । समीपमुपसृप्य किञ्चित् सल्लपेयमिति मनस्यभूत्, परं किञ्चिद्विचार्य तूष्णिमतिष्ठम् । दैवादेकान्तं स्थानमलभ्यत कुत्रचित् । तत्रैव गत्वा देवनारायणमुखोपाध्यायो यत्रासीत्तस्य पृष्ठतः कस्यचित्तृणमयस्य गृहस्य पश्चाद्गगे छन्नगात्रोऽतिष्ठम् । तत्र स्थितेन च तस्य वाचस्पष्टगश्रूयन्त ।

सहि कम्पितगात्र एवं वदन्नासीत्—“श्रूयतां दुर्भगस्य मे वचनं भवद्भिः । इय सर्पिणीव स्त्री मम यथाविध्यूढा पत्नी । यावन्मम मोहोऽस्यामासीत्तावदिमां सावित्रीमिव सतीं जानन्नासम् । अस्यां प्रेमातिशयेनानधीमूत् एककं मे प्रियं पुत्रमपि पर्यत्यजम् । चण्डालीनीयं कामवशङ्कता तेनसह पापमाचरित्तुमकामयत । परन्तु स निर्मलचरित्रः पापमिदं सोढुमशक्नुवन्पापस्यैवास्य प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्देशमिमं परित्यज्य केनाप्यनालक्षितो देशान्तरमगात् । म्रजेन्द्रभूषणनामा कश्चिदनाथो बालो मदीयगृहे निवसन्नास्त, तस्मै सर्वमिदं कुचरित्रमुक्त्वा स गतवान् । धूर्तायामस्यां मृशमोहितोऽस्मि पुत्रहीनोऽभवम् । अनया कश्चिद् भृत्यमभिकामयमानया तत्साहाय्येन मममदीयत

विषमपि । न जानामि कस्य देवस्य कृपयाऽहं पुनरुज्जीवितोऽभवम् । नाहमिच्छामीतोऽत्र पापमये संसारे जीवितुम् । कथयत किमस्य पापस्य प्रायश्चित्तम् ?" इति ।

तत एव जनसमूहाद्बहिरागत्य कश्चिद्बृद्धोऽवादीत्—“तार्णेमौ प्रक्षेपः, भावजीवं वा परित्यागः पापस्यास्य प्रायश्चित्तम्” इति । सर्वेप्यवदन् “एवमिदम् एवमिदम्” इति । देवनारायणमुखोपाध्यायोऽवादीत्—“तत्रैवमेव भवतु, त्यजामीमामितो यावज्जीवम् । नेतो ममास्याश्च कश्चित्सम्बन्धोऽस्ति, यदिच्छति तत्करोत्वियम् । यत्रवा रुचिस्तत्र गच्छतु, नास्ति मे कश्चिदप्याक्षेपः” इति ।

देवनारायणमुखोपाध्यायस्य कठिनतरमिदं वाक्यं श्रुत्वा क्षणमहं स्तब्ध इवाम् । सद्य सायतनस्तमयः । महान् शब्दोऽश्रूयत—“अवलम्ब्यताम्, अवलम्ब्यताम् तपस्विनी प्रियते” इति । बहवो जनास्तामवलम्बितुमधावन् । अहमपि ता मृतामिव मूर्धो शयानामपदयम् । यद्यपि दण्डोऽयमुचित एव तस्याः, तथापि चिर्षं मे विह्वलमिवाभवत् । देवनारायणमुखोपाध्यायोऽपि स्तम्भ इवाचलोऽवर्तत । नेत्रे च निमीलिते अवर्तताम् । एनावत्येव समये द्वाभ्यां वस्त्रच्छन्नवदनाभ्यां पुरुषाभ्यामपावाद्यत सा श्रुति । केनापि किमपि कर्तुं नाशक्यत । मनसि चाभूदेकदा देवनारायणमुखोपाध्यायेन सङ्गच्छेयेति, परन्तु सद्य एव निर्मलकुमारस्य स्मरणेनोद्भ्रुणी अमूर्ता नयने । जयकाल्या अपटारानन्तरं संघोऽपि विरळोऽभूत् । देवभ्रामवासिन उचमोचमाः पुरपादशून्यप्राया अतिष्ठन् पुत्तलिकाइव तत्र । सर्वेऽप्यनुत्साहा अभूवन् । देवनागयणमुखोपाध्यायस्तु भावर्तताश्रुणि वर्तयितुम् । सर्वेषामपि नयनेभ्यः भावर्तताश्रुणो शरी प्रयोद्म । १

ततश्च पदयत्येव सर्वेषु निर्मलोऽकस्मादागत्य विपुश्चरणयोरपतत् । अचिन्तितमेव निजं पुत्रं दृष्ट्वा महताऽनन्देन मूर्छित इव देवनारायणमुखोपाध्यायः । क्षणं स्तब्धोऽवर्तत । ततश्चोभावपि सम्यक्परम शान्तदुःस्वावेगा बभूवाम् । तत्क्षणमेव मुखोपाध्यायः सर्वमपि धन निजपुराय दत्त्वा वृत्तव्य-

इवाभेवत् । अन्नवीच-“वत्स ! क्षम्यतां वृद्धस्यास्यागः” इति । इत्यमु-
 क्तैव मूर्च्छितोऽपतत्क्षितौ । पितृपुत्रयोरानन्दमयमिदं सम्मिलनं दृष्ट्वाऽमन्दमा-
 नन्दमन्वभवन्प्रेक्षकजनाः । तदात्वेच मम चेतस्यभूत्-“उभयोरनयोर्मध्ये
 उत्प्लुत्य निपतेय” मिति । परं तदैव शङ्करः श्वशुरश्च दृष्टिगोचरावभूताम् ।
 दृष्टयोरेव तयोर्धैर्येण त्यक्तोऽहमभवम् । हन्त ! सर्वत्रैवान्तरायः ! पुनश्च
 किञ्चिद्द्वैर्यमिवाभूत् । अभूच्च मनसि-“एतावत्सु जनेषु तिष्ठत्सु किमेतौ कुर्या-
 त्ताम् । अद्यैवाहमेतौ ग्राहयेयम् । देवनारायणमुखोपाध्यायाय कथयेयम्” इति ।

इत्यादि चिन्तयन्नुभयोर्दृष्टी परिहरन्नप्रतः प्रावर्तिषि गन्तुम् । एता-
 वत्येव हठात्कश्चित्कर्णयोर्मे किञ्चित्कथयित्वाऽपमृतोऽभूत् । सविस्मयं परा-
 वृत्तो यावदवलोकयामि गोविन्दलालं मां देवनारायणमुखोपाध्यायसमीपगम-
 न्नात्सङ्केतेनैव प्रतिषेधन्तमपश्यम् । तदीयं वचनमगणयित्वा पुनर्गन्तुमेव प्रवृत्तं
 मां गोविन्दलालः पुनरपि सङ्केतेनैव न्यपेधत् । ततश्चानिच्छयाऽपि निरुद्धग-
 तिरहमभवम् । देवनारायणमुखोपाध्यायः कथमपि निजगृहान् गन्तुं नेच्छ-
 तिस्म । निर्मलकुमाराय सर्वं दत्त्वा वनायैव गन्तुमैच्छत्, परन्तु बहुभिर्महा-
 जनैर्मित्रैर्वन्धुभिश्चानुनीतः कथंकथञ्चिद्गृहान्प्रत्यगमत् । सान्ध्येन तमसा-
 निजमधिकारमशून्यीकुर्वता प्रावर्त्यत निजो व्यापारः । सर्वतश्चापणेषु दीपा-
 स्समारोपिता अभूवन् ।

अहमपि विषणौ ततइतो विचरितुमारभे । एवञ्चाचिन्तयम्-“कुत्र
 गच्छामि, किंवा कुर्याम् ? शिरसिंहुं सङ्कटानुभव एव लिखितोऽस्ति विधि-
 ना । पितुःपुत्रस्य चैतादृशमपूर्वमानन्दमयं सम्मिलनमभूत्, ममतु दुर्भगस्य
 भागधेयं न परिपच्यते । नजानामि गोविन्दलालः किमिति मां धर्मपितुस्स-
 काशगमनात्प्रत्यपेधत् ।” ततो व्याकुल इव भूत्वा गोविन्दलालमन्वेष्टुमारभे ।
 सतु नोपालभ्यत । मनस्यभूत्-“देवनारायणमुखोपाध्यायस्य गृहान् गत्वा
 पितृसुतयोस्तल्लापमाकर्णयेयम्” इति । महतोत्साहेन ततएव गन्तुं प्रावर्ति-
 षि । कियद्दूरं गत्वाच किञ्चिदालोच्य निरुद्धगतिरभवम् । अचिन्तयं चैवम्-

“देव्यै राश्यै किलाद्यत्विकास्सर्वा घटना कथयितव्या । साहि मा प्रती-
क्षत । मम तु यथा देवनारायणमुखोपाध्यायस्तर्धैव देवी राश्यपि । अद्य तु
विशेषतो देवी राश्येव परममाननीया” इति ।

देवनारायणमुखोपाध्यायगृहगमनात्प्रतिनिवृत्तोऽह कुटीरम्प्रत्येव गन्तु
मवृत्तोऽभवम् । बहुविधाश्च चिन्ताः कुर्वन्नेव गच्छन्नासम् । मागे तु बहवो
गच्छन्त आगच्छन्तश्चासन् । तत्र केचित् “देवनाशयणमुखोपाध्यायेना-
पुचितमिदं कृतम्, यन्महति जनसभे जयकाल्या परित्यागो नाम” इत्यव-
दन् । केविच्च-“यादृशी साऽऽसीत् तादृश एव दण्डस्तस्या ” इत्यवदन् ।
स्त्रियस्तु-कल्लङ्कोऽय गृह एव च्छत स्थापयितु योग्य ” इति परम्परमकथ-
यन् । अहन्तु देवनारायणमुखोपाध्यायम्यानुपमेन धैर्येण विम्मित इवामम् ।
अपत पृष्ठतश्च पाद निक्षिपतह गच्छन्नामम् “गोविन्दलालो लब्धश्चेत्का-
रण पृच्छेयम्” इति चिन्तयन्नेव । एतावत्येव य कश्चिन्मा निनेन पार्थेन
पट्टयन् जगाम । अहन्तु सभ्रान्तमन्त इतोऽज्वालोक्यम् । बहवो गच्छ-
न्ति । परमेकोऽपि तत्र न मे परिचित । एतावत्येव पुनरेकतमेनाहतोऽह्म-
भवम् । ततोऽन्येन, ततश्चापरेण । आपद् सन्निहितामालोच्य जयादह धावि-
तुमारभे । पद्मपाण्येव पदानि धावति मयि दृष्टात्केनचिद्दण्डेन जानुनि दृढ-
माहतोऽभवम् । चतुर्दिशमन्धकारमयमदृश्यत । शिरो घूर्णिनुमारभत । सहेव
पदात्कारेण विचेतनोऽपन मूर्धा ।

इत्यष्टादश चक्रम् ।

अथैकोनविंशं चक्रम् ।

(पुनः कारागृहम् ।)

कुत्राहमस्मि ! कुत्राहमानीय स्थापितोऽस्मि ! किमपि न जानामि । मनुष्यमात्रस्य मुखमेव न पश्यामि । भूम्यामस्मि नरके वा । ज्ञीवामि मृतो वा । किमपि न मनस्यदतरति । अन्धकारमये निर्जने गृहे कुत्राहमस्मि ! चतुर्विंशमवलोकयामि, किमपि न जानामि । किमयं स्वप्नः । सम्यग्बहु विचार्याजानां नाहं स्वपिमि जागर्मीति । वक्षो हस्तेन धडधड्वाकुर्वन्ना-
 तम् । सर्वतः पिहितेऽन्धतमसा धृते तस्मिन् गृहे क्रियानृप्यालोकोऽवर्तत । शिर उत्क्षिप्य प्रश्यंश्चाहं शवसेकमपश्यम् । कस्यस्य शवः । तमस्यस्मिन्नयं कः । अहम् अहम् हन्त ! मच्छरीरादेवाहमेवं भीतोऽस्मि ! हा धिक् चर-
 णयोः कथमियती वेदना ? कस्यां कुत इयं वेदना ? अपसर संसार अप-
 सर दूरम् । धाम्य, बह्वभूत् । नेतोऽपि मां दुःखापय । नाहमिच्छामि रा-
 ज्यम्, नाहमभिलषामि । कामं मज्जयागाधे समुद्रे माम्, मास्म त्वमागच्छो
 मत्समीपम् । नाहं गच्छामि त्वन्निकटम्, । चित्ते हि तावान् शोकावेगोऽ-
 भूत्, यावन्तमहं न सोढुमशकम् । क्रमेण च पुनरहमचेतनोऽभवम् ।

यावन्तं क्वालं मूर्छिनोऽहमासम्, न जानामि । कत्राटोद्घाटनशब्देन प्रबुद्धश्च यावदवलोकयामि, गोविन्दलालं पुरतः स्थितमपश्यम् । असम्भ्र-
 ममहम्—“आगच्छ ! गोविन्दलाल आगच्छ ! ! अहन्तु उत्थातुमपि न
 शक्नोमि ! कटिस्तु चलयितुमपि न शक्यते ! कुत्राहमस्मि ! त्वदीयेऽभय-
 दुर्गे किलासम्” इत्यवदम् ।

गोविन्दलालः—“तूष्णीं तिष्ठन्तु, किमितीयदुःखान्ता भवन्ति । कटी-
 पदवेदनायाः किं कारणं न स्मरन्ति । अस्तु, किञ्चित्पूर्वानुभूतं तु सावधानं
 स्मरन्तु ।”

अहम् “आम्, स्मर्यते । देवनारायणमुखोपाध्यायस्य पत्नीत्यागं
 पितृसुतयोरानन्दमयं सम्मिलनं च दृष्ट्वा त्वामेवान्विष्यतो मे जानुन्यचिन्ति-

तमेव दण्डाघातोऽभूत्, अचेतनश्चाहमभवम् । न जानामि तत्त. किमभूदिति अस्तु, गोविन्दलाल ! कस्याहमस्म्यद्य हस्ते ?”

गोविन्दलाल “येनैव निमित्तेन भवद्विस्तुख स्वप्नुं न शक्यते, यैवैव च निमित्तेन भवन्तो निजाद्देशान्निष्कासिता, किं बहुना, प्राणा अपि-संशये मवताम्, तस्यैव हस्ते सन्त्यद्य भवन्त ” ।

अहम् “किमत्र वारणाम्, किमपि हृदय नावतरति, किं त्वमपि न शक्नोषि मा बोधयितुम् ? किमिमा ग्रन्थि न विस्रसयितु शक्नोषि ?”

अर्धोक्ते गोविन्दलालस्साक्षेपमवादीत् “तूर्णो तिष्ठतः, व्यर्थं न प्रल-पत । मास्म किमपि पृच्छत माम् ।”

अहम्-“अस्तु, अह कुत्रेदानीं तिष्ठामि ? कथमत्रागतोऽस्मि ? मुच्ये किलास्या आपद ” ।

गोविन्दलाल “मोक्षममोक्षच जानाति भगवानेव । मोचनाय यत्नस्तु यावद्दलमनुष्ठीयत एव । आगच्छत, पादे कट्वा च किञ्चित् लेपन लेप-यामि” ।

इत्यमुक्त्वा च मम सर्वाङ्गेषु किञ्चिदौषधमर्लिपत् । बहुनिर्नन्धेन पृष्ट-श्चैतावदकथयत् । यथा-“दिनद्वय यावदह मूर्च्छिन आसम्, मध्येमध्ये च गोविन्दलाल आगत्य मां निरीक्षमाण आस्त, दिनद्वये एकद्रापि मम चेतना नाभूत्” इति । देवीं राज्ञीमधिकृत्य मया बहु पृष्टोऽपि किमपि नावादीत् । तस्मिन्दिने देवनारायणमुखोपाध्यायसर्मापगमनान्निषेधे किं कारणमित्यापि नाब्रवीत् ।

गोविन्दलालोऽब्रवीत् “कथमिदानीमस्ति शरीरम्, किमस्ति बुभु-क्षा ?” इति ।

अहम्-“अस्तु शरीर यथा तथा वा । नास्ति काऽपि चिन्ता तत्र । मनसा तु निर्मलेन निश्चलेन च भाव्यम् । यावन्नभवति तावन्न क्षुधा नवा-पिपासा ।”

गोविन्दलालः—“अस्तु, एकं दिनमनशनमितोऽप्यस्तु । अथावधि नात्यन्तय मुक्ता भवन्तो ज्वरेण । शृगुत, स्थिरास्तिष्ठत । न भेतव्यं कस्मादपि । योऽपि कोऽपि वा समीपमागच्छतु न स किमपि प्रष्टव्यः । पलायनं मनुष्यपि न कार्यम् । देवी राज्ञी अहं च भवतो रक्षाव इत्ययमंशः कथमपि न प्रकाश्यः । महिष्ये किमपि कस्मा अपि न वक्तव्यम्, नवा प्रष्टव्यम् । सावधानं स्वीयताम् । जाग्रत्स्वस्नासु नास्ति किमपि भयं भवताम् ।”

एतावदुक्त्वा गोविन्दलाले यत एवाऽऽगमत्त एव निर्गत्य पिहितक-
वाटोऽगमत् । अहन्तु निर्बले निरुत्साहश्च तत्रैव तूष्णीं पतित आसम् ।
अत्रानन्तेऽन्धतमसि गोविन्दलाल एक एव क्षुद्रदीपतुलामवलम्बते । परन्तु
गोविन्दलाले देवी राज्ञी वा कः का वा ? पश्यतोहरेषु मां पीडयसु गोवि-
न्दलालस्येयती कृपा मयि कुतः ? पिशाचेष्वेतेषु केयं देवता ? कराळाया-
मत्र काळरात्र्यां केयं विद्युदिव देवी राज्ञी ? तस्या वा इयती दया मयि
कुतः ? किमपि नावतरति हृदयम् ।

गोविन्दलालस्य दयया मम शरीरव्यथा अर्धं शान्ताऽभवत् । निद्रे-
चाजगाम किमपि ।

यमभटस्येव भयङ्करस्य कस्यचिच्छब्देनोदामिलतां मे नेत्रे । ससम्भ्र-
ममवलोकयंश्चाहं श्वशुरमपश्यं पुरतः स्थितम् । भयेन न्यमील्येतां नेत्रे
मया । तेन च सतर्जनमुक्तम्—“किमरे धूर्त ! कथमसि ? किमिति मां न
पश्यासि ? किमहं व्याघ्रोऽस्मि ?” अनुन्मीलयन्नेव नेत्रे अहमवदम्—“मम
तु भवान् व्याघ्रस्यापि तात एव । भवतामेव कृपया गगयामि मृत्योर्दिव-
सान् । नेतोऽपि भवतां श्रमः कर्तव्यो भविष्यति । इतो गमनेनानुगृह्यता-
मयं जनः ।”

रायः—“वैधवेय ! त्वां संयमनीमप्रापय्य किमितो गननानुग्रहो मया
क्रियेत ?”

अहम्-“तदेव वुरुत, महद्भवेद्भवता पुण्यम् । चित्रवधादस्मादेकदैव
मारण श्रेय । करोम्यहमङ्गलिम् । शीघ्रमस्या यमयातनाया उन्मोच्यो-
ऽहम् ।

राय-“अलमलम्, तूष्णीम्वव ! किमिति बहु जल्पसि । एकदैव
मारण चित्रवधोऽन्यद्वा मदिच्छाधीनम् । कोऽसि त्व तत्र वक्तुम् ?

अहम् किमित्येव मा पीडयति भवान् ? किम्मयाऽपकृत भवत । यदि
भवतोऽपि दशा ममेव स्यात्तदा किं कुर्याद्भवान् ? अयि भो- ममापराध कथ्य-
ता तावत् ! प्रथम त्वया श्वशुरेण मृत्वा महान् स्नेह प्रकाशित । अद्यपु-
नरयमत्याचार ! सत्य कथय-कोऽसि त्वम् येनाहमष्टादशवर्षान्यालित ,
यमह पितर जानन्नासम्, किं स मे पिता ? माता मे कुत्रास्ते ? मार्या मे
कुत्र वर्तते ? धन मदीय कुत्र ? पतामि ते चरणयो, सत्यमुच्यताम्
कोऽहम् ।” ।

एतादृशेन मम रोदनेन मन्ये दयेव समजनि तस्य, कियन्त कालं-
मदीयमेव मुरा पश्यन् शोचन्वास्त । ततश्च महता सारब्ध्येन मृदु मामेव-
मवादीत्-“सर्वमह जानामि, कस्यामसि विपदि त्व पतितस्तदपि जानामि ।
यदि यद्यदह पृच्छामि तत्सर्वं कथयेस्तर्ह्यहमपि, सर्वं कथयामि” इति ।

अहम्-“यद्यदिष्ट तत्सर्वं पृच्छन्तु भवन्त, पर भवद्भिरपि मम पिता
माता च कुत्रास्ते’ इत्यादिक सर्वं वक्तव्यम्” ।

रायः-“अन्तु, कथय, कारागृहानिर्गमनाय मार्ग केन त उक्त,
गुप्तद्वारस्य कुशिका गृहीत्वा द्वौ पुरुषौ हत्वा वनलतावेपेण कथ त्व कार-
गृहानिर्गतोऽभू ? केन ते साहाय्यमाचरितम् ? मदीयाना द्विसहस्रसख्या-
ना पुराणा नेत्रेषु धृष्टी प्रक्षिप्य वनलतावेपेण मङ्गलानामया वृद्धाया गृहे
सा सान्निस्त्वश कथ सापिता ? देवनागायणमुन्मोपाध्यायस्य गृहान् कथ
माप्तोऽसि ? कम्योपदेशेन दिनत्रय त्व मूर्च्छिन देवनागायणमुन्मोपाध्यायमुत्सङ्ग
पदसारी ? निर्मलकुमारम्यावम्भितिम्यान केनोक्तम्, प्रयः पुरषा ये निर्म-

लकुमारं रक्षन्त आसंस्तानपसार्यं कथं निर्मलकुमारो रक्षितः । मन्ये नूनं
काश्चिद्गन्दीयेष्वेव' तव साहाय्यमाचरति । स एव विश्वामघातं करोति ।
यवेतान्प्रश्नान् सम्यगुत्तरयेत्सत्यं त्व परित्यक्तो भवे । सर्वाणि च रहस्यानि
'प्रकाशयेन्' ।

मदीयेः शिरस्यशनिनेव निपतितम् । हन्त ! कीदृशोऽयं धूर्तो
वञ्चकः ! यस्या देव्या राज्ञ्याः कृपयाऽहमेतावतीभ्य आपद्भव उन्मुक्तो
जीवामि-किं तामेव पातयाम्यापदि रहस्यं प्रकाशयन् । गोविन्दलालसदृश-
स्यापि-सञ्जनस्य-रहस्यं प्रकाशयेयम् ! चुल्लुवाङ्गच्छतु मदीयं गुप्तरहस्यम् !
प्राणास्तिष्ठन्तु गच्छन्तु वा कदापि न प्रकाशयामि रहस्यम् ।

मा तूष्णीभूतं दृष्ट्वा रायेण सैव मूर्तिः पुनरपि धृता । सगर्जेनमवा-
दीच्च-“किमिति तूष्णी भूतोऽसि ! किं कथयितुमस्तीच्छा नवा ! कथय-
कस्ते सहायभूतः ? ।

अहन्तु, सोचैस्त्वरमवदम् “ईश्वरो मे रक्षकः ”

रायस्सक्रोधमवादीत्-“यद्यद्यैव दण्डेन, ते शिरः पातयेयम्, ईश्वरो
रक्षेत्त्वाम् !”

महान्तं दण्डं हस्तेन धृत्वाऽब्रवीत्-“दुतं कथय, न चेत्पातयेयं
तो शिरः”

हा देवि ! कुत्रासि त्वम् । नेतेस्त्वां छन्नं स्थापयितुं शक्नोमि ।
विश्वासघातं कर्तुमुद्युजे-कृतञ्च-हन्तुं यतामि । विश्वासघातः क्रियताम् !
उत्-प्रियताम्-कस्समधिकः, त्वं वा अहम् ! कस्य प्राणा अनर्घाः ! तव,
ममवा ! सत्यं तवैव प्राणा बहुमूल्या नाहमस्मि किमपि । त्वदीयप्राणमू-
र्यं-कृत्स्नस्य ब्रह्माण्डस्य विक्रयेण न लभ्येत । तिष्ठ त्वमचला, ददान्यहमेव
प्राणान् ।

दृढो भूत्वाऽहमुपविष्ट आसम् । तेन पापण्डिना बहु निरभत्स्यत,
परमहम् किञ्चिदपि नाचलम्- । ततस्स सक्रोधमवादीत्-“पश्य, इतस्ते का-

दृशा भाविनी । विनाशं कथं त्वं म्रियसे । अहमेवान्वहं गोविन्दलालं प्रेषयन्ता
सम् । स आगत्य स्वामुपचरन् औषधं ददच्छासीत् । इतस्तु तस्य प्रवेशमपि
गृहे न द्रुदामि, अत्रैव प्रतितस्त्वं गलितो भव ।" एवमुक्त्वाच पादेन मां
प्रहृत्य कवाटं पिदधानो निरगात् । यादृशी मे दुर्दशाऽसीत् कथं कथ्यतां,
सा । भगवन् ! शत्रोरपि मे न सा दीयताम् ।

इत्येकोनविंशं चक्रम् ।

अथ विंशं चक्रम् ।

(लोमहर्षणी घटना ।)

एवमवस्थ एव मयि व्यतीयुस्तप्ताहानि, किन्तु गोविन्दलालः पुनः
नौगमत् । कश्चिदन्य एव सायंभ्रातरागच्छति भोज्यहस्तः । अनेन सह मम
न कश्चिदप्यालापो भवति । मया तु तेन सल्लपितुं बहु प्रायत्यत, परं स
प्रत्युत्तरयितुं नाभ्युपागमत् । गोविन्दलालेनोक्तमभूत्—“अग्निं ते शरीरे
ज्वरं” इति । परन्तु नाहमशकं निश्चेतुं किमद्याप्यस्ति ज्वरो नवेति । किन्तु
यादृशी वेदना शरीर आसीत् तादृश्यञ्च, किमित्येवम्, नास्त्येव सा । किय-
द्भयो दिवसेभ्योऽनन्तरमद्य शरीरमपि किञ्चित्सुस्थं वर्तते । भवतु यद्वा तद्वा,
अहं स्वयं ससन्तोषमेवात्रोपयिष्टोऽस्मि । “यद्वावि तद्भवेदेव” किंवा वृषा-
चिन्तया कृतया । को वा लाभो मेऽनया ?

तस्मिन्नेव गृहेऽहम्—“अन्भकूपे कथयत कारागारे वा निश्चिन्तमुपवि-
ष्टोऽस्मि । विष्कारितनयनेनापि तदेव गृहम्, सैव भित्तिः, तदेवच मलिनमे-
कमास्तरणम् मदीयानि चाङ्गानि दृश्यन्ते । निमीलितलोचनेनापि तान्येवा-
वलोकयन्ते ।

रामस्य यो मे श्वशुरस्तस्मादिनात्पुनश्शुभागमनं नैवाभूत्, तदीयं पद
रज, सुन्दरतमश्चरणधातः, मुष्टिनिपीडनम्, सहजसुन्दरयोर्नेत्रयोः कूरतमम-

चलोकनम्, कर्णहारीणिच निन्दावचनानि कियद्भयो दिवसेभ्यो मया न प्राप्तानि । किमनेनैव कारणेन हृदयं मे प्रसीदति ? नजानामि ।

रात्रेरयं समयः, स्यात्कदाचिद्दशघण्टावादनस्य समयः । प्रायः प्रतिदिनमेवेत्येव काले मम भोजनमागच्छेत् । अरुचावपि प्राणरक्षायै यत्किञ्चिद्दहमश्नान्येव ।

बहिर्गृह्णत्या इवोन्मुच्यमानाया अश्रूयत शब्दः । अहञ्च किञ्चिदवहितोऽभवम् । अवधानस्यतु नास्ति काचिदप्यावश्यकता, यतःप्रतिदिनं य आगच्छति स एवाद्याप्यागच्छेत् । परन्त्वद्य कश्चिद्भेद इव दृष्टो मया । यः प्रतिदिनमागच्छेत् तस्य हावभावगत्यादिकमहं सम्यग्जानामि । स यदागच्छेत् निर्भयं सधडघडात्कारं वेगोनागच्छेत् । आद्यत्तिकः शृङ्खलायाश्शब्दस्तु महान्मनोहारी श्रुतः-यथा येन केनचिन्मन्दं मन्दं सभयमुन्मोचिता शृङ्खला । सखटात्कारं कवाटिकाप्युदघाट्यत । अहह ! हृदये मम महत आनन्दस्य सञ्चार उदभूत् । पुलकितं चाभूच्छरीरम् । सर्वमपि कष्टं दूरोत्सारितमभूत् । मम परमहितैषिणी देवीराज्ञी बालकरूपेण भोज्यहस्ता समुपस्थिता । अहं चोपवेष्टुं नाशकम् । आनन्देनोत्प्लुत इवाभवम् । मम नेत्राभ्यां प्रावर्तताशु प्रवोढुम्, तस्या अपि धारया । घनाम्बुदघटातः पूर्णचन्द्रेण बहिर्निर्गतम् । भगवानके श्मशाने पारिजातेन पुष्पितम् । भीषणो नरकस्स्वर्गात्मना पर्यणंसीत् । किमिदं दृश्यं द्रष्टुं नेत्रे शक्नुतः । किमितोऽप्यहं दुःखमाकिष्टेयम् ।

देवीराज्ञी ह्यद्य वीरबाहुवेपेणास्ते, अतएवाहमपि नाम्नाऽनेनैव तां सम्बोधयामि ।

अहम् “वीरबाहो ! महति पतितोऽसि सङ्घटे त्वम् ! जानाम्यहं बहु पीडयति त्वां राय इति ।”

वीरबाहुः-“सर्वोऽप्ययमालापः पश्चाद्भवतु । प्रथमतो भोजनं क्रियतां माम्, येन मुस्थं भवेन्मनः ।”

अर्धावधि मे सम्भ्रमो नात्यन्ताय निवृत्तः । तस्यै। वदनचन्द्रमहं
निर्निमेषेण लोचनेन पिबन्निवासम् । अहो ! कीदृशं सुन्दरमुदारगम्भीरं
वदनमण्डलम् । सगद्गदमध्रुवमेवाहम्-“नास्ति मे क्षुत्, वीरवाहो ! वीरजे !
देवि राज्ञि ! त्वदीयमनुपमं सौन्दर्यमवलोकयन्नहं रोगं शोकं पीडां क्षुध पिपा-
सां भयं आपदं अन्यच्च सर्वं विस्मरामि । यत्रासि त्वं स एव मे स्वर्गः ।
क्षुधितस्य पिपासितस्यास्मानाथस्य ब्राह्मणकुमारस्य पुरतः अन्नपूर्णं स्थालं हस्ते
बहन्ती त्वमन्नपूर्णेव देवी तिष्ठसि । अहञ्च त्वां प्रेमाद्राभ्यां लोचनाभ्यां
पश्यामि, आचरामि च ते मनसा पूजाम्” । इतोऽपि वक्तुमशक्नुवन्नहं
तस्या एव चरणयोरलुठम् ।

द्वित्राणि पदान्यपसृत्य वीरबाहुरब्रवीत् “ऐ, किमिदं करोपि ? कि-
मिदं करोपि ? उन्मत्तोऽभवः किम् ? सर्वमिदमचरणं त्यज । क्षुधा पिपास-
या च ते धूर्गतीव शिरः । अस्ति बहु वक्तव्यं मे, नेतोऽपि विळम्बो युक्तः,
श्रुतिं भुक्त्वा सबलो भव” इति ।

वीरबाहुर्महताऽऽदरेण पुरत उपविष्टः प्रेम्णा मामभोजयत् । मया तु
“अस्म्यहमद्य कारागृहे” इत्येतदेव विस्मृतम् । निर्भयं निरुद्वेगं च सुखेना-
हममक्षयममृतमिव सर्वम् । अक्षाळयद्य हस्तमुखमपि तत्रैव । न मे तदा-
बीमासीदुद्वेगः, न वा काचिच्छङ्का, मन्ये तदानीमस्मि निरापदहम् ।

यदाऽहं निश्चिन्तोऽभवं तदा वीरबाहुरब्रुवत्-“बहस्ति वक्तव्यम्,
सर्वं शृणु । कोऽइमस्मि का वा, को वा मदीयो वृत्तान्त इत्येतज्ज्ञातुं विस्मृ-
त्यापि यन्न मा कुरु । त्वञ्च कः किमिति केन हेतुनाऽत्रानीतोऽसीत्येतद्विज्ञा-
नेऽपि नास्त्यावश्यकता । रायेण सह मे कस्सम्बन्धः, अहञ्च छन्नरूपः कि-
मित्येतैस्सह तिष्ठामि, इत्येतद्विज्ञानमपि नात्यन्तावश्यकं ते । गोविन्दलालेन
नेतस्सन्नतिर्भवेत्, यतस्स महस्यामापदि पतित आस्ते । पश्यतोहरा गोवि-
न्दलाल एव त्वां कारागृहाग्निरकासयदिति तस्मिन् साशङ्का वर्तन्ते, परं ना-
स्ति कोऽपि चिन्ताया अवसरः, तस्य प्राणास्मन्ति मे हस्त एव । पश्यतोह-

राणां प्रधानः कियद्गयो दिवसेभ्योऽत्र नास्ति, केनाप्यत्यावश्यकैः कार्येण विदेशगतो वर्तते, अत एवाहं महता बुद्धिपरिश्रमेणापि वात्रागन्तुमशकम् । इदञ्च किञ्चिदवधारय, नाहं निश्चिनं वक्तुं प्रभवामि-अस्मिन्नेव दिने तवेतो निर्गमनं भवेदिति । परन्तु अद्यार्धरात्रेऽहमेकदा तव निकटमायास्यामि, मया-सह तूर्णानि मौनिना त्वया यत्र कुत्रचिद्वन्तव्यं भविष्यति, विचित्रतरं किञ्चिद्द्रक्ष्यसि । यदि कदाचिदहं नागन्तुं शक्नुयां तदा प्रेषयिष्याम्यन्यमेव वा कञ्चित्, तेनैव सह निर्भयं याहि । ग्रन्थिमिमत्रैव परित्यजामि, अत्रैव वेपपरिवर्तनसामग्र्यस्तन्ति । अद्य पुनरपि त्वया वनलतया भवितव्यम् । यस्त्वां नेतुमागच्छेत्तेन सह यत्र स त्वां नयति गच्छ । मन्ये कदाचिन्मयापि नम्भिलनं तत्र स्यादिति । कदाचित्तेनैव वेपेण तव सङ्कटादस्मान्मुक्तिरपि सम्भाव्यते । अस्तु, तर्ह्यहमद्य यामि” इति ।

इत्थमुक्त्वा च वीरबाहुस्तां पोटलिकां तत्रैव निधाय झटिति क्वाटिकां पिदधन्निरगात् ।

हर्षविपादाभ्यां मूक इव भूत्वा तत्रैवाहमुपविष्ट आसम् । तदुक्तानां तात्पर्यमवगन्तुं नाहमशकम् । कस्यास्ति सामर्थ्यं देव्या राज्ञ्या मायामवगन्तुम् ! केयं देवी राज्ञो ! किमियं पश्यतोहराणामधिष्ठात्री ! उत तैरेव बन्दी-कृता काचित् ! किमपि नावतरति हृदयम् । सम्भाव्यते, कदाचिदहमद्य सङ्कटादस्मादुन्मुच्ये, परं गोविन्दलालो मचोऽपि गहनायां विपदि पतिनो वर्तते । चिन्तित एवास्मिन्नेव सद्यो हर्षविपादाभ्यामध्यक्रियत हृदये मे । देव्या राज्ञ्या अनुमत्यैव सोऽस्यामापदि पतितः, तन्नूनं जानाति सा तस्य दुःखम् । देवी राज्ञो हि सुचतुरा, तत्तस्या एव बुद्धिवलादहं गोविन्दलालश्चापदो मुक्तौ भवेव नूनम् ।

हृदयं मे विह्वलति नितराम् । कदाचिदुचिष्ठामि कदाचिदुपविशामि मनन्तु न कुत्रापि प्रवर्तते कार्ये । कदा भविष्यत्यर्धरात्रम् ! कदा सङ्कटं देव्या राज्ञ्या ! कदा वाऽथलोकयिष्यामि तदद्भुततमं वृत्तम् ।

ततोऽपि तूर्णामवस्थातुमशक्नुवन् पोटलिकांतामुदमोचयन् । अपश्यच्च तानेव पदार्थान्, यैरेकदाऽहं वनलताभूमिकामधारयम् । द्रक्ष्यामि किमद्य वनलतारूपधारिणाऽनुमोक्तव्यमिति ।

मन्दं मन्दं चोदधाट्येतां कवाटिके । अहश्चोन्मत्त इव तदमिमुख-
मेवावालोकयम् । अपश्यं च कश्चिदन्तःप्रविष्टमायान्तम् । नाहमेनं वेद यतो
नायमितः पूर्वं दृष्टः । अन्तःप्रविश्यैव सोऽवादीत्-“अस्मि गङ्गाधरो नाम्ना,
भवतां रूपपरिवर्तनायागतोऽस्मि, सन्नद्धा भवत” इति ।

गङ्गाधरोऽपि झटित्येव पोटलिकामुन्मोच्य तत्रत्यं सर्वं वस्तुजातं
बहिर्निष्कास्य मदीयरूपपरिवर्तनायारभत । कस्ततो विळम्बः ? क्षणादेवाह-
मपि षोडशवर्षदेशीया युवत्यभवम् । हस्तपादमपि वर्णनारज्यत मे । दर्पणा-
भावाच्च नाहमशकमात्मनो रूपमवलोकयितुम् । अत एव न शक्नोमि वर्णयितु- 12
मपि, अन्यथा पुनः पाटकेभ्यः श्रावयेयमेव सौन्दर्यम् ॥ अस्तु, अमवच
तदानीं मे नाम वनलतेति । गङ्गाधरश्च सङ्केतेनैव सल्लपन्नासीत् । परमेकदा
मन्दतमेन स्वरेणावदत्-“आगच्छत, पृष्ठत एव ममागच्छत” इति । इदं
कथयितुं व्यस्मार्षमेव-“यदद्यापि पादौ मे न नूपुराभ्यामलङ्कृतौ, हस्त एव
सो मे तुलकोटी । बहिर्निर्गत्यैव धारयिष्यामि पादयोः । एवमेवासीद्गङ्गा-
धरस्याज्ञा ।

नूपरहस्त एवाहं गङ्गाधरमनुप्रावर्तिपि गन्तुमन्धकार एव तस्मिन् ।
बहून् गृहानङ्गणानि चातिक्रम्य गच्छतो मे क्रमेण संशयेन भयेनानन्देन च
न्यधीयत पदं मनसि । कुत्राहं यामि ? दुर्गमेऽस्मिन्नन्धतमसा वृत्ते प्रदेशे
भयानकेऽपरिचितेन केनचिन्मनुष्येण सह वनलतावेपेणाहं कुत्र यामि ? देवि
राज्ञि ! न जानामि त्वया केन मन्त्रेण तन्त्रेण यन्त्रेण वा मोहितोऽहमिति ।

यद्यप्यन्धं तमः, तथाप्यतिमहद्विपुलं गृहमिवाद्दृश्यत, यस्य चतुर्दिशं
निशब्दताऽऽसीत् । विपुलतमेऽत्र गृहे तिष्ठति पश्यतोहराणां महति मण्डले
किमित्येवं निर्भयाम्निष्ठन्त्यत्रत्याः । निशब्दतामवलोक्य शङ्केव समभून्-

नास । घनावृतमाकागमत्रलोक्यासीज्जंझावातस्य शङ्का । तथाऽपि घनघटाः
यानत्र स्थिरतमां मे विद्युतं प्रकाशमानामालोचयतः स्थिरतममभवच्चेतः ।

मन्दं मन्दं पादं निक्षिपन्नहं यामि । अश्रूयताचिन्तितमेव गौं गौं
शब्दः, यथा केनचित्कस्यचित्कण्ठे पिप्यमाणस्य । उभावप्यावां सचकितं
निरुद्धगती अभवाव । क्षणाच्च गङ्गाधरोऽवादीत्—“द्रुतमागच्छत, द्रुतमाग-
च्छत, सम्भावयामि कार्यं पूर्णमिव” इति ।

पुरत एव दक्षिणदिशायां काचिदासीद्वीधिकाऽत्यल्परिणाहा । महता
जवेन साऽप्यतिक्रान्ता । ततश्चाग्रत एवातिविपुलं किञ्चिद् गृहमदृश्यत ।
यस्यैव कोणे कश्चिदन्योऽपि तिष्ठन् दृष्टः । नौ दृष्ट्वा च सोऽब्रवीत्—माभेतम्
अहमस्मि वीरबाहुः, पश्यतमनेन द्वारेणान्तः कीदृशोऽनर्थो भवतीति”
इति । तत्क्षणात्तददर्शितेन रन्ध्रेणान्तरपश्यम् । तत्र च काचित्स्त्री बद्ध-
कटिः कस्यचिदधः पातितस्य पुरुषस्य वक्षसि निहितपदा तस्य कण्ठं पेश-
यति अन्यश्च कश्चिद्दण्डहस्तः कियत्यपि दूरे तत इतः परिभ्रमति । भयौ-
नकमिदं दृश्यं पश्यते । मे समकम्पत शरीरं रोमाञ्चितमेकदैव । प्रथमतस्तु
नाहं प्रत्यभ्यजानां ताम् । परं वीरबाहुमुखेन विमातरं सपत्नीसुतं घातयन्ती-
मशृणवम् । चण्डालिनी जयकाली निर्मलकुमारस्य कण्ठं मर्दयति । श्रुतमात्र
एव विदीर्णमिव हृदयेन । उदपतन्निव नेत्राभ्यामग्नेः कणाः ।

वीरबाहोः कर्णेऽहमेवमवदम्—“कथमद्य निर्मलस्य प्राणा रक्षितास्स्युः ?
कुरु श्रुतिं यं कश्चिदुपायम्, अन्यथा तपस्वी निर्मलो नैव तिष्ठेत् भूमौ ।
कुरु रक्षाम्, कस्त्वयोपायोऽनुशोचितोऽद्य” इति ।

वीरबाहुस्तचकितमवादीत्—“किमुपायः पृच्छयते ? उपायः ? पद्या-
द्य” इति ।

दन् इति नाळीकयन्त्रस्य गुळिकाशून्यस्य शब्दः कश्चनाक्रियत,
येन दशापि दिशः कम्पिता इवामूवन् । क्षणेनैवान्धतमस्तरङ्गिण्यां प्रावर्त-
न्त तरङ्गाः, गृह्णाम्यन्तरे सा चण्डालिनी सच तस्यानुचरन्तत इतो द्रष्टुमारभे-

ताम् । त्रिभिरप्यस्माभिरेकदैव कवाटिकायां प्रहर्तुमारभ्यत । क्षणाच्च कवा-
टिकापि सफटात्कारं भिन्नाऽभूत्, द्वारञ्च विवृतम् । वयं च झटित्युत्प्लुत्या-
न्तःप्राविशाम । कार्यमिदमस्माभिरतिशीघ्रं महता वेगेन पर्यपूर्यत । गङ्गाध-
रस्तु किञ्चिदप्यवदन् विनैव विळम्बं झटिति तस्य हस्तादण्डमपाकृष्य
तमेव शिरसि सवेगमताडयत्तेनैव दण्डेन । रक्तधारा प्रवोढुमारभत । सोऽपि
दुष्टो मूर्च्छितो न्यपतद्भूमौ । एतावत्येव यावज्जयकाळी तेनैव भिन्नकवाटेन
द्वारेण निर्गत्य पलायितुमिच्छति, तावद्वीरबाहुरनुधाव्य तां गृहीत्वा भूमाव-
पातयत् । वस्रकवचाच्च सम्मोहनौषधं निष्कास्याऽनिच्छन्त्या अपि तस्या
हस्तपादं रज्जुभिर्न्यंबद्धयत्, येन सा ग्रन्थिरिव काचिन्नितरामवशाऽभूत् ।
गङ्गाधारोऽपि तं पुरुषं रज्जुभिर्बन्ध सम्यक् ।

गङ्गाधरो जयकाळीमहं वीरबाहुश्चेत्युभौ मूर्च्छितं निर्मलकुमारञ्च स्क-
न्धे वहन्तः प्रावर्तिष्महि गन्तुं प्रार्चनेन मार्गेण ।

केनाहं यामि पथा, तमोवशात्किमपि ज्ञातुं न शक्यते । अनुमानेन
तु नायं मदीयकारागृहस्य मार्ग इत्यजानाम् । यतोऽहं-पूर्वमागत उत्तरतः
यामि च दक्षिणेन । दक्षिणभागे इयन्महद्गृहं मयैतावता कदापि न दृष्टम् ।
किमिति गृहमिति वक्तव्यम्, अल्पीयान् ग्राम एव । कियद्दूरगमनानन्तरं च
किञ्चिदन्धे तमसि तिष्ठन्तमात्मप्रच्छादनव्यग्रं पुरुषमद्राक्षम् । वीरबाहुस्तु दूरा-
देव तमाहूयावदत्-“जयपाल ! मदीयन्तु कार्यं पूर्णमभूत् । त्वमात्मीयं वृत्ता-
न्तं कथय ” इति ।

जयपालोऽप्यवार्दात्-“मयापि सर्वं यथोक्तमनुष्ठितम् केवलं भवदाशा-
या एव विळम्ब.” इति ।

वीरबाहुः “कियती रात्रिरवशिष्यतेऽद्य ?

जयपालः-अर्धरात्राद् घण्टात्रयमभूत् ।

वीरबाहुः-तर्हि मन्ये रायम्य प्रत्यागमनेऽस्ति महान्विळम्ब इति । कथं
वा त्वं मन्यसे” ।

जयपाल -“यथैव त्वम्” ।

वीरबाहु.-“त्वदीयं बलन्तु सन्नद्धमस्ति किल !”

जयपाल:-“अथ किम्, सर्वं सन्नद्धमास्ते ।”

वीरबाहु.-“तर्हि कुर्वधैकं कार्यम् । नीयन्तामेते त्वदीयमायासमथ ।
(भामङ्गुळ्या निर्दिश्य) अथैका रात्रिमियं सावधानं पालनीया । (जय-
काळी निर्मलं च निर्दिश्य) यदाऽनयोश्चेतना भवेत्तदा जयकाल्यन्यत्रापसा-
र्यताम्, यथा जयकालीनिर्मलौ परस्परं न पश्येताम् । गृहाण, निर्मलमवलम्ब-
स्व । गङ्गाधर ! जयकालीं यथास्थानं निक्षिप्य मया हस्तिशालायां सङ्ग-
स्व । अस्तु तर्हि, गच्छामि” ।

एतावदुक्त्वा वीरबाहुर्निरगात् । वयमपि ततो निरगच्छाम ।

इति विंशं चक्रम् ।

अथैकविंशं चक्रम् ।

(तदेव श्वाशुरं गृहम् ।)

नास्ति विळम्बः कमलिनीपतेर्भास्वत् उदये कोऽपि । प्रातस्स्यः श्वे-
तिमा क्रमेण पूर्वस्यान्दिशि गगनमण्डले च समदृश्यत । पक्षिभिश्च चुहचुह-
त्कारस्समारभ्यत । सांसारिकविषयविज्ञाने रहस्यावगतौ चाहमाजन्मन एवा-
न्धोऽस्मि । कुत्र किं भवति, किमप्यहं न जानामि । ज्ञाने नास्त्युपायोऽपि
कोऽपि । कदा ज्ञाम्यामि तदपि न ज्ञायते । क्षणे क्षणे या आश्चर्यमप्यो घट-
ना भवन्ति, ता मन्ये जानाति भगवान्, अथवा मदीया देवी राश्येव वेति ।
अत एवाहमत्रापि सुतरामनभिज्ञ एवास्मि-‘कुत्राहमद्य वर्त’ इति । कुत्रचि-
ज्जीर्णतमे प्रले खण्डगृहेऽचेतसा निर्मलकुमारेण सह यापिता मया यथाक-
भक्षित्त्रिपदामिव निधीरानि । जयकाली यदा किञ्चित्सचेतनाऽभूत्तदा न-
जाने नयपालस्तां कुत्रानयदिति । गमनसमये स मा किमपि नावदत् ।

अत एवाहमिदमपि न जानामि 'स पुनः प्रत्यागमिष्यति न वा' इति सम्य-
गद्योदितं भास्करेण । निर्मलेनोरिधतेन मा स्माहं दृष्टोऽभवमिति शङ्का सम-
सजनि मनसि । दृष्टः प्रत्यभिज्ञातो वा, यद्यपि स्याम्, का तत्र हानिः ? । क-
दाचिद्देवी राज्ञी नेवमभिप्रैति । समयमिमं परित्यज्यान्त्यदैव कदाचिन्मत्प्रकटनं-
मभिप्रेयाद्देवी राज्ञी । यद्यपि देव्या राश्या नाहं निपिद्धः, तैद्यापि नाहमथ
निर्मलस्य पुरतो गमिष्यामि ।

अस्तु, तर्हि अहं कुत्र गच्छेयम् ? इयदतीतं दिनम्, कुत्राद्यात्मानं
छादयिष्ये ? स्त्रीवेपेण मम स्थापने देव्या राश्याः को वाऽभिप्रायः ? किं
मम स्वाभाविकेनैव वेपेण पूर्वघ्नुरात्रिकृतं कार्यं न सिद्धयेत् ? अनेन वेपेण
किं वा कार्यं मया कृतम् ? प्रश्नानामेषामुत्तराणि विना देवी राज्ञी को वा
दास्यति ? न कोऽपि ।

बहुकालमेकाक्येव तिष्ठमानो विमना इवामवम् । निरचिनवञ्च-“भव-
तु यद्वा तद्वा, एकदा त्वहं प्राभातिकान् सुगन्धशीतलान्वातपोतानवश्यं पा-
स्यामि, नित्यकर्माणि च कृत्वा निश्चिन्तो भविष्यामि” इति । पादकटकयो-
रधावधि पादे संयोजनस्थावसर एव नालभ्यत । अद्य यावत्ते मदीयवस्त्रदगा-
यामेव बद्धे स्तः । अत एव गमनेऽपि बहु सौख्यमासीत् । श्रुतित्युत्थाय नि-
शब्दपदमहं तस्मात्खण्डगृहाद्बहिर्निर्गाम् । बहिरागत्य च उत्तरतः क्रिय-
त्यपि दूरे किञ्चिद् घनं वनम्, यस्य किलोद्यतो भास्वतस्सौवर्णकिरणानां सद्भा-
दन्यादृश्येव शोभाऽसीदपश्यमहम् । किमिदम् ? वनं त्विदं मया दृष्टचरामिव
भाति । अत्रैव हि मयैकं दिनं प्राणनयेन वृक्षाग्रमारूढेन यापितम् । हन्त !
इतएव खलु मे श्वाशुरगृहं दृश्यते, यत्राहं पितृनामधारिणा छलेनानीतो यच्चि-
तोऽस्मि । हन्त ! हन्त ! पुनरप्यहमत्रागतोऽस्मि ! हा ! न जानामि
किमिदम् ? महत्कष्टमनुभूयापदो मग्नवहसुन्मुक्त इव तस्याः पुनस्तत्रैवापति-
तोऽस्मि ! हा ! न जानामि कोऽभिप्राय एतेषां दुष्टानाम् । किमित्येते मनेव
पृष्ठतः परिभ्रमन्ति ? किमेते प्राणानगृहीत्या न त्यज्यन्ति ? किमेतावत्कष्टं
दत्त्वाऽप्येते न तृप्यन्ति ! हरे कृष्ण ! महदिदं कष्टम् ! स एवाय वटधृक्षः,

यमारूढेन मया देवी राज्ञी बालकृवेणेणावालोक्यत । अद्य येन वेपेणास्मि तस्मिन्नपि दिने तेनैव वेपेण मयास्यैव वटस्याधस्तात्प्राणा रक्षिताः । किमिदं क्रीडनम् ! पुनरपि तदेव स्थानमहमागतोऽस्मि । किं करोमि ! कुत्र पलाये ! मार्गस्तु नैव दृश्यते ! यदि रुदाचित्पुनर्गृहीतोऽभविष्यम्, अभविष्यन्निष्फला सर्वापि चातुरी देव्या राज्ञ्याः ।

सर्वत्र निश्शब्दतैवासीत्, कुत्रापि मनुष्यमात्रस्य शब्द एव नासीत् । मनस्यभूत्-‘सकृदपि वा गच्छेयम्, वनस्यास्य शोभां पश्येयम्’ इति । किन्तु साहसं नाकारे । अहं त्वद्यापि वनलतैवास्मि, किमियं भूमिकापि गोपकुर्यान्मे । ब्रजेन्द्रशब्दद्वन्द्वोऽसौ किं वनलताशब्दोऽपि न निरापत् ? किं ममेवं कृत्रिममाकारं दृष्ट्वापि धूर्ता न सदया भवेयुः । पश्याम्येकदा-काठिन्यादपि क्रोमळतायां कियती शक्तिरस्तीति । उन्मत्तोऽस्म्यहम्-मदीयाः प्रश्ना अपि तादृशाः, उत्तराण्यपि तादृशान्येव भवेयुः । भयस्य तु सीमैव न दृश्यते ।

कथं कथञ्चित्स्थिरोक्तमनाश्वाहं निजं श्वशुरगृहं प्रति प्रातिष्ठे । चतुर्दिशमेव निर्जनता निश्शब्दता चासीत् । न जानामि कुतोऽप्यचिन्तितमेव गोविन्दलालः पुरत आगत्यातिष्ठत् । सचकितप्रपृच्छमहम्-“कोऽसि ? गोविन्दलाल ! कथं त्वं मुक्तोऽसि ?” इति । गोविन्दलालोऽप्यवादीत्-“सर्वोऽप्ययमालापः पश्चाद्भविष्यति, यदहमद्य कथयामि तच्छ्रूयताम् । दिवसो यमत्कारं महाभयङ्करः । भवतामेव निकटमहं अगच्छन्नसम्, माधु जातम्, यन्मार्ग एव भवन्तो दृष्टाः । पोटलिकामिमां गृहीत । अस्त्यत्र भवतां वस्त्रादिकम् । शटिति परिवर्तयत रूपमात्मीयम् ” इति ।

अहमब्रुवम्-“तदन्तरं कुत्र गन्तव्यं भविष्यति ? देवी राज्ञी कुत्रास्ते ?” । गोविन्दलालोऽवादीत्-“सांऽप्यत्रैव कुत्रचिदावश्यके कार्ये व्यापृतास्ति । नेतोऽपि भवद्भिर्विळम्बः कार्यः ” ।

अहमप्यात्मनो वेपमन्यथाऽकरवम्, यादृशो ब्रजेन्द्रः पूर्वमासम्, तादृश एवामवम् । गोविन्दलालोऽवाचत्-“बह्वस्ति वक्तव्यम्, आगच्छत, सर्वं

मार्ग एव कथयामि ” इति । उभावप्यावां वनस्य समीपे समीप एव गन्तुं प्रावर्तिष्वहि । गच्छन्नेव गोविन्दलालोऽपृच्छत्, अस्तु, अपि स्मर्यते हरिहरचनर्जी ? ” ।

सप्तमममहमवदम्-“किमकथयो गोविन्दलाल ! हरिहरचनर्जी ? कुत्र ते ! कुतस्त्वमेवमपृच्छ ? ते कुत्र सन्ति !

गोविन्दलालः-“तूष्णीं भवत, किमित्येवं विमीथ, तान्दृष्ट्वाऽहमागच्छन्नेवास्म्यद्य ”

अहम्-“कुत्र ? ते कुत्रेदानीं सन्ति ? सन्तु यत्र कुत्र वापि ते, एकदा तु मा तन्निकटं नय गोविन्दलाल !”

मन्दं मन्दं किन्तु सगम्भीरं गोविन्दलालोऽवादीत्-“हा ! आश्चर्यम् ! किमेवमवगाच्छन्ति भवन्तस्तत्र गमनेन न कापि क्षतिर्भवेदिति ! नहि नहि, नैवं कदापि, निश्चितं ज्ञायताम्-तत्र गमन विषयः कथयं च तुल्यमिति । अस्तु, के नाम ते ? किं सत्यमेव ते भवतां तातपादाः ।

सप्तमोचमहमवदम्-“नाहमिदं कथयितुं शक्नोमि, अत्र विषये किमप्यहं न जानामि । ते मम के भवन्ति, तैस्सह मम कस्सम्यन्धः, नाहं किमपि निश्चेतुं शक्नोमि, नन्वागच्छ, एकदा तन्निकटं गच्छावः । यद्यपि ते न मे पितरो भवेयुः, तथापि तन्निकटमवश्यमेव गन्तव्यं मया । यतस्तरष्टादशवर्षान्पाळितोऽहम् । दिवा त्वयि च सन्निहिते किं तेऽप्युच्ये । किम् ! एकदा नन्वागच्छ गोविन्दलाल !”

गोविन्दलालः-“न जानन्ति भवन्तः, अद्यापि भवन्तो बाल्य एव वर्तन्ते खलु । अस्तु, श्रूयताम्, किं तानेकाकिन एव जानन्ति भवन्तः ? नहि नहि, ते किल रायेण शङ्करादिभिश्च निजमहचरैस्सह गूढं किमप्यालोचयन्तो वर्तन्ते । यदि चाचिन्तितमेव भवन्तस्तत्र गच्छेयुस्तदा भवतां प्राणा न शिष्येयुः ? रात्रिवृत्तान्तं ते किं जानन्ति ? रामन्तु मन्ये जानाति भवन्तः पारामृहे वमन्तीति । तत्र किं नथयन्तो भवन्तो गमिष्यन्ति ? कथं भव-
तो निर्गताः कारागृहान्, कुमथ निर्गताः, इत्यादिकमज्ञात्वा किं भवने

मुञ्चेद्रायः ? तस्मिन् किल दिन एवामेव विषयाणामवगतये भवतः कियद-
पीडयत्, किं विस्मृतं तत्सर्वम् ? लाभस्य स्थाने हानिरेव भवेत् । देव्या रा-
ज्ञ्याशिरसि सर्वे दोषा निहितास्त्युः । ततश्च कीदृशी विपदापतेत्, सम्य-
गालोच्यताम् । अतश्च तामिच्छां मनसि नानयत । पश्यत पश्यत ! देव्या
राज्ञ्या अद्भुततमेन कौशलेन निमेलकुमार उत्तराभिमुखमश्वारूढः पलायते ।
साध्विदमभूत्-तपस्वी रक्षितोऽभूत् ।”

आवर्तितमुखश्च सत्यमेवाश्वारूढं यान्तं निर्मलकुमारमपश्यत् । पश्यत्येव
मयि सोऽपि दृष्टिभयमतिक्रान्तः । सम्यगेवाभूत् मनस एका चिन्ता दूरेऽभवत् ।

एतावत्येव समये जयपालं पूर्वदिशातोऽस्मदभिमुखमेव सवेगमाग-
च्छन्तमपश्यत् । गोविन्दलालोऽपि सर्वमनस्यम् “द्रक्ष्यामि, जयपालः की-
दृशं वृत्तान्तमानयतीति” इत्यवदत् । जयपालोऽपि निकटमागतः सोच्छ्वासं
गोविन्दलालमब्रवीत्-“गोविन्दलाल ! एतावद्भयो दिवसेभ्योऽनन्तरं भगवान-
स्मासु मकृपोऽभूत् । आगच्छ, आगच्छ, त्वरितमागच्छ, अस्माकं सर्वोऽप्य-
यं श्रमः चातुरी च सफले अभूताम् । देवी राज्ञ्यास्ते एकाकिनी, व्रजेन्द्र-
प्रभुमपि सहैवानय । अहं पुनः प्रथमं गत्वा सूचयामि” इति एतावदेवो-
क्त्वा शिरः पादाभ्यां स्पृशन्नधावज्जयपालः ।

अहं पुनर्दिह्मोहमिवोपयातम्साश्चर्यं गोविन्दलालमपृच्छम्-गोविन्द-
लाल ! कीदृशोऽयं वृत्तान्तः, एतावद्भयो दिनेभ्योऽनन्तरं कोऽसौ श्रमस्स-
फलोऽभूत् ? कस्यायमानन्दः ? मम, उत देव्या राज्ञ्या. ?”

गोविन्दलालस्सहर्षमवादीत्-“अद्यावधि तु देव्या राज्ञ्या एवायमानन्द
इति वक्तव्यम् । यद्येवमेवास्मदीयो यत्नस्सफलस्स्यात्, मन्येऽस्मिन्नप्यानन्दे
भवतामप्यस्ति दाय इति । आगच्छत, आगच्छत, त्वरितमागच्छत,” इति ।

गच्छन्नेव चाहं यदा पृष्ठतः परिवृत्तमुखोऽभवम्, तदाऽहंतदेवशाशुरं
गृहमपश्यम् । इत्येकविंशं चक्रम् ।

इति संसारचक्रे प्रथमो भागः ।

(२)

१९	२०	साहाय्यकम्	साहाय्यकम्
२१	२	झटित्येव	झटित्येव
२२	१२	दर्शन	दर्शन
२४	६	विलम्बधाः	विलम्बधाः
२६	२	पथिभ्रमौ	पथिभ्रमौ
२८	६	हृदयोद्वेगं	हृदयोद्वेगं
३१	२१	किमधिकन	किमधिकेन
३४	१७	कवाटिद्धाट्यतां	कवाटिकोद्धाट्यतां
३६	२	पृष्ठतः	पृष्ठतः
४२	८	उपघा	उपघा
४२	१९	नेत	नेतः
४७	१७	धर्मे	धर्मे
५९	६	वस्तुयस्तु	वस्तुतस्तु
६२	९	भावादिभिः	भावादिभिः
६४	१६	मिथ्या	मिथ्या
७०	२३	धृत	धृत
८१	१७	पारत्यक्तः	परित्यक्तः
८८	२०	शिरसि	शिरसि
९४	३	अस्तु	अस्तु
९९	१४	भोजनाया	भोजनाय
१००	१	स्थयं	स्थेयं
१०८	९	अन्धतमसि	अन्धेतमसि
११९	२	दृष्टोऽभवं	दृष्टोभवं
१२०	२१	तदन्तरं	तदनन्तरं

श्रीः ।

॥ संसार चक्रम् ॥

नाम

पण्डित जगन्नाथप्रसादचतुर्वेदिप्रणीतं हिन्दीभाषानिबद्धं
मूलग्रन्थमवलम्ब्य शास्त्रमुक्तावली-न्यायरत्नावली
मञ्जुभाषिणीनां सम्पादकैः

प्रतिवादिभयङ्करम्-अनन्ताचार्यैः

संस्कृतभाषायां विलिखितम्
भाष्यायिकारत्नम्
(द्वितीयो भागः)

श्रीसुदर्शनसुद्राक्षरशालायाम्
अमुद्यत ।

द्वितीयसंस्करणम्] १९३४ [मूल्यम् १-०-०

॥ काशी ॥

श्रीः ।

॥ संसार चक्रम् ॥

नाम

पण्डित जगन्नाथप्रसादचतुर्वेदिप्रणीतं हिन्दीभाषानिरुद्धं
मूलग्रन्थमवलम्ब्य शास्त्रमुक्तावली-न्यायपरत्नावली
मञ्जुभाषिणीनां सम्पादकैः

प्रतिवादिभयंकरम्-अनन्ताचार्यैः

संस्कृतभाषाया विलिखितम्

आख्यायिकारत्नम्

(द्वितीयो भाग)

—०—५—०—

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायाम्

अमुद्यत ।

द्वितीयसंस्करणम्]

१९३०

[मूल्यम् १-०-०

॥ काशी ॥

श्रीः ।

भूमिका .

)—(

आसीत्पूर्वं कदाचित्संस्कृतभाषैव सर्वेषामेव जनानां व्यावहारिकी
..त भारतादिषु देशेषु केषुचित् । आसीच्च स कोपि समयो यत्र ब्राह्मणा
..धारणमेव सपहङ्गवेदाध्ययनमकुर्वन् । क्षत्रियवैश्यानामपि साङ्गवेदाध्ययन
षिमकर्तव्यं कर्माभूत् । अत्रैवर्षिका अष्टम्वष्टनटगायत्राद्या आयुर्वेदादीन्
कृतसंस्कृतभाषाकुशला अभूवन् । गतन्स समयः । इदानींतु संस्कृतभा-
षामिज्ञा पुरुषा विरला । तद्भाषापरिज्ञानमनावश्यक्रममन्यन्ते च ज्ञाना अपि-
येपि क्लिष्टपठन्ति तेषामपि न पूर्णं भाषाविज्ञान भवति । संस्कृतभाषातु
रत्नाकर इव नानाविधापूर्वकळाग्रन्थरत्नपूर्णं रसिकानां न केवलमानन्द
मेव ददाति, किन्तु जीवनाधारभूतापीति विद्वांसो मन्यन्ते । कालेऽस्मिन्ना-
रुष्याधिकारप्रथाः प्रतिदिनं बहुसंख्यासंस्वास्वपि भाषास्ववतरन्तो दृश्यन्ते ।
सा कालिक्रमनोविनोदार्थमप्येषा पठन क्रमेण पठितृणां साहित्यरुचिमप्युत्पा-
प्यतीति विचारकुशला मन्यन्ते । अल्पज्ञा अप्यारुष्याधिकारपठनप्रवृत्ता
पहवस्तादृशीरसिका भाषाकुशला भवन्तीत्यनुभवसिद्धोपमर्थः । तदद्य
जनानां हृदयेषु संस्कृतसाहित्यगठनरुच्यभिवर्धनाय संस्कृतभाषामयी-
नागाएयायिज्ञाना बहुसंख्यानामवतरणमत्यावश्यकमिति संस्कृतभिमिति-
नामभियोगो युक्तरूप एवेति मन्यामहे तय । परन्तु संस्कृतभाषामयीना
मघयावद्दहिस्वनीर्णानामारुष्यायिकाना परिगणनायैकस्यापि इत्तस्य
सर्वेषामहुळीनामवश्यकता नास्तीतीय वस्तुस्थितिः । तदेव संस्कृतभाषा
मयीनामारुष्यायिकानामावश्यकतामन्यमानेनेयं ससारचरुनाम्नामारुष्यायिका
मया क्लिप्ता विदुषामित्याल्पज्ञानामपि प्रिया भविष्यतीति मे विश्वास ।
इयं च हिन्दीभाषामय्या आरुष्यायिका अनुवादरूपापि प्राथमिकप्रवृत्ति-

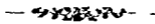
कङ्कनापि संकृष्यप्रणमात्रविरताप्यतोप्रदशमन्थनेस्तनेच्छाया तथंवि
 भविष्यति संकृष्यप्रणामिज्ञानां मन्थकृतामिति न सर्वथा निष्क
 भविष्यति ने प्रवृत्तिरान विधासो ने ।

प्रथमनिय माह्यापिका मञ्जुनापिष्वा साप्तादिकया पत्रिकाया प्रका
 शिता, अथपुस्तकन्यातामापादि चाभूद्भुतिभारकाकात्पूर्णेन । अल्पसम्प
 द्वाद्यादृतास्तरानी मुद्रिता अभून् । परन्दिदानीमेव विरकात्परमस्य
 द्वितीयप्रकाशनस्यास्य कृता समुत्प्रेक्षेति द्वितीयप्रणामिदानीमुद्भूते इति
 कार्या । पत्रिकादिभयद्दर अनन्ताचर्च.

संसारचक्रम् ॥

द्वितीयभागे प्रथमं चक्रम् ।

(आश्चर्यदर्शनम्)

अहं गोविन्दलालश्च तावता वेगेनाक्रमाय येनाल्पेनैव कालेन मध्येमार्गं जयपालेन समागमोऽभवत् । ततश्च वयं त्रयोऽपि तेनैवारण्य-पथेन द्रुततरं गन्तुं प्रावर्तिष्महि । तदात्वे मदीये मनसि कियत्यो भावना आविरभवन्, तासां लेखनं किञ्चित्कष्टसाध्यमिव । अविच्छिन्नतया वयं दक्षिणाभिमुखं चरणान् निक्षिपन्त एव गच्छन्तोऽभवाम । कियद्गमनानन्तरं वामतो वयं प्रत्यावर्तिष्महि ।

तस्मात्पुरातनात् खण्डगृहाद्यदा क्रोशमेकमुपयाता वयं तदा पुरत एव किञ्चिज्जीर्णशीर्णं गृहमदृश्यत । यत्किल वनस्य तस्य भुतरामेव मध्येऽभूत् । जयपालस्तदेव गृहमंगुळ्या निर्दिश्य मामवदत्—“अस्यैव गृहस्याभ्यन्तरं प्रविश्य निःशब्दं तूष्णीं तिष्ठत । अस्मदीयं कण्ठस्वरं तु जानन्ति खलु भवन्तः ? यावदहं गोविन्दलालो वाऽऽगत्य “सदारम्” इति शब्दं न वदावस्तावद्गृहादस्मान्न नदिरागन्तव्यं भवद्भिः” इति । इदमुक्त्वा च जयपालस्ततोऽगाद्गोविन्दलालश्च ।

अहमपि शिथिलपदं तदेव जीर्णशीर्णं गृहं प्राविशम् । हा धिक् ! कीदृशस्तत्र दुर्गन्ध आसीत् ? यादृशो नरके स्यात् । दशपद्मदशानां मनुष्यशवानां क्लिन्नानामेकत्र समावेशे यादृशो दुर्गन्धस्स्यात्, नूनं तादृश एव तत्राप्यासीत् । दुर्गन्धेनानेन विमना इवाभवम् । क्षणे क्षणे वमनमपि प्रारभत ।

जगत्यामस्यां याः काश्चिद्विषयः मनस्तापाः, अत्याचाराः अवि-चाराः, प्राणहारिण्यो दुर्घटनाः, दुःखम्, बलेसो वा सन्ति, सर्वाप्यपि हि

मद्यमेव निर्मितानि, तर्हि दुर्गन्धमेनं मां विना को वा सहताम् । किं क्रिय-
ताम् संकोच्य नासिकारन्ध्रं तत्रैवोपविष्टोऽभवम् ।

गृहमिदमष्टादशभिर्हस्तैसायतं चतुर्भिश्च विततमासीत् । षोड-
शभिः पटलाधारदारुभिः छदिरस्थ ध्रियमाणमासीत् । पूर्वस्यां पश्चिमस्यां
च अत्यल्पपरिमाणौ नाममात्रस्य गवाक्षावासाताम् । यतस्तत्र कवाटिकां
किमपि नासीत् । केवलमाकारेण गवाक्ष इत्युच्यते ।

१ प्रधानद्वारस्यापीयमेव दशाऽऽसीत्, कवाटिका तु नासीदेव, इतः
किमवशिष्यते, द्वारम् तदपि शपथाय केवलं मनौ प्रशासति महीं निर्मितं
तत्रासीत् । परन्तु प्रेषमो वर्षती तस्यापि स्थितावल्पीयानेव विश्वास आसीत् ।
तलादारभ्य शिरःपर्यन्तं भित्तिषु स्त्रीणामावासोऽभूत् । मशकमक्षिका-
झिल्लिकादीनां तु तत्राक्रम्यं राज्यमेवाभूत् । अहमपि नासारन्ध्रे वस्त्रमापूर्य
तत्रत्यां शोभां पश्यन् कुर्वश्च तदपूर्वं दृश्यं हृदयमित्तौ चित्रितमवर्तिषि ।
यदेदं गृहं निर्मितमासीन्नन्ये तदैव निहितः किञ्चिजकः कश्चित्कोणे
समदृश्यत । विनेमं किमपि नासीत्त्रोपयोगि वस्तु । अधश्च धूलीना
राशिरासीत् । वन्यजन्तूनां नानावर्णमलं विना कपोतानां कुक्कुटानां च
पक्षास्संघशोऽवर्तन्त । अन्यदपि बहु कुत्सितं दुर्गन्धि च वस्तुजातं तत्रासीत्-
यस्यात्र लेखन, व्यर्थमिव पश्यामि ।

इयमेव तस्य गृहस्य तदातन्यवस्था । ननु कथयत पाठकाः ? स
शिरोभ्रामको दुर्गन्धः कुतस्समायातीति । एषां पदार्थानाम् ये मया वर्णिताः,
संमिलितानां पर्युपितानां क्लिन्नाना चैतादृशो गन्धस्स्यात् ? नहि नहि,
कदापि न स्यात् । तर्हि कथमयम्; कुतोऽयं दुर्गन्धस्समायाति । कियन्तं-
चित्कालं जयपालस्याज्ञा कौष्ठके न्यधीयत मया । महत्यात्कण्ठया मया
गृहस्यास्य सर्वेऽपि भागा भ्रष्टसूचिनेव समवालोक्यन्त, तथाऽपि कुतोऽयं
गन्धस्समायातीति नाज्ञायत ।

असहनोऽहमभवम्, पुनश्चोदतिष्ठम् गृहस्याधोभागमवधानेनालोक-

मितुमारभे, कटस्य कटतापि मया न रक्षिता, तेन संभाजोन्याः कार्यमकरवम् । महतो महतो धूमिराशेर्वहिः प्रक्षेपादनु समदृश्यत कुट्टिमः ।

सर्वोऽपि मम श्रमो व्यर्थ एवामूत् । अहो कष्टम् पूतिगन्धोऽय कुतः समायाति ! पुनरप्यह गृहद्वारं प्रति प्रस्थितोऽभवम् । एतावत्येव समये तेन महता वाततरङ्गेण निश्चयमेवाकथ्यत गन्धोऽय पश्चिमतस्समायातीति । श्वादिपयह बहिर्निरगच्छम् ।

बहिर्निर्गत्य जेतस्ततस्सावधान द्रष्टुमारभे । एतावत्येव दृष्टिर्मम कुत्रचिन्मृत्तिकाराशावपतत्, यः किल कस्यचिदाभ्रवृक्षस्याधरतादभूत्, यस्य चोपरि पिपौलिका मक्षिका मशकाश्च सचरन्त आसन् । आश्चर्येण चाहमाक्रान्तोऽभवम् । नूनमस्य मृत्तिकागशेरन्तश्शब्द कश्चिन्निस्सृतोऽस्ति, अवश्यमेव मृत्स्नामपाकृत्य शवोऽयमुद्धर्तन्य, निश्चितमेव च यत्किञ्चिद्रहस्यमत्र प्रकट भवेत् ।

सर्वमिदं विचिन्त्य मृत्स्ननाय यत्किञ्चिदायुधमन्वेष्टुमारभे । देवाश्च नातिदूरे पतितः कश्चित् कुहालो दृष्टः । ततः किमवशिष्यते ! महताऽऽनन्देन पूर्णोऽह कुतूहिलोऽभवम् । झटित्पेव कुहालेनानेन मृद स्नानितुमारभे । यथा यथाऽहमस्नन तथा तथा दुर्गन्धोऽधिक्याधिकीभवन् सर्वतः प्रसृतोऽभूत् । एवमेव स्नति मयि शवः कश्चिददृश्यत । दर्शनादेवाहं सकुचितगात्रोऽभवम् । दुर्गन्धेन नासा स्फुटितु प्रावर्तत । तथापि किञ्चिदवहितो भूत्वा तस्यैव शवस्य पार्श्वतः पुनरस्ननम् । अदृश्यत चान्यः कश्चिच्छवः । इत्थमेव यावदहमस्नन तावच्छवादनन्तर शव इत्येव शवपरम्परा समदृश्यत । कुत्रचित्केवलनस्थीनि परमासन्, कस्यचिच्छरीर स्थूलीभूत विरूपमवर्तत । एकस्य शिर एव नास्ति चेदन्यस्य हस्त एव नास्ति । एकस्य शिरोऽस्ति चेदन्यस्य कबन्ध एव नास्ति । किमधिकेन, यावन्तरशवा उपलब्धाः सर्व एव मायो हीनाऽऽसन् ।

अस्मिन् शवसमुदाये कस्याश्चिस्त्रिया अपि शव जासीत्, स यद्यपि पूर्णाङ्ग एवाभूत्, अथापि स्थूलतानुपयातस्तथा विरूपोऽभवत्, येन

झटित्यहं तां प्रत्यभिज्ञातुमेव नाशकम् । चिरात्तु शवोऽयं तस्या देव-
नारायणमुखोपाध्यायस्यालिकाया इति ज्ञातम्, या किल यदाऽहं मूर्च्छितं देव-
नारायणमुखोपाध्यायमुत्सङ्गे वहन् कुत्रचिद्वनकुटीरेऽभवं तदा मां निर्वद्भु-
मागात् । अद्य तु पापिभिस्सह पापस्य फलमनुभवति । हेतुना केनेयं मृतेति
तु मया नाज्ञायत, महाश्च विस्मयोऽभूत् । शवस्त्वयं न बहुदिनपर्युषितः,
अधिकादधिकं स्याच्चेत्पश्चा एव दिवसास्स्युरस्या मृतायाः । कुत इयमृता!
पश्यतोहराणां येऽनुचराः किंतेषामन्ततो दशेयमेव भवति, नैवं नैवम्,
नाहं शक्नामि ज्ञातुम् । अस्म्यद्याप्यहं बालः ।

एतावत्येव काले भयानकेन 'सदारं' शब्देनाहमुद्भ्रान्त इवाभ-
वम् । यद्यपि समये तस्मिन्नैवासीत्कीदृशमपि भयं कस्मादपि मम मनसि,
अथापि शब्देनानेन स्वीयः पराक्रमो मयि विशेषतः प्रादर्शितः । तदैव
जयपालस्य वार्ताऽपि स्मृतिपथमारूढाऽभूत् । झटित्येव कस्यचिन्महतो
ऽश्वत्थवृक्षस्याधश्छन्नोऽभवम् । पुनरपि दूरात्सदारं शब्दोऽश्रूयत । छन्न
'एवाहं त्रिंशद्द्वस्तदूरे द्वौ पुरुषावपश्यम् । दूरस्थतया तयोस्सल्लापो नाश-
क्यत श्रोतुम् । जयपालो गोविन्दलालश्च येन मार्गेण पूर्वं गतौ तेनैवैता
वप्यगाताम् ।

अहमपि ततस्तत्र क्षणमपि नातिष्ठम् । यथाशक्ति द्रुतं द्रुतं तं गतं यत्र
शवमण्डली दृष्टा मृत्तिकयाऽऽर्पुः समीकृत्य कुह्वालभेकतो निक्षिप्य तदेव
गृहमागाम् । पाठकाः पश्यत ! कीदृशोऽहमुन्मत्तः । बुद्धिपूर्वकं नरकर्य-
टनं मयाऽकारि । कदा गोविन्दलालस्समागच्छेत् ? इत्यनया चिन्तयाह-
माक्रान्तोऽभवम् । कदाचिदुदतिष्ठम् कदाचिदुपाविशम् कदाचिदभ्रमम्,
परन्तु मनः केनापि शान्तं नाभवत् ।

यदा चैवमेवाहं तत्र गृहे पर्यटन्नासम् तदा कुत्रचित्क्रियानपि कुट्टि-
मभागश्चलन्निवाज्ञायत । प्रथमतस्तु ममैव भ्रमस्स्यादिति विचिन्त्य महता
वेगेन तत्र पादेन प्राहरम् । तेन च विशेषतस्स भोगोऽचलत्, अज्ञायत
चाधोऽयं भागश्शून्यो रन्ध्रवानिति ।

तस्मिन्नेव क्षणे त प्रदेशमहं सम्यक्कुट्टमकरवम् । अपश्यं च सुधा-
चूर्णैकखण्डाभ्यां एकीकृत्य संघट्टिताभ्यां निर्मितं तलम् । अवालोकयं च
यादृश रूप कुट्टिमस्य तादृशरूपमेवैकहस्तचतुरश्र कुट्टिमेन सहैकराशयेन
स्थापितं फलकखण्डम् । बहुप्रयस्यापि नाशक त फलकखण्ड समुद्धतुम् ।
हठाच्च स्मृतिमथमारुहत्स कुद्दालः । पलाय्य च तमानयम् । कुद्दालेन
च तेन मे बहु साहाय्यमाचरितम् । तेन कुद्दालेन तस्मिन् फलकखण्डे
कुट्टिमात्पृथक्कृतेऽदृश्यत हस्ताधिकगाधः कश्चन गर्तः ।

अचिन्तयच्चाहम्- 'नूनमत्र रहस्य किञ्चिदस्ति, अन्यथा कुतोऽय-
मियत्या चातुर्या निर्मायित, अतोऽवश्यमेव मया सम्यग्द्रष्टव्योऽयम्' इति ।
विचिन्त्य चेत्यं हस्तद्वयावलम्बेन तस्मिन्नवातरम् । आगच्छ सर्वोऽपि शारीरो
भागस्तिस्मिन् गच्छति स्म । पोट्टलिकेव काचित्पादेनास्पृश्यत । महता
परिश्रमेण दक्षिणपादेन तामुद्धृत्य हस्तेऽकरवम् । अपश्यं च जीर्णवस्त्रा-
च्छादिता ग्रन्थिकाम् ।

'पोट्टलिकेय नून रहस्यपूर्णा अपश्यमेवेदं घटनीया' इत्यालोच्याह
तामुद्घाटयितुमारभे । परन्तु नापारय तामुद्घाटयितुम् । यत्र बले सा
पोट्टलिका बद्धाऽऽसीत् तदपि विशीर्णमभूत्, अथापि ग्रन्थिनोन्मोचिताऽ
भूत् । यत्र छिन्नमभूत्, अथापि ममेच्छा नाधीत्पूर्णा, यतो वस्त्रान्तरा-
धर्ममयी काचन पोट्टलिका निरगात्, या किल दृढा सम्याग्द्धा चासीत् ।
तस्या उद्घाटनाय तावत्प्रायतम्, यावदह शकनोमि प्रयत्नितुम्, अथापि
दा भिक् । नापारयमुद्घाटयितुम् । अस्तु यद्वा तद्वा, तामह नास्यत्र
पोट्टलिकाम् । तस्माद्गतोद्दहिर्निर्गत् गृहाद्दहिः कर्म्यनिददवत्पृक्षस्याधः
मृष्टिकायामन्तर्गतं न्यधाम् 'यदा कदाचिदपि वाऽस्य रहस्य प्रकटीभवेदेव'
इति चिन्तयन् ।

यथाशक्ति चाहं तं गर्तगूर्यं मृष्टिकाभिर्व्यगापुरम्, न्यधा च जीर्ण-
शीर्णखण्डपटादिकमपि यथापुरम् । मयेभिद् कृत्वा यावदेगद् निश्चिन्तो
नयामि तावत् 'गादर' शब्दः कर्जेऽपतत् । प्रथम त्वहं नाशक निधेतु

कस्यायं स्वर इति, पश्चात्तु प्रत्यभ्यजाना गोविन्दलालस्याय स्वर इति । अहमपि बहिरागत्य 'सदार' इत्यवदम् । झटित्येव गोविन्दलालो मन्निकट-मुपस्थितोऽभूत् । अहं च सोत्कण्ठमपृच्छम्—'गोविन्दलाल ! को वृत्तान्तः' किमिति मामन्धकार एवाद्यापि स्थापितवानसि ? इति ।

गोविन्दलालः—'किमित्येव वृत्तान्तार्थं सम्भ्रमः, समये समुपस्थिते सर्वोऽपि विदित एव भविष्यति । अद्य भवन्तो भवन्ति निश्चिन्ताः, इतः केनापि प्रकारेण नास्ति भवता भयम्, महान् समयोऽतीत, आगच्छन्तु, कुर्वन्तु भोजनम् ।'

अहम्—'देवी राज्ञी कुत्रास्ते ?'

गोविन्दलालः—'इदन्तु सैव कथयितुं शक्नोति, देव्या राज्ञ्या लीला यदि हृदयङ्गमा भवेत्तदा का नाम कथाऽन्यस्य । सर्वस्यास्य प्रश्न एवायं भवता व्यर्थः । आगच्छन्तु, मदीयं कुटीरम् ।

उभावप्यावा ततोऽगच्छाव ।

गोविन्दलालस्यैव कुटीरे मया कृत्स्नं दिनमयाप्यत । अद्य मदीयं शरीरमन्यदिवसापेक्षया किञ्चिच्छान्तमिव लक्ष्यते । पाठका ! मन्ये युष्माभिर्न विस्मृतस्यादयं कुटीरः, स एवायं कुटीरः, यत्रैकदा गोविन्दलालेनाह पालकरूपं धारितोऽभूवम् ।

अस्मिन् दिने न जानामि गोविन्दलालेन कुत इदं स्वादु सुमनोहरं भोज्यमानीतम्, यदहं भोजितोऽस्मि । अपृच्छमप्यहं बहुधा कुत इदं मानीतमिति, तेन तु किमपि नोक्तम् । भोजयित्वा यद्गतस्तदद्यापि न निवर्तते । अहं च कुटीरस्य देहलयामुपविष्टो नानाविधाश्चिन्तां कुर्वन्नेवावर्तिषि । एतावत्येव समये गोविन्दलालः स्मयन् दृष्टिपथमवातरत् ।

आगतमात्रं एवावदच्च—'ब्रजेन्द्र प्रभो ! उत्तिष्ठतु, आगच्छतु, दर्शयाम्यतिविचित्रां कञ्चिल्लीलाम् । परन्तु प्रथमतो भवद्भिरिदं प्रतिज्ञेयम् किञ्चिद्भवन्तो द्रक्ष्यन्ति तेन नाहं भेष्यामीति ।

अहम्—नहि नहि, कदापि न भेष्यामि, गोविन्दलाल ! का
सेदृशी लीला ?

गोविन्दलाल—या कदाचिदपि स्वप्नेऽपि नैतावतापि भवन्तोऽ
पश्यन्, या च विचारपथमपि नावतरेत्, तामेव लीला भवन्तो द्रक्ष्यन्ति ।
परन्तु न सत्यभूत तत्, किन्तु काल्पनिकम् ।

अहम्—आत्मान स्थिरतयाऽवस्थापयितु यथाशक्ति प्रयतिष्ये, आग-
च्छ, दर्शय, का सा लीला ?

गोविन्दलालोऽपि कुटीरद्वारकवाटिकाया ताळयन्त्रमापट्ट्याप्रतो
ऽक्रमत्, अहमपि तमनुगच्छन्नेवाचिन्तय कीदृशमिदं कार्यम् ?

इति ससारचक्रे द्वितीयभागे
प्रथम चक्रम् ।

—००—

अथ द्वितीयं चक्रम् ।

— ॐ नमो भगवते वासुदेवाय —

(देवी दानवी वा ।)

उत्तरमुखेन महता मार्गेण वय वेगेन गच्छाम । रात्रिश्चान्धतमसा
युता । सर्वतश्च निश्शब्दता बरीवर्ति । मार्गस्योभयतः पाद्वेयोर्धनं वनम् ।
गच्छता चास्माकं केनापि कस्यापि राज्ञो न भवति । मौनमतमिव
धारयन्तो वयं गच्छामोऽप्रताऽप्रत । इत्थमेव किञ्चिन्नयनापिक्रभावेन
पण्डाद्वयं यावद्गमनानन्तरं कस्यचिन्महतोऽध्वत्यवृक्षस्यापस्तादुपविष्टैरम्माभि-
ज्येधम्यत । किञ्चिद्विधमानन्तरं गोविन्दलालोऽब्रवीत्—“द्वियन्तचित्काल-
नैत्रेव तिष्ठन्तु भवन्त । तावद्ददं निधिनोमि किञ्चित् कर्तव्यमिति ।
इदन्तु इदमेव तिष्ठतु, नाद्यापि भवन्तो निरापदोऽभवन्ति” इति ।

एतावदुक्त्वा च गोविन्दलालो रामपार्श्वस्थां गृह्यानेकं लक्षणं नो-
लभ्य पश्चिमदिशायामन्धकारं न्यतीकृत, अहन्तु पश्यन्नेवामपि ।

अहो ! कियतः कालादनन्तर स एव पुनर्मुनिजनमानसोन्मादी गगनतलचुम्बी सङ्गीतरयो न जानामि कुत आगत्य मदीये वर्णकुहरे मधु-
सिञ्चन कर्तुमारभत ? अहो कीदृशो मधुरोऽय स्वरः ! देवि राशि !
निश्चितमय तवैव कण्ठ , मनोभादक तवैवेद गानम् महामहिमशालिनि
कुत्र त्वमस्यद्य ? श्रवणमात्रेणैव त्वदीयमधुरगानस्य सुदूरमभवन्मम सर्व-
मपि दु खम् । आगच्छ, देहि मे दर्शनम्, शरच्चन्द्रशकलमिव ते वदन
बिम्ब दर्शयित्वा कुरु कृतार्थं माम् ।

तथाय शब्द कथयति तमसीतोऽर्धक्रोशदूर इति । किमर्धक्रोशोऽपि
दूरमिति कथयितु युज्यते ? कुत्राद्य त्वमात्मान छादितवत्यासि ? किं स्वर्गे
उत ततोऽप्युत्तमे कुत्रचिल्लोके ? गगनेऽथ पाताळे ? देवि कुत्रासि ? गोवि-
न्दलाल ! आगच्छ आगच्छ, झटिति मा नय देव्या राज्ञ्या निकटम् ।
गच्छ, नेत. पर त्वदीय वचनमहमङ्गीकुर्याम्, भवतु यद्वा तद्वा, प्रापय मा
देव्या राज्ञ्या निकटम् । तत्र गमनेनैव मे सर्वमपि कष्ट नष्ट भवेत् ।

तस्य गीतस्याकर्षिणी शक्तिर्मा निजपार्श्व्याक्रण्टुमारभत । अह-
मपि तत्पार्श्वत एव एकमेक पद निक्षिपन्नग्रतो गन्तु प्रावर्तिषि । ततश्च
गीतमपि सम्यक्छ्रवणथमवतरितुमारभत । अहमप्यनन्यमनाश्श्रोतु
मारभे । इदं च तद्वीतम्=

तस्य विचिन्त्य वचो हृदि सतत रचयामीह छन्द ।

तेन च मनसि प्रमाम्भोधिर्वर्धतेऽपि चानन्द ।

सगमनाशाकुरति मनसि मे तथा च मोदोऽप-न्दः ।

त्व मयि रुष्टः किमिति न जान तादृकरुणाकन्द. ।

अहो ! कीदृशमिदं सुन्दर गानम् ! कीदृशोऽस्य गर्भारो भावः !

अहह ! कुत्रो न भवेत् ? देवि राशि ! वस्तुतस्त्वमसि नाकवामिनी
देवी !

लाभ हानि वा किमप्यविचिन्त्य तमेव गानशब्दमनुसरन्नुन्मत्त
इव गन्तुमह प्रावर्तिषि । अन्धकारावृता सा रात्रि , तथाच स दुर्गमःपन्थाः

एकपदनिक्षेपोऽपि दुश्शकोऽमृत । कण्टके पदे लम्बैर्बहु प्रायत्यत मा प्रति-
 सेदुम्, अहन्तु तै रुद्धोऽपि न निरुद्धगतिरभवम् ।

हा हन्त । इदन्तु तदेव खण्डगृहम् यत्र देव्या राज्ञ्या दशतन्त्र-
 चिद्वितीकारागृहान्निष्कास्य वनलताविषेणाह प्रेषिनोऽभवत् । अस्मिन्महत्स्यन्ध
 कारेऽपि शर्कोम्यह कथयितुम् इव तदेव पदयतोहराणा मातुर्गजळानान्या
 जेरठाया गृहमिति । अयमेव हि स पञ्चषण्डवनामा वृक्ष । आश्चर्यमाश्च
 र्यम्, कुर्यादपि खल्वियं सैव । हा धिक्, कीदृशमिदं रहस्यम्, किमपि
 हृदय नावतरति !

एतदनन्तर च बहव प्रश्ना मनसि मम सञ्चरितुमारभन्त । खण्ड-
 गृहस्याभ्यान्तर्गच्छामि न वा ? देव्या राज्ञ्या गोविन्दलालस्य वाऽऽज्ञा तु
 नास्त्येव, एव सति नदानामुल्लस्यान्त कथं गन्तव्यम् ? किं कर्तव्यम् ?
 किमपि निश्चेतुं नाशकम् । इत्यमेव च शोचन् विचारयश्च प्रधानद्वारस्य
 निकटमह प्रापमचिन्तितमेव, क्वाटिका त्वन्तर्द्वारागच्छामृतम् ।

पुनरचिन्तय चाहम्—‘इत्थं नामान्धतमसारुतेऽत्रैकाकिनो मम अमण
 न युक्तम्, यत्र गोविन्दलालेनोपवेशितोऽस्मि तत्रैव गच्छामि’ इति । परं पादौ
 न प्रतरतस्तदभिमुखम् । कथं वा प्रतरताम् ? मनसि सञ्च विश्वासोऽभून्
 नमत्रैव गृहे देवी राज्ञ्यस्तीति । एतावत्येव समयेऽतर्कितमेव द्वौ पुरुषौ
 गृहानिर्गत्य सङ्गपन्तौ वनमध्यमविशताम् । अहमप्येतावालोकेऽकृत्र पाथे
 उद्योऽभवम् ।

यदा च तावुभौ सुदूरं निर्गतौ तदाऽहं गृहाभ्यन्तरं गत्वा देव्या
 राज्ञ्या दर्शामैव कर्तव्यं निरावेनवम् । भगवन्तमनुस्मरन् सपर्यावष्टम्भ
 पादावप्रतो निक्षेप्तुमारभे । अन्धकारस्तु तयाऽऽसात्, यथा निचाऽपि हस्तो
 न दृश्येत, अस्तु, देन देनापि प्रकारेण हस्ताभ्यां निधिं स्पृशन् स्पृशन्
 सौधोपर्यगच्छाम् । तत्र तु सङ्गपतो कुलकुलाकारं विना किमपि नाश्रयत् ।
 अधस्तु ऐकान्त्वेन निशब्दवैद्यसीत् ।

पुनरप्येकेन मनोहरेण गीतशब्देन तद्गृहं प्रतिध्वनितमभूत् । तदा मम निश्चयोऽभूत्—यत्र गृहे कोणस्थे मङ्गलानामन्या जरठया सह सछापौ मनासीत्तत एव गृहादयं गीतशब्दस्समायातीति ।

तत्र महत्प्रज्ञे कोणे यत्र तद्गृहमासीत्कोष्ठके कश्चिद्दीपः प्रज्वलन्नासीत्, यस्य खलु प्रकाशः पञ्चषान् हस्तान् प्रसरंस्तत्रैव विलीयमान आसीत् । ततोऽप्यग्रतः पदं निधातुं नासीत्साहसम् । अतश्च कुत्रचित्गार्धे स्थितोऽहं गीतं श्रेतुमारभे । शृणुत—

अर्चयामि हृदि सन्निहितं त्वाम्, अर्पयामि हृदयं च मदीयम् ।

दुर्भगोऽन्यदिह किन्तु ददामि प्रीतिदानमिदमेव गृहाण ॥

यदा गानं समाप्तमभूत् तदा गद्गदेन स्वरेण प्रस्खलता शब्देन कथयतः कस्यचिदिमान् शब्दानशृणवम्—अहो ! धन्याऽसि ॥ किं कथयतां प्राणप्रिये !

श्रवणमात्र एवास्य, शब्दन्य कर्णौ भेभ्तन्मितावभूताम् । देव्या राज्ञ्या गानमधिकृत्य कुत एतादृशमुत्तरम् ? 'यद्वा तद्वा भवतु । अहन्तु रहस्यमिदमवश्यमेव प्रकटयिष्यामि' इति निश्चित्य मन्दं मन्दं द्वारस्य सनीपनुपागाम् । ततः कवाटरन्ध्रेण यदहनपश्यं तेन तु हृदयमेव विदीर्णमभूत्, सर्वाङ्गीणश्च रोमाञ्च इनाजायत । ज्ञानं च व्यलुप्यतेव । मनस्तदानीमिदमेवाभिलषतिस्म—यद्भूमिर्विदीर्णा स्यादहं चन्तः प्रविष्टो भवेयम्' इति । हन्त ! संसार, किमेवं घृणापात्रम् । किमयं स्वप्न ! उत कस्यचिन्नायाविनो माया ! हा धिक् ! हा धिक्, कीदृशं कुत्सितं दृश्यमाभ्यां नेत्रभ्यामपश्यम् । चक्षुर्भ्यामग्रेरिव स्फुलिङ्गा निरसरन्, शिरसि च पतितमिवाशनिना । कृत्स्नं शरीरं कम्पितुमारभत । शिरः प्रहृत्य यत्रासं तत्रैवोपाविजम् ।

नाहं किमपि कथायितुं शक्नोमि, न विचारयितुम्, न वा लेखनी-मितोऽप्यग्रतः प्रसारयितुम् ! शृणुत पाठकाः ! अस्य दुर्भगस्य कथां शृणुत ? गृहे तस्मिन् कः क उपविष्टः ? किं शुश्रूषन्ति ? साधु शृणुत

यस्या दर्शनमात्रेण सर्वमिदं दुःखजातं पलायितं भवति, यस्या एकाशब्द-
श्रवणेनैव सर्वमिदं बाह्यं वस्तुजातं विस्मरामि, या च संसारसागरे मज्जनाऽ
स्य एकावलम्बनम्, सैव-सैव मम पालयित्री वीरजादेवी हस्ते मद्यस्थ
दर्पणमयीं कुप्यां दधाना केन सह सल्लपति ! अपि जानोथ यूयम् ! हन्त
नेतोऽप्यहं धम्तुं शक्नोमि ! मम-मम तेनैव पित्रा सह ! चण्डालादधमेन,
दुष्टेन, मम-मम पित्रा हरिहरवर्जिना सह !

मदोन्मत्तो मम पिताऽवादीत्-“इतोऽप्येकं चपकम्, अथ मे मुदि-
नम्, अथ मे महानुत्सवः, स्थावय स्थावय, अहहह ! महानानन्दः !
किम् प्रिये !”

यस्य क्लिष्टे रूपस्य नदी प्रवहेत्स किं स्थिरमिच्छेत् ! स मद्यपो
वीरजादेव्या आकर्षणाय हस्तौ प्रसारयितुमारभत, वीरजा तु कौशलेन
श्रुतिं तस्य मुखे मद्यस्यैक चपकमदात् ।

मद्यपोऽभवीत्-“अहह, एका कुप्याऽन्याऽपि समुद्राद्यताम्, अस्तु,
पुनरप्येकदा गायन्त्य तावत् ।”

वीरजा तु तत्क्षणादेव गातुमारभत-

उरसा हृदयं स गलेन गळं
नयनेन दृशं परिमृदय गतः ।
अचबोध्य वियोगशुचिं हृदये
परिपोष्य च रागमहो क गतः ॥

‘अरे ! तव दासस्तु तव चरणयोरप एव पतिनो पतिते’ इत्युक्त्वा
स मद्यपरतस्त्राश्चरणयोरधोऽलुङ्घत् ।

मया पितृनाम्नस्तस्य दुष्टात्मनो वृणितं कार्यजातं कियद्दूरं लिख्य-
त्ताम् । प्रायो मद्यना यद्यत्कुर्वन्ति, यच्च शन्यं कर्तुं तत्पर्यं सोक्तोत् ।
परन्तिलदमेवात्राश्चर्यस्थानम्—यद्देवी रात्री तदीयस्य कस्यापि प्रत्युचरोग
नादान् । किन्तु किञ्चित्किञ्चित्सायन्ती तं चपकादनन्तरं चपकमिति क्रमेण
मद्यं पाययन्ती, गानात्रागां कृतायां दिनैव म्लिङ्गं गायन्ती चारोगी ।

याहृशेनारधानेन चातुर्शेषा न सः तेन मद्भ्रमेन सहालाप कुर्वन्त्या-
सीत्तस्य सर्वस्य पर्यालोचने महताऽऽश्चर्येणाविष्ट भवति चेत्तः । नास्मृशब्द,
न वावालम्बत, केत्रल बुद्धिबलेन त स्थिर कुर्वन्त्यासीत् । तर्हि किमिदं
सर्वं काल्पनिकम् ? किं कस्याप्यावश्यकस्य कार्यस्य साधनायैव देव्या
राज्ञ्या भूमिकेयमाश्चर्यतरा धृता ।।

अथ किम्, नूनमित्थमेव । न चेद्देवी राज्ञी किमेतादृश घृणावह
कार्यं केनचिन्मद्येन सह कुर्यात् । म मद्यपोऽपि यादृशस्तादृशो न, यम-
हमष्टादशवर्षान्निन्तति समबोधयम् । एव कदपि नैव भवेत्, नूनमस्ति किमपि
रहस्यमत्र ।

सत्यं सत्यम्, अथ स्मरामि गोविन्दलालस्य वचनम् । स हि कृत्यचि-
दाश्चर्यमयस्य कृत्यस्य प्रदर्शनाय मामेतावद्दूरमानयत् । अकथयदपि सा,
लीला सर्वाऽपि काल्पनिक्येवेति । इदमेव तदद्भुतं कृत्यं नूनम् ।

इत्यतः कालादनन्तरं देवी राज्ञ्यब्रवीत्—“किं कृत्स्नामपि रात्रिं
मद्यमेव पिबस्वस्थास्यसि ?” अथ किमपि कार्यमपि करिष्यसि ?”

मद्यप — ‘इतोऽप्युत्तमं कार्यमेव किमस्ति ?’ यदि त्वमेवमेव चपक-
मापूर्णापूर्व्यं दद्याः किमिति कृत्स्ना रात्रिमिति कृत्स्नं जीवितकालमेव याप-
यामि । किं शशिबाले ! अयमानन्दो गण्णजीव तिष्ठेत्खलु, पश्य, त्वदर्थेऽहं
वत्सरात्क्लिश्यन्नासम्, तव तु कियत्यपि दया नानीत् । अद्य महता महता
परिश्रमेण त्वेन्दुनिभं वदनं समदृश्यतः । किमितस्त्वा त्यक्तुं शक्नोमि ।
शशिमुखि ! शशिबाले ! एफम्—सधडाकारं स मद्यपो धरायात्पतत् ।

कुत एवम् ? देवी राज्ञी कुतोऽनेत् शशिबालेति सम्बोद्धयते ? शशि-
बाला ! शशिबाला ! इदं नाम मया पूर्वं यत्र कुत्रचिच्छ्रुतम्, सम्प्रगृहं स्म-
रामि, जाम्, जाम् स्मरामि सम्प्रगृहं—दशमाङ्कचिह्निते कारागृहे भित्ती लिखित
मासीत् । देवि राज्ञि किं त्वमेव शशिबालाऽपि भवसि हन्त ! कीदृशी कठि-
न्तम् प्रहेळिका ?

क्रमशश्च मद्यपस्य कण्ठोऽधिकाधिक रुद्धोऽभूत् । तेनैव रुद्धेन कण्ठेन शिथिलशिथिलेन स्वरेण सोऽवादीत्—“शशिवाले ! एकं चपकमि-
तोऽपि, कण्ठं शुष्को भवति ।”

“हि हि हि हि हि हि हि हि !” हन्ती शशिवालाऽब्रवीत्—
नहि, नहि, एव न दास्यामि, यदा त्व तस्य प्रत्युत्तर दास्यसि तदा
दास्यामि ।”

मद्यपः—“तूर्णी भव तूर्णीम्, अय किल महत आनन्दस्य,
समयः प्रचरति, सर्वस्य वृत्तान्तस्तिष्ठतु, आनन्द न विधातय, यद्भवति तदेव,
भवतु, उद्घाट्यता कुप्यापिधानम्, विश्रान्यताम् च मद्यम् ।”

शशिवाला—“तस्मैह गच्छामि” । एतावदुक्त्वा शशिवालोदति-
ष्ठत् ।

मद्यपः—किं कुपिताऽसि ? प्राणप्रिये ? उपविश उपविश, स्पृशामि,
ते चरणौ, धर्षयामि नासिकाम्, किमिति मृत मारयामि, उत्तिष्ठ, एक चपक,
देहि मे प्रिये ।”

यदा शशिवालाऽऽत्मन उपवेशनाय मद्यप हस्तौ प्रसारयन्तमपश्यत्तदा,
स्वयमेवोपाविशत् । एक चपक च मद्यपाय वस्त्राऽवादीत्—“गच्छ, तिष्ठतु
तत्र कथन प्रतिज्ञा च, सर्वमयाऽवलोकितम् । गच्छ, गच्छ, ज्ञात मया,
त्व महान् वचन इति । किं मया रुद्रापि मद्यः पूर्वं स्पृष्टम्, केवल तदैव
प्रीत्यै तस्यार्थस्य श्रवणाय च मयेद कृतम्, न चेन्मम का नामावश्यरुताऽसी-
न्मद्यम्यर्शनम्य, कथयिष्यासि न वा । न कथयसि, चेत् पश्य, अहं रोदिमि-
एताभक्तमयन्त्या एव तस्या नयनयोरदृश्यताक्षु । अहो ! साऽपि शोभा,
दर्शनीया नामासीत् ।

मद्यपोऽब्रवीत्—“कुतो न कथयिष्यामि, शशिवाले ! किमिति त्व
रोदिषि ? धस्सर्वं कथयामि, अद्य तु यच्चलति, तदेव चलतु ।”

शशिवालाऽब्रवीत्—“नहि नहि, तत्र भविष्यति, यद्येव सर्वं वृत्ता-
न्त स्पष्टतया न कथयेस्तदा गच्छाम्यहं राममागेतुम् । स जागत्य तदेदं

चरित्रं सर्वं निजभ्यां नयनाभ्यां पश्यतु । त्वं किल बलात्कारेण मदीय गृहं
प्रविश्य मदीय गौरवमपहर्तुमिच्छसि, कथय, सत्यं कथय, नरेन्द्रभूषण-
स्तत्र को भवति ?

मद्यपस्तूचैर्गातुमारभत—

“मालतीभूयछादय, हेममराजम्
मालतीभूयछादय”

देवी राज्ञी—“किमिदम् ? किमिति गातुमारब्धम् ?

मद्यप.—“यदि त्वं राजन् मालतीभूयछादये.—पात्वा विषं त्रियेयम्,
हेममराजन् मालतीभूयछादय, हेममराजन्”

गायत्रेव स उन्मत्तवन्नर्तितुमारभत ।

देवी राज्ञी—“किमिदम्, उन्मत्तभात्र किं प्रकटयसि ? यद्वा तद्वा
कुरु त्वम्, नाहं तव वाग्जाले पतिष्यामि, यदि चिकथयिष्यसि ज्ञातिरिति कथय,
न चेदन्यमुपायं प्रयोक्ष्ये ।

मद्यपः—“किमहं न शक्नोम्यन्यमुपायमवलम्बितुम् ! किमित्यधिकीक-
रोषि वाच शशिबाले,

देवी राज्ञी—“न कथयिष्यासि ॥”

मद्यपः—“त्रजेन्द्रः को वा ! कथमहं ज्ञास्यामि ? स तु त्वां केवलं
वञ्चयन्नासीत् ? सर्वमिदं वाग्जातमद्य तिष्ठतु, उद्धाटयता कुप्या ।

पश्यत्येव मयि देव्या राज्ञ्या वदनमारक्तमभवत्, परन्तु पुनरप्या-
स्मानं सस्तभ्य सा चपकमेकं मद्येनापूर्वावादीत् ।

“हरिहरप्रभो ! न कथय, यथा तवेच्छा, अहं स्त्रीभूत्वा तव किं
वा करिष्यामि । अस्तु तल्लेखकनामशून्यं पत्रं कथमभूत्, यत्त्वन्निकटे समा-
गतमभूत् ।”

पुतायनशब्दस्य श्रवणमात्रं एव स मद्यपस्तस्मान्त इवाभवत् । पर-
न्तु पुनरप्यात्मानमवष्टभ्यावादीत्—“कीदृशं पत्रम्, कुतस्त्यम् ?
देवी “कथमिदमहं जानामि, अस्तु, इदं गृह्यताम्”

मद्यपः—“इदमेवापेक्षयते, देहि”

इत्युक्त्वा तमपि चपत्तं पत्नी । एतावत्येव समयेऽज्ञायत, यथा कश्चि-
त्सोपानमार्गेणागच्छति, अहं नु भीत इतस्ततः पश्यन्नेमासम् । गोविन्द-
लाल पुरतो ममागतोऽभूत् ।

गोविन्दलालो हस्ते मां प्रगृह्य एकतोऽनयत्—अवादीच्च—“साधु
साधु, भवता तु सम्यग्मार्गं प्रकाशितम् । सर्वत्रापि विचिन्वतो मम यदा
भवन्तो नोपलब्धास्तद्वाऽगत्या देव्यै राज्ञ्यै वृत्तान्तमिमं कथयितुं गच्छन्ना-
सम् । अस्तु, गृहस्यान्तः कः ? दृष्टं क्रिह ?”

अहम्—“सर्वं दृष्टम्, यन्मया दृष्टं तेन शिरो धूर्णतीय”

गोविन्दलालः—“इदमेव दर्शयितुं मनोऽहमत्रानिनिधिपुरभवम् ।
अस्तु, किमनेन गृहीतम् ।

अहम्—“देव्या राज्ञ्या, न ज्ञायते, कस्य वृत्तान्तस्यावगतये बहु
प्रायत्यतः, स तु किमपि नावदत् । परन्तु कस्यचिद्धेखकनामज्ञान्यस्य पर-
स्य नामश्रवणमात्रेण स किञ्चिन्मृदुरभूत् । तत्र किं काल्पनिकम् उत
सत्यम्”

गोविन्दलालः—“सत्यमपि काल्पनिकमपि, किं केनाप्युपायेन स मार्गं
नायाति ?”

अहम्—“नहि, कथमपि नायाति ।”

गोविन्दलाल किञ्चिदालोच्यपावदत्—“स किं मुखमेव मार्गं समा-
गच्छेत् । जन्तु, इदं भवन्न कुर्वन्तु कार्यम् । अहमन्तर्गच्छामि । यत्रा-
सन् भवन्तस्तत्रैव गच्छन्तु । मया द्वारं पिहितम्, अतश्च नास्ति शङ्कापि
कस्याप्यागमनम्”

गोविन्दलालोऽन्तरगच्छत्, द्वारदेशं माप्य च तिष्ठत् । गोविन्दलालेऽ-
न्तः प्रविष्ट एव स मद्योऽगदीत्तोर्ध्वेभ्यस्वरम् “कः ? गोविन्दलाल ! आग-
च्छ, आगच्छोपविश” एतावदुक्त्वा देव्या राज्ञ्याः पुरतः भिन्ना मद्यस्य
दुग्धा गृहीत्वा चपक्ते मद्यं पिबन्त्य गोविन्दलालमगदीत्—“गृहाण, पिव

मित्र ! अद्य हि महत आनन्दस्य समयः । बहोः कालादनन्तरं प्रियायाश्श-
शिवालायास्समागमोऽभूत्”

गोविन्दलालस्तु चपकं गृहीत्वा सविनयमवदन-“अद्य मे भाग्यस्य
नास्त्यवधिः, यत् स्वयं हरिहरप्रभुर्निजेन हस्तेन मद्यं विस्त्राव्य मह्यं ददाति,
सम्बोधयति च श्रीमुखेन, परन्तु किं मया श्रीमतां समक्षमेव मद्यपानेन
धाष्ट्यं प्रकाशयितुं युक्तम्” इत्युक्त्वा गोविन्दलालश्चपकं गृहीत्वा किञ्चित्प्र-
च्छन्ने स्थाने गत्वा, न ज्ञायते, तत्र मद्ये यत्किञ्चिद्वस्तु सम्मेलयित्वा प्रत्या-
गत्य निजे स्थाने समुपाविशत् । कियतः कालादनन्तरं तदेव चपकं हरिह-
राय दत्त्वा तमपाययत् ।

देव्या राज्ञ्या साभिप्राया काचिद् दृष्टिर्गोविन्दलाले निपातिता, यस्या
रहस्यमहं न जानामि । पश्यत्येव मयि हरिहरप्रभोर्मम पितुरवस्था परिव-
र्तमानाऽऽसीत् । नेत्रे च स्थिरे अभूताम् ! क्षणाच्च सोऽपि मूर्च्छितो न्यपत-
स्त्विह ।

“किमेतत् ? गोविन्दलालेन किं विषं पायितः ? न चेदियद्द्रुतं कुतो
ऽयं मूर्च्छितोऽभूत् ? किं देव्यां राज्ञ्या अनुमत्या कार्यमिदं जातम् ?”
ततोऽपि तत्राहं स्थातुं नाशकम् । कवाटमुद्घाट्यान्तः प्रापिशम् ।

मामन्तः प्रविशन्तमालोचय देव्यां राज्ञ्या साश्चर्यमुक्तम्-“त्वं कुतः ?
किं गमनात्प्रतितोऽसि ?”

अहंन्तु तस्य प्रत्युत्तरमदत्तैव श्रुतिं निजपितुः पार्श्वं गत्वौपावि-
शम् । तस्य वक्षसि हस्ते निहितेऽज्ञायत नायं मृत इति, यतो धुक् धुक्
क्षणोऽश्रूयत । देव्या राज्ञ्या तु सोऽर्षेर्हासमुक्तम्-“मा भै, पिता तव नायं
मृतः, गोविन्दलाल ! मायाया महिमानं पश्यसि खलु ! अन्ततोऽपि पितैव
खलु !” इति गोविन्दलालेनापि सहासमेवास्य किञ्चित्प्रत्युत्तरं दत्तम् । अहं
धुःखज्जयाऽवनतशिरा अभवम् ।

देवी राज्ञी गोविन्दलालवदत्—“प्रयोजनपर्यवसायि तु किमपि कार्यं
धातु, अस्तु, साधु, किञ्चिन्तु तावदेनाम् कुशिकैकत्र लभ्यते न वा वश्य” इति ।

गोविन्दलालेन तु मुधिरमन्विष्य हरिहरस्य कटिदेशात्काचिद् वृ
हती कुशिका निष्कासिता । देवी राज्ञी सानन्दमुच्चैरुदयोपयन्—“अयत्तु
भवान् परमात्मा ! एतावद्दिनानन्तरमाशा परिपूर्णाऽभवत् । गोविन्दलाल !
अस्यामेव कुशिकाया सर्वे रहस्ये छन्नमस्तीति रायान्मया श्रुतम् ।

गोविन्दलाल — किं तत् ?”

देवी राज्ञी—“अस्तु, शृणु । अद्य प्रातेव रायो हरिहरश्च किञ्चि-
दालोचयन्तावभवताम् मया छत्रया सर्वं श्रुतम्, परन्त्ववगन्तु नाराकम् ।
अग्न्याः कुशिकाया विषये बहवो गुप्ता वृष्टान्तास्सन्ति, येषामिदानीं कथ-
नस्य वास्ति काऽभ्यावश्यवता । हरिहरप्रभुं रायहस्ते कुशिका वितरन्त-
महमपश्यम् । यदा रायो गतमत्तादाऽहं हरिहरमभोर्निकटेऽप्यच्छम् । स तु
मां दृष्ट्वा महताऽऽनन्देनोत्प्लुत इवाभरत् । किं कथ्यताम् कुशिकाया
एव निमित्ते मयापि गणिकात्मगम्यवलम्बनीयमासीत् ।” एतं कथयन्त्या
एव देव्या राज्ञ्या नेत्राभ्यामश्रु प्रावर्तत धारया । मुग्धं च मञ्जिनमभूत् ।

कियत् कालानन्तरं देवी राज्ञी पुनरवदत्—“न तुक्तमितो विक्र-
भाचरणम्, जयपालमाह्वय हरिहर तदपीन कुरु, यथा च स एतदीयानां
वदनाभा सम्यगुचरे दधातुभोपदिश च तस्मै ।”

गोविन्दलाल—“तर्हि किं भवन्तोऽवैवेतः मत्स्यास्यन्ति ।”

देवी राज्ञी—“अद्यापि कस्मन्देह, अस्तु रागोऽपि किं तत्रैव
पतते ! कथय ।”

गोविन्दलाल—“अथ किम्, तत्रैव पतते ।

देवी राज्ञी—“तर्हि गोऽपि किञ्चिद् द्रष्टव्यं, अद्य कस्मिन्मयः ।”

गोविन्दलाल—“किञ्चिन्नाभिक्रमायेन दशपम्टारादनम्”

देव्या गमभ्रममुच्यम्—“तर्हि शक्तिनि गन्ताः श्रु, एव त्रयपालदो
कायै समर्थे इतः, नपटे नौक्या यद् मत्स्यमिच्छ ।”

गोविन्दलालोऽगच्छत्, तदा देवी मामवदत्-“आयाहि, अन्य-
दद्भुतमेकं प्रदर्शयामि ।”

देव्या राज्ञ्याः कार्यशैलीमप्रतिमां बुद्धिमतिमानुषं चेष्टितं चावलोक्याहमन्याहश इवाभवम् । अहमवाक्यो भूत्वा तस्या मुखं निरीक्षमाण आसम् ।

देवी राज्ञी सम्यगहसत्, मधुरेण स्वरेण मामवदच्च-“आगच्छ, उत्तिष्ठ, किमित्युपविष्टोऽसि ।” हस्ते प्रगृह्य स मामुत्थापयाम ।

अहन्तु प्रेमगद्गदेन कण्ठेनावदम्-“कुत्र गच्छेयम् ! त्वया सह कियच्चिरमहं भ्रमामि । माहशस्य क्षुद्रतमस्य प्राणिनः कृते किमितीयत् कष्टमाद्रियसे ? मम नेत्रयोरावरणमपसारय ! प्रदर्शय मार्गं मे । मज्जन्तं संसारे समुद्धर ! स्पष्ट कथय च-“काऽसि त्वम् ! देवी दानवी वा ?”

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे द्वितीय चक्रम् ।

—००—

अथ तृतीयं चक्रम् ।

—००००००—

(भैरवीचक्रम् ।)

श्वशुरगृहमित्युक्त्वा ममान्याहशेन पित्राऽहं यत्पुरातनं खण्डगृहं नीत., यतो वेयत्यापन्मम शिरस्यारूहत्, तस्यैवाहमद्य खण्डगृहस्य पृष्ठभागस्थेन गुप्तमार्गेण देवीं राज्ञीमनुसृत्य गच्छामि । महता परिश्रमेणान्धतमसाधृतं मार्गमतिक्रम्य यदा समीपमवापं तदा गङ्गाधरं दीपहस्तं तिष्ठन्तमपश्यम् । ततश्च वयं त्रयोऽपि सोपानमार्गेणोपरि गन्तुं प्रावर्तिष्महि । शिरो-
गृहं प्राप्तेषु चास्मास्तु देवी राज्ञ्यपट्कर्णं गङ्गाधरेण किञ्चित्सल्लेप्य परावृत्य मामब्रवीत्-“त्व गङ्गाधरेण सहात्रैव तिष्ठ, अहं तत्रत्यामवस्थामवलोक्य हृष्टित्येवागच्छामि” एतावदुक्त्वा च गङ्गाधरहस्तादीप गृहीत्वा देवीं राज्ञीं प्रातिष्ठत् ।

तत्रान्धतमसावृते स्थाने निशशब्दे गङ्गाधरमहं बहून्प्रश्नानपृच्छम् ।
गङ्गाधरस्तु कस्याप्युत्तरमदत्त्वा “किमहं कथयामि, देवी राज्ञेयाथैव सर्वं
कथयिष्यति” इत्येतावदेवाकथयत् ।

एतावत्येव समये समागता देवी राज्ञी “गङ्गाधर ! त्वं गच्छ, गहताऽ
बधनेन चतुरन्तयानेन सह तत्र सनद्धस्तिष्ठ, गृहाण त्वेमं दीपम्” इत्य-
वदत् । गङ्गाधरस्तु गृहीतदीपो न जानामि कुत्र गत इति ।

देवी राज्ञयत्रतः, अहं च तस्याः पृष्ठतो गन्तुं प्रावर्तिष्यामि, बहू-
न्त्यगृहानङ्गणानि चातिक्रम्य किञ्चिदनावृतं स्थानमापिष्ये । तत्र प्राप्तयो-
रेवावधौः कश्चिन्महान् हासशब्दोऽश्रूयत । अहं देवीं राज्ञीमपृच्छम्—“कुत्र
मां नयसि, कथय किं नामेदम् ?” इति ।

देवी राज्ञयत्रवीत्—“कार्यमिदमतिमहत्, नास्ति सर्वस्य तस्य
कथनस्यावश्यकता, केवलमेकं दर्शयितुं त्वामहमत्रानयम्” इति । एतावत्येव
पुनरप्येको महान् हासशब्दोऽश्रूयत । सङ्घपन्तावेवाद्यां तत्स्थानमगच्छावः
यतोऽयं हासशब्दस्तमायाति ।

देवी राज्ञयत्रवीत्—“ननु गच्छावः, पश्यावश्च गवाक्षरन्ध्रेण कः
कोऽस्ति गृहाभ्यन्तर इति ?” इति ।

ततोऽहं गवाक्षमार्गिणान्तरपश्यम् । यदपश्यम् तेन मनुष्याणां
चरित्रेषु विशेषतश्च मायाविनीनां स्त्रीणां चरित्रेषु घृणा नाम समपद्यत
महती । तत्राहं किमपश्यमितिचेत् ? शुद्धचरित्रस्य देवनारायणमुखोपा-
ध्यायस्य परमप्रमपात्रं धीमतां त्रयकालीदेवीं मद्यपानमतां रायम्योत्सङ्गे
निविष्टाम्, तत इतो भूमौ निहिनं मद्यकुप्याः, अपकानि, मद्यजनोचितं
भक्ष्यं भोज्यं इत्यादिकं रायस्य परितस्तस्योत्साहवर्धनानि तद्वचनोचितानि
वचनानि सोलासं कथयतश्च शङ्करादीन् ।

देवी राज्ञी कुसितमिदं दृश्यं निरीक्ष्य, मन्दं मन्दं मामवदत्—“दृष्टं
किल, यथाऽस्यास्वभावेन परिणतम् ! महापुरुषस्य पत्नी नाम भूत्वा
यथाऽप्यपश्यतोहरस्योत्सङ्गे सुखं निविष्टा !

एतावत्येव न जाने गद्गदेन स्वरेण जयकाळ्या किञ्चिदुक्तम्, यदधिकृत्यान्तः कश्चिदुच्चाट्टहासोऽभूत्, येनावायोश्चोत्रभिर्त्ती फलिते इव ।

रायः प्रेमगद्गदमवदत्- 'प्रिये ! रात्रिमिमां सहस्वभ्रमया स उपायोऽबलम्बितः, येन कोऽपि नावशिष्येत । तस्य तु पुनश्छिन्नं शिरश्श्वः प्रातस्तुभ्यं नूतं दर्शयामि । त्वच्चिमित्तेनैव कियद्भयो दिवसेभ्योऽहं बहिर्गन्तुं नाशकम्, नो चेदितः पूर्वमेव स संयमिनी प्रापितस्स्यात् । अस्तु रात्रिरेव हि विलम्बः, श्वस्तु पश्य किं भवती" त्रि ?

जयकाळी तु रायदर्शितेन प्रेम्णा विह्वलाऽवदत्-"अरे त्वं तु नित्यमेवमेव कथयन्नसि ! न त्वया किञ्चिद्भून्न भविष्यति ! पश्य ! मया तु, कित्र पतिरपि विषमपि पाथितोऽभूत् । न जानामि स दुष्टः कथं पुनरुज्जीवितोऽभूदिति । कथं स चिताया प्रत्यावृत्तोऽभूत् ? नूनं सर्वमिदं तस्यैव वैश्वेयस्य कृत्यम् ? त्वं तु महात् मूर्खः, गर्दभादपि नीचोऽसि ! अतिशुद्धे कुञ्चविह्वालकेऽपि तव न फलति किमपि । तस्मिन् दिने रात्रौ निर्मलं परिगृह्य यत्समर्दनेन मारयितुमुद्यतायामेव मयि न जाने केन नाळीकयन्त्रं प्रयुक्तम्, अस्मत्प्रश्नं हस्तपाददण्डघातेन प्रहृत्य मूर्च्छितान् कृत्वा स उन्मोचितोऽभूत् । त्वमिमां शशिकलां साधारणीं न जानीहि, इयं विपलितो बाणः ! सर्वमिदं कृत्यं तस्या एव । त्वं त्विदमपि न जानामीषि । प्रथमतस्तु सैव धूर्ता मारणीया । अरे त्वया तु किमपि न भवति । गच्छ, नेतोऽहं किमपि कथयामि" इति ।

रायस्तदीय वदनें परिनुन्वय सप्रेमाविष्करणमवदत्-"प्रिये यत्किञ्चिद्वस्तुमिच्छसि तदद्यैव कथय, श्वोऽर्थं किमपि नावशेष्य । व्रजेन्द्रस्य मारणं किं दुस्साधं कार्यम् ? तं तु मृत्तमेवावगच्छ । केवलं हरिहरस्य कथनेन स इच्छार्पूर्वकमेव मया त्यक्तः, यतस्तेन साधनीयं किञ्चिदावश्यकं कार्यमस्ति । परन्तु नास्ति किमपि भयस्य स्थानम् । स सल्ल कासगृह्णन् प्रापितोऽस्ति । तस्य कोऽप्युपायो न फलेत् । निश्चितं जानीहि कार्यं समाप्तमेव । शशिकलाविषये यत्परयोच्छन्, तत्र किमहं मृग्याम् । । तत्र भगिन्यैव सर्वोऽ

प्यमनर्थं आदातः । तस्याः कथमुष्टिमावेनेव हि सर्वमिदं त्वाहितं
जातम्" इति ।

रायस्य मुखान्निजभगिनीनामश्रवणमात्रेण जयकाळ्या दुःखमिवा-
जायत । खिन्नमना विवर्णवदना च साऽवदत्-“यतः कुतोऽपि वा मम
भगिनीनानीय देहि । युष्माभिरेव सा यत्र कुत्रचिच्छत्रं स्थापिता । प्रति-
दिनमेव कथयसि श्व आगमिष्यति श्व आगमिष्यतीति । परन्तु नाद्याप्या-
भाति सा । मनसि मम सन्देह इकोपजायतं । सत्यं कथय, सा जीवति
खल्व” इति ।

रायः—“उन्मत्तवृत्तिमेवं प्ररूपसि । यदहं कथयामि, शृणु । एकदा
श्वर इत्येव पत्रिकाग्रन्थिर्निष्कासितः, यस्या एवास्माकं जीवनं मरणं
चाधीनम् । दैवाच्च तव भगिन्यपि तत्रापताऽचिन्तितम् । त्वानि च पत्रा-
प्यवलोकितुमैच्छत्सा । महदेवकरोन्निर्वन्धम् । किं क्रियताम् ? त्वयि
त्वद्भगिन्यां च स्नेहेन यन्त्रितोऽदर्शयमनिच्छन्नपि तस्मै त्वानि पत्राणि ।
दर्शयित्वा च यावदहं त्वानि पत्राण्येकीकृत्य कुत्रचिदकान्ते स्थापयामि,
तावदेव फलीरचन्द्रस्मैच्छ्वासं पलाप्यागतोऽवदत्-“आगच्छतः ! अग-
च्छतः ! महान्नर्थो जातः; । देवनासायणमुखोपाध्याये जयकाळी मध्ये
विपणि परित्यक्तुं सन्नद्यति । परित्यक्तं च तं योऽभिलषेत्स्व एवापहरेत्”
इति । एतावच्छ्रुत्वापि किमहं स्थातुं शक्नुयाम् ? मध्येविपणि किं तदापमानं
जातं सहेयं ? तत्रक्षणेनैव ततो निर्गच्छन्नहं शैश्रवेण तं पत्रग्रन्थि त्वद्भगि-
नीहस्ते दत्त्वाऽविद्वन्नेन तं रक्षितुं विपणिमागतोऽभवम् । ततः परं च
यदभवत्तत् त्वं जानास्येव !”

रायस्येदं वचनं श्रुत्वातो मम सा ग्रन्थिस्मृतिपथमारुहत्, यामहं
सण्डगृहस्य भूमिनिष्कास्य कस्यचिद्दृशस्याधो भूमध्ये निहितवानस्मि ।
परन्तु नाहं तदानीं निश्चेतुमशकम् ‘राय कां पोष्टिकामाधिकृत्य कथयतीति ।
अथापीदं त्वज्जायत-जयकाळ्या भगिन्येभिरेव विशस्तः सण्डगृहस्य तस्य
समीपे यस्य चर्चापूर्वं कुत्रचिदागता भूना निक्षिपेति । कदाचिज्जयकाळीदं

रहस्यं न जानाति । मनसि तु अस्फुरज्जयकाळ्यै कथयागि—‘तव भगिनी
नाद्यास्मिन् जगत्यास्ति, किन्तु तत्र वर्तते, यतः कोऽपि न पुनरावर्तते’ इति
परन्तु देव्या-राज्ञ्याः प्रतिषेधेन मया किमपि नोक्तम् ।

एतावति काले काचिदन्या कुप्यापि मद्यस्य शून्याऽभूत् । गैरवी-
चक्रस्यास्य भैरवीस्थानीयाया जयकाळ्याः प्रसादं रायप्रभृतयस्त्वेऽपि महता
प्रेम्णा पपुः । ततः किम् ? हसनम्, रोदनम्, उत्थानम्, पतनम्, इत्यादिकं
मद्यपानां यदुचितं तत्सर्वं प्रावर्तत, यदवलोकनेन शिरो मम धूर्णितमिवा-
भवत् । किन्तु धन्या सा देवी ! राज्ञी ! या किलानिमिषाभ्यां लोचनाभ्यां
सर्वमिदमवलोकयन्त्यासीत् ।

तत्र मद्यपानां विचित्रैव दशाऽऽसीत् । सर्वेऽपि मद्यस्य मादकतया
गतचेतना इवाद्दश्यन्त । एवं स्थिते कश्चिद्युवः, यः किल रूपेणैव शुद्ध
इवाद्दश्यत, तेनैव गवाक्षेण—येनावामन्तः पश्यावः, अस्मान् पुनः पुनः
पश्यन्नवालोक्षयत । दृष्ट्वेदं देव्या राज्ञ्या अप्यैकामग्रं किञ्चिद्गमभूत् ।
साऽपि किञ्चिदितस्ततो द्रष्टुमारभत ।

अन्तः पुनरन्यो हासशब्दोऽभवत् । रायो जयकाळ्याः कण्ठे हस्तं
निधाय नतितुमारभत । अन्येऽपि तथैवोत्पतितुं निपतितुं चारभन्त ।

एतावत्येव सहस्रटात्कारेण रुधाटिकौद्रधाटिताऽभूत् । स च युवा यः
पूर्वमुक्तः, पुरत आवयोरद्दश्यत । भयविस्मयाभ्यां तदानीं विचित्रैव मे
दशाऽभवत् ।

तेन यूना न जानामि, मन्दं मन्दं देव्या राज्ञ्याः कर्णे किमप्यु-
क्तम्, यदहं किञ्चिदपि ज्ञातुं नाशकम् । किन्तु देव्या राज्ञ्या मुक्तास्मृतान-
न्येतान्यक्षराणि परं श्रुतानि—“आं विजय ! अयमेव समयः” इति । इद-
मुक्त्वा च न जानामि देव्या राज्ञ्या किं तस्य हस्ते दत्तम् । स च तद्गृही-
त्वा झटित्यन्तः प्रविष्टः पुनस्त्वस्थाने समुपाविशत् ।

स युवा कियन्तंचिक्राल नृष्णीमवस्थाय; तनो मद्यभरितां काञ्चन
कुप्यां हस्ते गृहीत्वा रायस्य पुरतो गत्वाऽतिष्ठत् । अयं दीपसानीपं गतः

दुःप्यां सम्यक्चालयन्नलोकयितुमारभत । सर्वेषां दृष्टीर्षयन्महत्त्वा चातुर्या
तस्या कुच्यायां तदक्षिपवत्किमपि तस्य हस्तेऽवर्तत । ततश्च तत्रस्थान्त्र-
त्येकमेकैकं चपकं मद्यस्यापाययन् । ततः किम् ? पश्यतोरेवावयोस्सर्व एव
ते अगद्विदं विस्मृत्याचेनना भूमावपतन् । स एव केवलमेककस्सचेतनोऽवर्तत
येन सर्वेऽपि मयं पाणिताः ।

अनन्तरं च स युवा नौ निरीक्ष्याददत्-“सर्वमस्ति समुचितम्-
आगच्छत विनाऽऽक्षेपम्” इति ।

श्रुत्वेदं देवी राज्ञी पुरतोऽनूतम् । अहमपि तामन्वगच्छम् । प्रावि-
शाव च तद्गृहम् ।

स युवाऽविळम्बयन् रायस्य शरीरेऽन्वेष्टुमारभत । देवी राज्ञ्यपि
जयक्राव्या अङ्गानि परीक्षितुमारभत । स युवाऽवादीत्-“तनु पत्रं न
लभ्यते ! किममूत् ? आसाय तु तद्रायस्य निकट एवामूत् । अन्यत्र यत्र
कुत्र या निक्षिप्यागतः किम् ? भवती पश्यतु अप्यस्ति जयक्राव्या निकटे ।
सा हि प्रातरारभ्य पत्रिकार्यं रायमनुसरन्त्यासीत्” इति ।

तथैवाभूदपि । यूत. कथन उत्पमेवामूत् । वदन्नेपणानन्तरं देवी
राज्ञी जयक्राव्याः कटेः कांचित्पत्रिकां निष्कास्याब्रवीत्-“पश्य, अपीय-
मेव स्यात्” । यूनापि सहर्षमुक्तम्-“आम्-आम्-इयमेव ।” देवी
राज्ञी मामब्रवीत्-“दीपस्य समीप गत्वा पठेन्माम्, पश्यामः किमत्र लिखित-
मिति” इति ।

तस्मिन् गृहे पश्चिमभागे प्रज्वलतः कस्यचिद्दीपस्यालोके तदपठं
परम् । तत्रैव लिखितमासीत्-

॥ श्रीः ॥

प्रिया रामचन्द्रप्रभुवराः ।

किमद्यावधि भवन्तस्तत्कार्यं कर्तुं नाशकम् ! कश्चिदतिकुद्रो चालो
भवाद्दशां बुद्धिमतामपि दृष्टिषु धूर्तिं प्रक्षेप्तुं शक्नोतीत्ययमंशः कदापि
मया मनस्यपि नालोचितोऽभूत् । अस्तु, इदानीं तदीयपाणापहारस्य

चास्ति विशेषतः आवश्यकता । परन्तु तस्य कार्यस्य समाप्तौ यदुचितं प्रति-
भाति तत्र क्रियताम् । अब तु तस्य कारागृहे स्थापनमेवास्माकं
प्रधानं कर्म । सा कुञ्चिकाऽद्यापि ममैव हस्तेऽस्ति । भानि पत्राण्यधिकृतं
भवद्विर्लिखितं तानि नेदानीमहं प्रेषयितुं शक्नोमि, यतस्तानि कस्का-
स्थे गृहे तिष्ठन्ति, येषां सर्वं वृत्तान्तजातं मम विश्वासपात्रस्य पत्रवाहकस्य
मुखाज्जायेत ।

शक्तिवालायाः पृथक्करणम्, अथ कियन्तिचिद्दिनानि मज्जिकटे स्थापनं
वा मदभिप्रायस्य न विरुद्धम्, अस्य कारणं तु भवन्तो जानन्त्येव । कि-
मधिकं लिख्यताम् इति—

भवतां सदैव—

स एव ।

पुनश्च

देवनारायणश्छन्नो वर्तते । निर्मलकुमार एव कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य
स्वामी वर्तते । शीघ्रमुत्तरं प्रेषयन्तु ।'

पत्रिकाया लेखकस्य नाम नासीत्, न वा दिनं लिखितमासीत् ।
मया तु हरिहरप्रभुणैव लिखितमिदं पत्रमित्यमन्यत ।

देवी राज्ञी मामब्रवीत्—“पत्रिकाया अस्या अर्थः कोऽपि अवगतो
वा ?” । अहमवदम्—“नहि नहि, सर्वोऽपि नावगतः, केन लिखितं कस्मा
इति न ज्ञायते । अयं रामचन्द्रप्रभुः कः ?”

देवी—“भवदीयो राय एव रामचन्द्रप्रभुः । लेखकस्तु तव भियः
पिता, सऽदुपरि फीदशमनर्थं कर्तुमिच्छन्ति, पश्यसि सद्यः ! तव पिता
श्वशुरश्च त्वां मारयितुं नेच्छतः । । त्वदीयस्य पितुर्भदावश्यकता विशेषतोऽ
स्ति, ज्ञातं किल ?” इति ।

अहन्तु लज्जयाऽवनतकन्धरोऽभवत् । देवी राज्ञी तादृशमेव किञ्चि-
त्पत्रं निजवस्त्राद्यलान्जिकास्य जयराज्याः कटौ न्यधात् । कोऽस्याभिप्रायः ?
देवी राज्ञी जानाति ।

देवी राज्ञी युवानमब्रवीत्—“विजय । रात्रिरधिकं गता, नं वयमत्र
चिरं स्थातुं शक्नुमः । त्वमप्यत्रैव कुत्रचित्कोणे एतानिवानुसरन्पतितस्तिष्ठ ।
यदेते समुत्तिष्ठयुस्तदा त्वमप्युत्तिष्ठ । यद्यदेते कुर्युस्तदेव त्वमपि कुरु” इति ।

विजयं बोधनीयं बोधयित्वा तत्पत्रं गृह्णीत्वा च देवी राज्ञी ततः
प्रातिष्ठत् । अहमपि तामन्वसरम् । कियद्गुरगमनानन्तरमावा कस्यचिद्भूतस्य
समीपं प्रापिव ।

कुतोऽपि गङ्गाधरस्समागत्य देवीं राज्ञीं प्राणमत् । देवी तमपृ-
च्छत्—“गङ्गाधर । यत्कार्यमुद्दिश्य वयमागतास्मः; ईश्वरस्य कृपया त प-
र्यपूर्यत । तव चतुरन्तयानं कुत्रास्ते ?”

गङ्गाधरः—“आन्दोलिका तस्य वृक्षस्याध स्थापिताऽऽस्ते ।”

देवी—“तर्हि तत्र गच्छामः ।”

त्रयोऽपि वयं वेगेन गन्तुं प्रावर्तिष्यमहि । मध्येभागं चाह देवीं राज्ञी-
मपृच्छेत्—“अद्य वयं कुत्र गच्छामः” इति ।

देवी—“नाहमस्मि शक्तोमीदमद्यैव कथयितुम् । समये समुपस्थिते,
सर्वं स्वयमेव स्पष्टीभविष्यति ।”

गङ्गाधरोऽप्रतः, देवी राज्ञी मध्यतः, अहं च तामनु पृष्ठतः गच्छामः
कियद्गुरगमनानन्तरं गङ्गाधरो निरुद्धगतिरभूत् । अंबदम्ब—“आन्दोलिका
त्वेनैव वर्तते । बाहका किमद्यैवाहुयितव्याः” देवी राज्ञी तदुत्तरतयाऽ
कथयत्—“अद्य किम्, अद्यैवानय, अद्यापि बहूनि कार्याण्यवशिष्यन्ते ।”

गङ्गाधरोऽन्धकारे निलीनोऽभवत् । पश्यतोरेवाऽयोश्चतुर्भिरुल्लमा-
नयाऽऽन्दोलिकायाः सह पुनरागच्छत् ।

देवी राज्ञघब्रवीत्—“यत्किञ्चिन्मयोक्तम्, तत्सर्वं स्मर्यते किल ॥”

गङ्गाधर—“अद्य किम्, सर्वं स्मरामि ।”

देवी—“तर्हि किमावा गच्छाम ।”

गङ्गाधरः—“काम गच्छताम् ।”

देवी राज्यह चान्दोलिकायानुपाविशव । वाहकाश्चान्दोलिकं
स्कन्धे निधाय महता वेगेन निद्राब्दपदमेकतो भन्तु प्रावर्तन्त ।

गच्छन्नेव चाहमचिन्तयन्-“कोऽयमपूर्वा भयङ्करो व्यापारः । किञ्चेद
भौषण भैरवीचक्रम्” इति ।

इति ससारचक्रे द्वितीयभागे तृतीय चक्रम् ।

—००—

अथ चतुर्थं चक्रम् ।

(नौकारोहणम् ।)

रात्रेरयं समयः । अन्धतमसेन कृत्स्ने भूमण्डले' निजोऽधिकारस्त्वा-
पितो वर्तते । जगत्प्रावगिया जाह्नव्यामुत्ताञ्जास्तरजा उत्पतन्ति । ए । इतो
समये यत्र सर्वेऽपि प्राणिनो निज निज कष्ट विस्मृत्य निद्रादेव्या सस्रपन्ति
समेमभरम्, अह देवी राज्ञी च कुनचिभौकायामात्स्यौ गच्छाव । नौकाया-
मम्यामेक एव नाविकोऽस्ति । अन्धकारेण तु नाहमशक शतु नौका कुत्र
यातीति ।

नौकाया अन्न फलस्योपरि कश्चित्स्वच्छस्सुन्दरश्च विस्तर
आस्तृतोऽस्ति, यत्र देवी राज्ञी निविष्टाऽभून्, अह च समीप एव कियद्दूरे
शिर पार्श्वे सन्निविष्टोऽभवम् । अह मद्विषयकान् बहून् धृतान्तानपृच्छम्,
देवी राज्ञी तु कस्यापि प्रश्नस्य सम्यगुत्तर नादात्, परन्तु बहून्तानानर्था-
न्प्रकाशयामाम्, यानहं तेषु तेषु समयेषु प्रकाशयिष्यामि ।

देवी राज्ञीमहमपृच्छम्-“किमयैव रात्रावाया प्रतिनिवृत्तौ भवि-
ष्यात् ?” इति ।

देवी-“इदमघैवाह कथयितु न शक्नोमि”

अहम्-“नौकारोहणसमये यत्कथयामीत्यवादस्ति उत्कृष्टो न
कथयन्ति ।

देवी—“सर्वं कथयामि । धर्ममवलम्ब्यस्व । यदा त्वनष्टादश वर्षान्क
निजमातापित्रोस्तकाश आसीस्तदा किं कस्मिन्नपि विषये कदापि कोऽपि
सन्देहो नामीत् ।”

अहम्—“नहि, रुद्रापि नहि, कुतो वा मम सन्देहो भवतु ?
कस्याप्यर्थस्य नामीन्वूनता, मुखेनायासीत्समयः । मातृपितरौ तु ना
दृष्टिविषय एवास्थापयताम् । प्राणवर्तिभिः पार्श्वगृहवर्तिभिर्गपि चालैस्सह
कांडनमपि प्रतिषिद्धमासीत् । पृष्ठशाल्यां तु कदाप्यहं प्रवेगित एव नाभू-
वन् । गृह प्यागत्याव्यापकाः पाटयन्ति स्म । परन्त्विदमेवाश्चर्यमासीत्—
यत्तोऽप्यापकोऽप्येकान्ते मया न सङ्गच्छेत्स्मेति ।

देवी—“तस्याव्यापकस्य गृह कुत्राम्बे ! जानामि वा !”

अहम्—“न कमप्यहमपृच्छम्, न कोऽप्यज्ञापयद्वा ।”

देवी—तव गृहे किं कदापि जातयस्मम्बन्धिन कौऽपि नमागच्छन्तेह
वाभवन् !”

अहम्—“कुतो नागच्छन्तौऽभवन्, किन्तु मम तैस्मह कौऽपि विशेष-
पगलापो न भवतिस्म, यतो मम तातस्तेषां निरुटे विशेषनोऽवस्थानेऽरका-
शमेव न ददातिस्म ।

देवी—“अन्तु, तव तातेन किं तव पितामहादीनां नामानि वा,
कुलनाम वा कदापि नुभ्य नोक्तम्”

अहम्—“नहि नहि”

देवी—“हरिहरप्रभोर्नाम्ना किं शत्रिकात्मनागच्छेयुः ?”

अहम्—“अथ किम्”

देवी—“किं त्वन्नाम्नापि यदा रुद्रा वाऽपि पञ्जिका समागच्छेन् !”

अहम् (स्मरणनभिनीय) “अथ किम्, यदा कदा वापि मम
नाम्नाऽपि समागच्छन्तिभाव्यानि (Registered) पञ्जिकागच्छेयुः ।”

देवी राजघुत्थायोपाविशत् । आक्षिप्तेषावदच्च—“कथामिदं त्वमज्ञासीः,

कथय तावत् ।”

अहमप्युत्थित उपाविशम्, किञ्चिदालाच्यैवमवदं च—‘किञ्चि-
 न्यूननाधिकभावेन पञ्चवर्षा अतीतास्त्युः एकस्मिन् दिने तातो मम निजो-
 पवेशनगृहस्य पार्श्वस्थेऽल्पीयसि गृहे समुपविष्टो न जानामि केनापि सह
 सवैमनस्य सल्लपन्नवर्तत । देवाच्चाहमप्युपवेशनगृहमगच्छम्, यत्र स्थितेन
 तयोस्सल्लापसम्यक् श्रोतुं शक्यते । तयोस्सल्लापमध्ये निजं नाम श्रुत्वाऽहमप्य-
 वधानेन कर्णावेकाग्रौ कृत्वा सल्लापं श्रोतुमारभे । तातो ममैवं कथयन्नासीत्
 ‘त्वं कुतो नाम मे भयं दर्शयसि ? मनसि मम यथा प्रतिभाति तथा कुर्याम् ?
 इदं संप्रापणप्रातिभ्यस्य पत्र व्रजेन्द्रस्य हस्तं कथञ्चिदपि न प्राप्स्यति ।
 यथाऽद्यावधि हस्ताक्षराणि कृत्वाह पत्राणि गृह्णन्नासं तैथैवाद्यापि गृहीष्यामि ।
 व्यर्थमेवाधिकशब्दकथनेन किं वा फलम् ? यदि त्वमिदमङ्गीकरिष्यसि कामं
 दास्यामि पञ्चपाणि रूपाण्याधिकमपि तुभ्यम् । परन्तु पत्रमिदं व्रजेन्द्रस्य
 हस्ते कदापि न दास्यामि ” इति । ततश्च सकटात्कारं कवाटिकोद्घाटि-
 ताऽभूत् । अहमपि ततो व्यगळम् । पत्रिकाविषयमहमेतावदेव जानामि ”
 इति ।

देवी—‘येन सह तव पितुरयं सल्लापोऽभवत्, किं त्वं जानासि,
 तम् ? ’

अहम्—“नहि नहि”

देवी—‘अस्तु, तव पिता पत्रिकादिकं कुत्र स्थापयति । अपि,
 जानासि तत्स्थानम् ? ’

अहम्—“नहि, किमपि न ।”

देवी राज्ञी पुनरप्यास्तरणे सन्निविष्टाऽभवत् । अहं गन्नाक्षमुद्घाट्य,
 यावत्पश्यामि, तावत् ‘बाग् बाजार’ स्थान पृष्ठतो गतमञ्जासिपम् । तेन च,
 निरचिनव नौकेयं कल्कत्तानगर प्रति गच्छतीति ।

देवी राज्ञी नाधिकमवदत्—“गोविन्दलाल ! किञ्चिच्छैम्येण नय
 तौकाम् । कस्समयोऽद्य स्यात् ? ” इति ।

मन्ये पाठकैरपि ज्ञातम्, नाविकोऽयमस्माकं परमसुहृद्गोविन्दलाल एवेति ।

गोविन्दलालोऽब्रवीत्—“त्रिघण्टावादनस्यार्थं समयः” इति ।

देवी राज्ञी ससम्भ्रममवदत्—“तर्हि नो नौकर्यां यान नोचितम्, आ, किमिप्रती रात्रिरस्तीता ! नौकामत्रैव कुत्रचिद्द्वयान्, ममापि रूपं श्रुतिः, परिवर्तय” इति ।

आज्ञा प्राप्यैव गोविन्दलालो नौकां तीरं नीत्वा कुत्रचिदवघ्नात्, पेटलिकामुन्मोच्य मधुचिष्टवर्तिकामज्वालयत् । तस्यैवालोके स देवी राज्ञी बालकगुमिकामधारयत् ।

धान्यो गोविन्दलालः, श्लाघनीयं तदीयशिल्पचातुर्यम् । पश्यत्येव, मयि स षोडशवर्षदेशीया युवति युवानमकरोत् ।

इतोऽहमपि देवीं राज्ञीं बालकनाम्नैव व्यवहरिष्यामि ।

बालकोऽब्रवीत्—“इत एव वयं वैतनिकशकटमार्गेण यास्यामः । नौकां त्व समुचिते स्थाने स्थापय । ततः कुत्र गन्तव्यम्, तत्तु त्व जानास्येकः सत्तु” इति ।

गोविन्दलालोऽवदत्—“अथ किम्, कुतो वा न जानामि !” इति ।

बालकोऽब्रवीत्—“यथेच्छं त्वं यत्र कुत्र वा तिष्ठ, किन्तु श्वः मातरष्टघण्टावादनसमये मया सद्भस्व । नेद विस्मर्तव्यम्” इति ।

गोविन्दलालस्सह नौकया प्रायात् ।

देवाच्च रक्षया प्राप्यैवावामेकं वैतनिकं शकटमपश्यत् । कृत्यदिनग-
त्वाग्नेन परिश्रान्तां हृणो चाश्वौ तिष्ठन्तावेव निद्रानिमीलितनयनावभूतां,
धृतपश्यानावेवं । शाकटिकोऽपि पेटिकोपर्युपविष्ट एव शकटोपरितनभोगे,
शिरो निधाय निद्रातिष्ठ । नशब्दापनेन नेत्रे परिमृजस्त्वक्तनिद्र उन्मी-
लितनयनध्याभवत् । प्रथमतस्तु स नैवेच्छद्भूः शकटं नेतुम्, निर्बद्ध-
स्वस्माभिर्द्विगुणं त्रिगुणं च भृतिमपृच्छत् । आंवा तु द्विगुणत्वनिगुणत्वा-
दिकमनालीचयन्तौ यथोक्तमग्यकरवां च भृतिम्, यतो ना त्वराऽऽसीकायस्यात्

स तावच्छाकटिकोऽमन्यत द्विगुणं त्रिगुणं भृतिकथनेनैते मां निर्घर्णाशु
 रिति, किन्तु तन्मनोरथेन न फलितम् । प्रदुक्तां द्विगुणा त्रिगुणा चं भृते-
 मङ्गीकृत्यावां शकटस्यान्तरुपाविशाय । “ यदि त्वमर्धघण्टायामेव त्रिगु-
 मिषितं स्थानं प्रापयेः, तदा पारितोषिकमपि तुभ्यं दास्यावः” इत्यवदाव
 च । शाकटिकस्त्वेनेन वाक्येन तुष्टोऽभून्न वा नहं शक्नोमि वक्तुम् । किन्तु
 सोत्रेणैकदा प्रहृत्याशौ खलीने शिथिले अकरोत् । अश्वावपि वातेन सादृश्य-
 मिव क्रांक्षमाणौ धावितुमारभेताम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे चतुर्थं चक्रम् ।

—००—

अथ पञ्चमं चक्रम् ॥

(पैतृकं गृहम् ।)

पाठका. ! कथयन्तु नाम कुत्राहमस्म्यद्येति ! अद्य वर्षद्वयानन्तरं
 वीरजादेव्या सह कस्याह गृहम्य गुप्तद्वारं निकृपा तिष्ठामि, भुवन्तु नाम !
 यदि न शक्नुवन्ति भवन्तो वक्तुम्, कामं शृणुतास्य दुर्भेगस्यैव वचनम् ।
 संसारेऽस्मिन् वक्तुमपि कोऽपि मदीयो नाम नास्ति । तर्हि यूयमेवैकदा
 'हा धिक् हा धिक्' इति कथयत !

कुत्राहमस्मि कथयामि वा ? सत्यं ब्रूत, कथयाम्येव वा ? तर्हि
 शृणुत—यस्मिन् दुर्ग इव तिष्ठन्नहमशनिमपि पतन्तीं नागणयम्, यत्र गृहे
 वर्तमानो महाराजानां गृहमपि नापश्य सगौरवम्, यस्मिन् गृहे शयानोऽह-
 मिन्द्रमिवात्मानं सुखिनमज्ञामियम्, यत्र गृहमात्मीयं मन्यमान आसम्,
 तस्मिन्नेव पितुर्गृहेऽहमद्य सभय गच्छामि ।

“अस्मदीयगृहस्य पृष्ठभागेऽरूपीयसी काचन वीधिका वर्तते, यत्र
 किञ्चिदुत्तं द्वारमपि निर्मितमास्ते, यत्र सर्वदैव हृदयमेन ताञ्जयन्त्रेण घट्टि-
 तकवाटिकं भवति, तत्र तिष्ठामि । एतावत्येव घट्टिकायन्त्रेण, चतुर्घण्टावा-

दानं कृतम् । देवी राज्ञी सोत्कण्ठमपृच्छत्—“इदमेव हि तव्वारम् ?” इति । अहं चाकथयम्—“अथ किम् ?” इति ।

“गृहाणमा कुञ्चिकाम्, शरित्येवोद्घाटय कवाटिकाम्” इत्युक्त्वा देवी राज्ञी कुञ्चिकामेका मम हस्ते प्रादात् । यद्यप्यन्धक र आसीत्, अथापि ताळयन्त्रे द्घाटने नास्माक विशेषतः परिश्रमोऽभूत् । आवामन्तः प्राचिद्व पुन कवाटिका यथापूर्वं घट्टितताळयन्त्रामकरवाव । यतस्मा कवाटिका तथाविधाऽऽसीद्यथान्तर्बहिरपि वा स्थितेनैकयेन कुञ्चिकया ताळयन्त्रघट्टनं कर्तुं शक्येनोद्घाटनं च । ततश्च देवी राज्ञी दर्पणमयं वैद्युतदीपं काञ्चित्कञ्चुककोष्ठकाह्मदिर्निरकासयत्, यं कस्यचित्क्रीलकस्य घट्टनेनोद्दीपितोऽभवत् । अस्यैव दीपस्यालोके आवामुपरि गन्तुं प्रावर्तिष्यहि ।

गृहमिदं शून्यमासीत् । न कोऽपि तत्र समदृश्यत । देव्या राज्ञ्या मुखाद्गृहवासिनः सर्वेऽपि गृहद्वारं पिधायान्यत्र यत्र कुत्रचिद्व्रता वर्तन्त इत्यपि ज्ञातम् ।

गृहस्थास्य कोऽपि भागो ममापरिचितो नासीत्, यतोऽत्रैव गृहेऽहं मविच्छेदेनाष्टादश वर्षानवसम् । देव्या राज्ञ्या आज्ञानुसारेण प्रथमतोऽहं मम पितृशुभ्यनागारम्य द्वारदेशमगच्छम् । द्वारं पिहितं घट्टितताळयन्त्रं चासीत्, अत एव तत्रास्माभिः कियन्त कालं स्थेयमभूत् । एतावत्येव देवी राज्ञ्यत्रवीत्—“किन्नामालोचयसीदानीम् ? येन केनापि बोधयेन ताळयन्त्रं भिन्दि, अन्यथा व्यर्थमेव स्यात्कृत्न सर्वम्, त्वं त्वेतद्गृहं वास्यसि, यत् कुतश्चिद्गण्डोपलमन्यद्वा लोहदण्डादिकं चत्किञ्चिदानय, गृह्यामि दर्पणदीपमपि, कुर्वन्विळम्बेन कार्यम्, चतुर्धण्डाताडनमपि जातम्” इति ।

देवी तत्रेवान्धकारेऽवस्थिताऽभूत्, अहं तु दर्पणदीपं गृहीत्वाऽधोऽपातरम् । अहं पूर्वमेव जानामि—गृहस्थास्य पृष्ठभागे किञ्चिदस्त्रीयो गृहमस्ति, यत्र नानाविधा इष्टकाः गण्डोपला, फाण्डोपलाः, इत्यादिकमस्तीति । तदेव गृहं गत्वा उपयुक्तस्य लोहदण्डस्यान्वेषणमारभे । दैवाच्च पुरातनः फलिक्कुहालो हस्तगोऽभूत् । तेन गृहीत्वा द्रुतमेवाहमुपर्यगच्छम्,

अपश्य च देवी तथैव तिष्ठन्तीम् । दृष्ट्वैव मा तुष्टाऽब्रवीच्च—“काममनेना
स्मदीय कार्यं सम्पन्न भवेत्” इति ।

तेनैव कुदालेन ताळयन्त्र भित्त्वाऽन्त प्राविशावावाम् ।

अन्त प्रविष्टमेव मा देवी राज्ञयन्नवीत्—“पिता ते कुत्र कस्या क
मञ्जुपायामावश्यकानि पत्राणि रूप्यादिः वा स्थापयति, अपि जानासि
त्वं ?” इति । अहमवदम्—“वर्षद्वयेऽस्मिन् कुत्र निक्षिपति नहि जानामि,
पूर्वं त्वस्यामेवायोमय्या मञ्जुपाया स्थापयन्नासीत् इति ।

हत्वा, दीर्घा, पृथुळा, सूक्ष्मा, एकमुखी, द्विमुखी, इत्येवविधान-
कुञ्चिकाना गुच्छमेक निष्कास्य तस्या एवायोमय्या मञ्जुपाया निकट गत्वा
देव्येवमकथयत्—“पश्याम आसु या काचिदुद्घाटयति ताळयन्त्र न
वेति” इति ।

एवमुक्त्वा च सा कुञ्चिकास्ताळयन्त्रमुखे क्रमेण निक्षिप्य आम-
यितुमारभत् । दशद्वादशकुञ्चिकानिक्षेपानन्तरमेकया कुञ्चिकया ताळयन्त्र-
मुद्घाटितमभवत् ।

उद्घाटिते च कवाटेऽन्तर्बहूनि रूप्याणि दीतारान् खण्डपत्राणि
चापश्यत् । देव्यवदच्च—‘दुष्टाना प्रवृत्तेस्तर्थापि प्रतिहन्तव्या, यद्यपि
मास्त्यस्माकमेमी रूप्यै किमपि फल साधनीयम् किन्तु तव पितुरेभिर्वहे-
वोपकारस्तभाष्यते । अतश्च रूप्याणीमान्यत्रैव कुत्रचिदज्ञाते स्थाने गुप्त
स्थापय, यथा कौऽपि न जनीयात् । कथय, कस्तेऽभिप्रय ।’ इति ।

‘अहम्—“यस्तेऽभिप्रय ।’

तस्यामयोमय्या (Almeerah) मुच्छितमञ्जुपायामधोभागे द्वे
आकर्षिण्या (Drawers) वसताम् । एका मया अन्वा च वर्जया
धलेनाकृष्टाऽभवत् । मृदाकृष्टायामाकर्षिण्या बहूनि पत्राण्यन्यस्या च वस्त्रवद्धा
काचित्त्रयिकाप्रन्धिरभवत् । देवी राज्ञयन्नात्—“एषामचलेकनस्य नाय
मवसरस्थान वा, सर्वमिद निजे प्रावरणे बधान । आगच्छ, पश्याव —
‘कमस्त्यस्या मञ्जुपायामिति’ इति ।

मञ्जूषाया उद्घाटनेऽधिकः परिश्रमोनाभूत् । द्वित्रकुञ्चिकाभ्राम-
णानन्तरभेवोद्घाटितामूमञ्जूषा । अस्यां च नानाविधान्यायुधान्यासन् ।
तेषु सर्वेषु मध्ये द्वे परमगृहेतामायुषे ।

देव्यवदत्—“मन्ये इतः परं कोऽप्यावश्यक उपयुक्तः पदार्थो न
लभ्येत, रात्रिरपि गतप्राया । उच्छ्रितमञ्जूषाया यानि लब्धानि वस्तूनि
तेभ्य एवास्मदीयं कार्यं निष्पन्नं भवेद्बहुशः” इति ।

अहम्—“रूप्याणीमानि कुत्रगुप्तं स्थाप्यन्ताम् ? ”

देवी—“तदेव खल्वहमप्यालोचयामि । सर्वाणीमानि रूप्याणीदानीं
गते स्थापयितुं नास्ति समयः । किम् ! तादृशं किमपि स्थानं त्वं न जानासि,
यत्रैतानि गुप्ततया स्थापयितुं शक्यन्ते ” ।

चिरमालेच्छाहमवदम्—

“अस्ति, मम पठन.गारेकिबितादृशं स्थानम्, यत्र स्थापितं कोऽप्य
न्विव्यापि न प्राप्नुयात् । ”

“तर्हि तत्रैव स्थापय” इति वीरजाऽब्रवीत् । यद्यद्वस्तु यत्र यत्र
यथा यथा पूर्वं निक्षिप्तमासीत्तद्यद्वस्तु तत्र तत्र तथैवनिक्षिप्य कवाटं पिथाय
ताळयन्त्रं घट्टयित्वा चावा पठना.गारस्य समीपं प्रापिथ । तत्र च कवा-
टिकायां ताळयन्त्रमदृष्ट्वा महानानन्दोऽभूत् ।

गृहेऽस्मिन् पर्यङ्कः कश्चिद्विचित्रः स्थापितोऽभूत्, तेनाच्छादितं
च किञ्चित्स्थानमवर्तत, यत्र किञ्चिन्महद्वस्तु सुखेन स्थापयितुं शक्येत, यत्र
च पर्यङ्कापसारणमन्तरा कस्यापि दृष्टिर्न पतेत् । तत्रैव स्थाने रूप्याणि
नोटपत्राणि चास्थाप्यन्त ।

कार्यमस्मदीय समाप्तमभूत् । प्रातःकालिकदशैतिमा चादृश्यत
नभसि । देवी राज्ञी सम्भ्रान्ताऽवदत्—“अन्धकार एवावाभ्या बहिर्निर्ग-
न्तव्यम्, येन मार्गेणागतौ, आगच्छ, तेनैव निर्गच्छावः” इति ।

उभावावा वेगेन तस्यैव गुप्तद्वारस्य निकटमभज्राव । यथा पूर्व-
मुद्घाटितं घटितं च ताळयन्त्रं तथैव पुनरुद्घाट्य बहिर्निर्गत्य पुनर्घट्ट-

यित्वा च रथ्यायामागतावेवां वामस्मदभिमुखमेव पलाय्यागच्छन्तं कश्चि-
दद्राक्ष्व । अहन्तु किञ्चिद्भ्रितोऽभवत्, देवी तु “नास्ति भयस्य किमपि
स्थानम्, कश्चिदस्मदीय एव पुरुष इवायं दृश्यते, आगच्छतु समीपं तावत्’
इत्यवदत् ।

यथा देव्योक्तं तथैवाभूच्च । गोविन्दलालो धावन्नुच्छ्वसंश्चामत्या-
ब्रवीत्—“विपत् ! विपत् ! ! विपत् ! ! ! नास्तीह सल्लपितुमवकाशः,
अत्रैव अमिकायां शकटस्तिष्ठति, आगच्छतम्, शकट एव सर्वं कथयामि,
आगच्छतम्, द्रुतमागच्छतम्” इति ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे पञ्चमं चक्रम् ।

—००—

अथ षष्ठं चक्रम् ।

(सैवापत् ।)

शैशिरमिदमुषः । हिमेन सर्वा अपि दिशस्समाच्छन्नास्सन्ति, पर-
न्तु पूर्वस्यां दिशि नभासि किञ्चित्किञ्चित्सफुरति रक्तिमांकुरः । सत्यमहं
शक्तोमि प्रतिज्ञातुमन्धकारोऽद्यापि न जगत्परित्यजतीति । शीतेन शरीरं
भवति कम्पितम् । चिन्तया तु चित्तं विशेषतश्चांचल्य मनायि । एतादृश
एव समये वयं शकटमेकमन्धकाराश्रुतमारुहाम । पुरोभागस्थायामुपवेशिन्यां
देवी राज्ञी पश्चात्स्थिताया चाहं गोविन्दलालश्चोपविष्टा अभवाम् । विनैवा-
स्माकं कथनं शाकटिक एकतश्शकटं नयतिस्म । वेगतश्च गन्तुं प्रावर्तत
शकटः । मध्ये मध्ये च गोविन्दलालश्शकटगवाक्षाच्छिरो बहिर्निष्कास्य
किं कोऽप्यस्माननुसरति’ इति पश्यन्नवर्तत । देवी राज्ञी तु मूकेवोपविष्टा
महत्तिचिन्तासागरे निमग्नाऽभवत् । इत्थं सुदूरगमनानन्तर देवी राश्य-
ब्रवीत्—“गोविन्दलाल ! सुदूरमागतास्मो वयम्, यदि च दिनमेतत्सुत्वेन
व्यतीतमभविष्यत्, सा च पत्रग्रन्थिरुपलब्धाऽभविष्यज्जानीहि सर्वं निर्वृ-

तम् । इयद्गयो दिवसेभ्योऽनन्तरं चातुरी मम प्रकटाऽभवत् । त्रयाणा-
मप्यस्माकं शिरांसि एकस्यैव करवाळस्य लक्ष्यम् । भाग्येन तु जयकाल्या
भगिन्युपलब्धा, न चेत्तस्या ग्रन्थे रहस्यं कथं ज्ञातं भवेत्” इति । मयापि
नाशक्यत तूष्णीमवस्थातुम्, अवदमेव, “गोविन्दलाल ! केयं ग्रन्थिः, का
च सा जयकाल्या भगिनी” इति ।

गोविन्दलालस्तु किञ्चित्कुपित इवावदत्—“किमितीदं सर्वं ज्ञातुं
प्रयस्यन्ति भवन्तः ? अद्यापि भवन्तो बाल्य एव वर्तन्ते बाला इव तूष्णी-
मेव तिष्ठन्तु” इति । एतावत्येव देवीं राश्यब्रवीत्—“किमकथयः किम-
कथयः ? ग्रन्थिविषये किमकथयः ? कथय तावत् ? ” अहमपि सस्मित-
मवदम्—“बालानां तूष्णीमवस्थानमेवोचितम्” । देव्यब्रवीत्—“नैवम् नैवम्
किमित्येवं कथयसि ? मन्येऽहं त्वमस्मिन् विषये किमपि जानासीति” ।
अहमवदम् ‘अथ किम्, किञ्चिज्जानामि, न केवलं जानामि, प्रभवामि
किञ्चित्साहाय्यमप्याचरितुम्” गोविन्दलालश्चकित इवाब्रवीत्—“कथं तु
नामेदम् ? कथन्तु नामेदम् ? ” इति ।

देवी राज्ञी गम्भीरमवदत्—“ (गोविन्दलालं दृष्ट्वा) गोवि-
न्दलाल ! क्षणं तूष्णीं तिष्ठ (मामवलोक्य) साधु तर्हि, किं तस्मिन्
खण्डगृहे एव कोऽप्यर्थस्त्वया ज्ञातोऽभूत् ? ”

अहम्—“अथ किम्, तत्रैव किमप्यभूत् ”

देवी—“कथं भिव ?”

अहम्—“नाहमद्य वक्तुं शक्नोमि, तत्रैव गच्छ, सर्वं पश्य नयना-
भ्यामेव ”

गोविन्दलालः—“तत्तु स्थानं बहुदूरे वर्तते । (देवीं दृष्ट्वा) तर्हि
भवत्याः कोऽभिप्रायः ? किमर्थं तत्र गन्तव्यम् ? ”

देवी राज्ञी किञ्चिदालोच्यवदत्—‘अवश्यमद्यैव गन्तव्यम् ।
त्वं शकृटादवरुष्य पश्य—‘अस्मांस्तु कोऽपि नानुसरति ! ’ कुन्तस्तु
निकटोऽस्ति खल ! ”

“अथ किम्, कुन्तस्तु सर्वदैव मम निकटे वर्तते ” इति कथयन् गोविन्दलालशकटादवातरत् । शाकटिकाय स्थानं कथयित्वा न जानामि कुत्र गत इति ।

यानि पत्राणि मम प्रावरणे बद्धान्यासन्, यानि वा मम पितुर्गृहादानीतानि, तानि सर्वाण्येतन्मध्य एव देव्या राज्याऽवलोकितान्यभवन्नितीदमद्यैव सूचयामि ।

पश्चिमयायिनि मार्गं शकटंसवेगं गन्तुं प्रावर्तत । अलङ्कुर्वति च नभोमध्यं सहस्रभानौ तदेव खण्डगृहं प्रापत्, यस्यैव निकटे कस्यचिद्दृक्ष-स्याधो भूगर्ते काचिच्चर्ममयी पोटलिका मया निहिताऽऽसीत् । प्राप्तमात्र एव तत्स्थानं शकटे अहं शकटादवातरम् । पोटलिकामानीयादां च देव्यै-राज्ञ्यै । देवी त्वानन्दगद्गदकण्ठा प्राह—“भगवानियद्भयो दिवसेभ्योऽन्तरं मामुन्मील्य नयनेऽपश्यत् । हे जगदीश्वर ! पाहि माम् । यथा च नौका तीरं प्राप्यापिजले निमज्जेत् न तथा कुर्याः । ब्रजेन्द्रप्रभो ! पोटलिकामिमां ददता भवता यादृश उपकारोऽक्रियत मम न तस्य प्रत्युपकारं कर्तुं शक्नोम्यहम् । अवलाहम्, नेतः किञ्चिद्भक्तुमपि जानामि, केवलं परस्सहस्रान्प्रणामान्करोमि ” इति ।

अहं त्ववदम्—“हा धिक् ! हा धिक् ! । किमिदम् ! मादृशस्य नीचस्य चरणयोः किमिति भवती पतति ! अहमस्मि भवत्या दासानुदासः ! अत्यन्तं क्षुद्रः, कीटादप्यधमोऽस्मि । एतादृशं मां किमिदं प्रणमति भवती । का मे शक्तिः ? यया भवत्या उपकुर्याम् ? भवत्याः रूपया केवलं मे शुभं भवेत् । भवती—एतादृशस्य दीनस्य निस्वस्य पुरतः कुतदिशरो नमयति ? देवादियं पोटलिका मम हस्त गताऽभूत्, मया च भवत्यै समर्पिता; एतावत्तैव को वा महानुपकारः कृतस्स्यात् । इतोऽपि मां मां लज्जितं करोतु भवती” इति । इत्थं कथमत्येव मयि कण्ठो मे गद्गदतामभजत, नेत्रे च स्थाविते अभूतामधुभिः, मनश्च मे पुच्छकितमिवाभयत्, अतश्च किमपि ततो वक्तुं नाशकम् ।

देवी तु किमप्यनुक्त्वा पोटलिकायां दृष्टिं न्यधात् । प्रावर्तत च तदुद्घाटने । प्रवृत्तिमात्रेण किं वा भवतु ? सा किल तथा दृढ बद्धाऽऽसीत्, येन सा चिरं प्रयस्यापि ग्रन्थिमुन्मोचयितुं नाशकत् । किं तर्हीतो देव्याः कार्यं प्रतिरुद्धमेव तिष्ठेत् । नहि नहि, झटित्वेव तेनायुधेन यन्मर्म पितुर्गृहादानीतं चमाचरणं छिन्नमभूत् । छिन्न एव चर्मप्यन्तर्गतं रहस्यं प्रकाशतामभजत । देवी राज्ञी त्वानन्देनोच्चैरुद्धोपितवत्यपि । ततश्चावधानेन पोटलिकागतान्पदार्थानवलोकितुमारभत । एतावत्येव महान् कोलाहलोऽश्रूयत, येन चनें तत्कृत्स्नमेव प्रतिध्वनितमभूत् । क्षणाच्च जयपालोऽप्युत्तरतोऽदृश्यत, यः पलायनायास्मन् चेष्टया ज्ञापयन्नासीत् ।

“अन्ततो रहस्यं प्रकटमभूदेव” इति कथयन्त्येव देवी राश्यन्तर्हि-
ताऽभवत् ।

चतुर्दिश च सम्यगुन्मील्य नयने पश्यतापि मया न कोऽप्यवालो-
क्यत । केवलमहगेक एव तत्रातिष्ठत् ।

किमपि हृदयं नावातरत्, वेवी राज्ञी कुत्र गता स्यात् ! इत्याघालो-
चयत्येव मयि कतिपये बद्धायुधास्तमागत्य पुरुषा बलाग्नां गृहीत्वैकतो-
ऽनयन् । हा हन्त ! सैव पुनरापत् ! !

इति ससारचक्रे द्वितीयभागे षष्ठं चक्रम् ।

— ०० —

अथ सप्तमं चक्रम् ।

(द्वीपान्तरगमनम् ।)

किमयं स्वप्नः, उत मृतांशः नद्या इव कलकलध्वनिः श्रूयते !
अरित्राभ्यपि चलन्ति सचपात्कारम् । नौकायाः कम्पनेन कूरत्सं शरीरं
कम्पते । हा धिक् ! हा धिक् ! कुत्राहमस्मि । नेत्रे त्वद्यापि नोन्मीलितः,
तर्हि किमयं सत्यमेव स्वप्नः ! अथ मायामोहितोऽस्मि ! विभ्यता विभ्यता
महता कोष्टेन नयने समुन्मीलयता मया स एव फालान्तकतुल्यो मामेव

निरीक्षमाणो मम पुरत एवोपविष्टश्शशुरो मेऽवालोक्यत । दृष्टमात्र एव तस्मिन्प्राणा ममोदचलन् । कियतः कालादनन्तरमश्रुपूर्णनयनो बद्धाजलि-
रहं मन्दमपृच्छम्—“कथय मयि कृपया कुत्र मां नयसीति ” इति ।

स तु नराधमो विकटहासं कृत्वाऽवदत्—“द्रक्ष्याम्यहमितः कस्त्वां रक्षतीति ? पुनः पुनर्मध्येव चातुर्यं प्रकटयसि ? किं न जानासि शिरस्ते मृत्युरारूढ इति ” । अहं तु मन्दमवदम्—“अथ किम्, जानामि, यस्मिन्दिने श्रीमताऽहं जामातृपदमारोपितः तदैवाज्ञासिपं मृत्युस्समीप एव वर्तत इति । इतोऽप्यहं किमपि न कथयिष्यामि, यदि त्वम्—कुत्र मां नयसि कथयेरिदम्, भवेन्महती दया कृता !” इति ।

रायः—“कुत्राहं नयामि, किं त्वं न जानासि ? नयामि त्वामंत कस्य नगरम् ! किमवगतमिदानीम् ? कृतज्ञ, वञ्चक, वैधवेय । द्रक्ष्यामि कस्त्वामुन्मोचयतीति : आगच्छ वत्स ! द्वीपान्तरमेव पर्यट ! ” इति ।

किमेतत् ? किमहं द्वीपान्तरं प्रतिगच्छामि ? यद्येवमापदोऽस्या मांचनं दुष्करमेव ! हा धिक् ! हा धिक् ! ! देव्या राश्यास्सर्वं कृत्यं प्रकाशतामभजत्किम् ? सारि किमापद्गता ? हन्त ! पूर्णप्रायं कार्यं नष्टम् ! हा धिक् ! हा धिक् ! ! किमितोऽहं कुर्याम् ? भगवंस्त्वमेवाद्य पालयिता ।

पुनर्यदा नेत्रेऽहमुदमीलयं तदा पुरतो रायं नापश्यम् । पुनश्चतुर्दिशमवलोकयता मयाऽज्ञायत, कुत्रचिदल्पीयस्यन्तर्गृहेऽहं वर्त इति । अन्तर्गृहे तस्मिन्नेकोऽपि गवाक्षो नाभूत् । द्वारमपि पिहितकवाटमभूत् । ततश्चावागच्छम् “नौका वेगेन गच्छती ” ति । अहमप्युपविष्टः, कदाचिद्भगवन्तं ध्यायन्, कदाचिच्चागमिष्यन्ती विपद्मालोचयन्नवर्तिपि । एतावतैवावागच्छम् ‘रायः कवाटरन्ध्रेण मां निरीक्षत’ इति । रायेण सह कश्चिदन्योऽप्यभूत्, यस्य किल मुख महाभयङ्करमवर्तत । तावुभौ परस्परं सल्लपन्तौ मां प्रति संकेतयन्तौ चावर्तिपाताम् । तयोर्मुखयोः कदाचिद्दासः कदाचित्तो-
धश्च प्राचीकशत् । नाशकमहं तौ ततोऽप्यवलो रुयितुम्, निमीलितनयनो न्यविशम् ।

कुत्र गच्छामि, कुत्रयं नौका निरुद्धगतिर्भवेत्, न जानाम्यहम् ।
 कीदृशीयं नौका ? तदपि न जानं । अवहितचित्तेनोच्छ्रितकर्पेण च मया
 बहिः कोलाहलो महानश्नुत । चडचडात्कारो मडमडायितं चाश्रूयत । अन्व-
 मीयत च नौका तिर्यक्परिभ्रमतीति । कियत्कालानन्तरं नौका प्रतिपिद्ध-
 गतिरमूत् । ततस्सहोभाभ्यां मनुष्याभ्यां रायो मदीयेऽन्तर्गृहे प्राविशत् ।
 मम हस्तपादं दृढमधद्वयत, अहं तु किमपि नावदम् । रायस्योक्तिमनुसर-
 न्तौ तौ मां गृहीत्वाऽचलताम् । किं तर्हि सत्यमेवाहं द्वीपान्तरं नीतोऽस्मि?

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे सप्तमं चक्रम् ।

—०—०—

अथ अष्टमं चक्रम् ।

——

(कानने—कल्याणम्)

पाठकाः ! किं शक्नुवन्ति भवन्तः कथयितुम् 'कुत्राहमस्म्यद्ये'
 ति ? ममेदं क्षीणं शरीरं कुत्रान्धकूपे पतितमस्ति ? संसारचक्रस्य भ्रम-
 गिकायां पतितोऽहमेपु दिवसेषु कुत्रास्मि ? ननु कथयत पश्यामः । दिवसे-
 प्वेप्वहं पुनरपि मम धशुरस्य कारागृहे वर्ते । महती रक्षणव्यवस्था, न
 सम्भाव्यते पिपीलिकाया अपि गत्समीपोषसर्पणम् !

हस्तपादं तु दृढं निबद्धमासीदेव खलु, नेत्रे अपि पट्टेन बद्धे
 अभूताम्, यदाहमत्र प्रापितोऽभूवम् । महता कष्टेन रात्रिर्व्यतीता । पान-
 भोजनयोरपि कष्टैव व्यवस्था । अस्सायमस्य गृहस्य द्वारे मम हस्तादि-
 नन्धनमुदमुच्यत । ततश्चास्मिन् गृहे वासाय निर्वद्धोऽहमभवम् । रात्रौ
 कश्चिदागत्य मामभोजयत्, येन सह मम कोऽपि सहापो नामूत । यत
 एवात्रागतोऽस्मि ततः प्रभृत्यैकैका घटिका एकैकं युगमनुभूरोति । अस्तु,
 यथा कथञ्चिदापयामि दिवसम् । एतावत्येव समये कस्यचित्कासमानस्य
 रुदत इव च शब्दोऽश्रूयत । यदाहमत्रागतोऽस्मि तदाप्येतादृश एव

कश्चिच्छब्दः कर्णेऽपतत् । पुनरिदानीमपि स एव शब्दश्श्रुतः । मया-
 वहितेनोच्छ्रितकर्णेनापि ततः किमपि नाश्रूयत । न वाज्ञायत कुतोऽय
 शब्दस्समायातीति । कतिपयक्षणानन्तरं पुनस्तादृश एव रोदनशब्दः कर्ण-
 मगाहत । सम्यक्परिशीलयता च पश्चिमतस्समागच्छन्निवायं शब्दोऽज्ञायत,
 यथा किल कश्चित्कथयतीव—“हे भगवन् ! इतोऽपि कियन्ति दिनानि ”
 इति । मया तु निरचीयत—“स्यादयमप्यहमिव कश्चिद्भुर्भगः” इति ।

क्रमाच्च दिनमपि यातुमारभत, यो रात्रौ भोजनमानीतवान् स एवा-
 घापि भोजनहस्तस्समागतः । मया बद्धाञ्जलिना सविनयं बहवो वृत्तान्ताः
 पृष्टाः, किन्तु सर्वेऽपि प्रश्ना व्यर्था एवाभवन् । तस्य भर्त्सनेनाहं यत्किञ्चि-
 दभक्षयम् । अनन्तरं च स द्वारं पिदधन्निरगात् । क्षणाच्च समीपस्थायाः
 कस्याश्चित्कवाटिकाया इवोद्घाट्यमानायाश्शब्दोऽश्रूयत । अहं च पश्चिम-
 पार्श्वस्थायां भित्तौ कर्णौ निक्षिप्य श्रोतुमारभे । तत्रैव कश्चिद्द्रुद्रदकण्ठः
 महत्या घृणया सहाकथयत्—“रे दुष्टाः ! मा कियच्चिरं पीडयिष्यथ ? ”
 इति । अन्येन समंर्त्सनमुक्तम्—“यावत्त्वमस्माकं वचनं नाङ्गीकरिष्यसि ”
 इति । पुनस्स दुःस्वी रुदन्नवदत्—“हन्त, नेतः शक्यते सोढुम्, किमिति
 यूयमेकदैव प्राणान् गृहीत्वा कष्टादस्मान्नोन्मोचयथ ? ” इति । ततः परन्तु
 कोऽपि शब्दो नाश्रूयत । द्वारं च सक्षणार्कारं पिहितकवाटमभूत् । ततश्च
 मम निश्चयोऽभूत्—“नूनं पार्श्वस्थे गृहे कोऽपि मन्दभाग्यो वृद्धोऽहमिव
 बन्दीकृतोऽस्ति” इति । परन्तु, कस्माद्बन्दीकृतः, कथं चास्ते, तत्कथमह
 कथयामि ।

साधु, भवतु यथा तथा वेदम्, मम तु तस्य चन्दिनो दर्शनेच्छा महती
 समजायत । परन्तु को वोपायस्स्यात् । यदि देव्या राश्या दर्शनमघ
 स्यात्तदा तु नेदमसाध्यं नाम किञ्चित् । बहुधा मम मनस्यस्फुरत्स्वयमेवैन-
 माह्वयेयमिति, परन्तु भयेन नैवं कर्तुमवसरोऽसीदत । इत्थमेव चिन्तयतां मे
 दुःखेनैकः सप्ताहो व्यत्येतिस्म । कापि नवीना घटना नाभूत् ।

एकदा तु मध्याह्ने पार्श्वगृहात्, यत्र सोऽन्यो वन्द्यासीत्, केनापि मन्द्रेण स्वरेण, यस्तस्य दुर्बलताप्रकाशकोऽभूत्, अहमाहूतोऽभूवम् । भवापि ज्ञादिति प्रत्युत्तरमदीयत ।

ततः पुनरपि तेनापृच्छयत्—“कोऽसि त्वमहमिव दुर्भगः ! कथय मनो मम विद्वलतामेति । बहोः कालात्कस्यापि साधोः पुरुषस्य वागेव कर्णपथ नावतरति” इति । अह चाधदम्—“मामपि कश्चिद्दुर्भगमेव जानीहि, कोऽहमस्मीति त्वहमेव न जानामि । को भवान्, कियद्भयो दिवसेभ्योऽत्र वसतिः ?” इति । तेनैवमुत्तरमदीयत्—“कियन्ति दिनानीति कथ्यताम् । बहुभ्यो दिवसेभ्योऽप्राप्ति । किं त्वमथैवागतोऽसि ?” इति । अहमवदम्—“नहि, सप्ताहाद्वासामि” इति । पुनस्तोऽब्रवीत्—“कथं त्वमेपां दुष्टानां हस्तं गतोऽसि ?” इति । अकथयमहम्—वर्षत्रयादहमेतेषां हस्तं गतोऽस्मि । अतिमहत्कष्टमनुभूतम् । परन्तु कुत एते मा पीडयन्तीति न ज्ञातम्” इति । एतावत्येव सोऽवदत्—“अलम्, एतावतै-
वालमय । अनभिज्ञोऽसि त्वमेतेषा वञ्चनाजालस्य । अहन्तु जानामि सर्वम्, यावदर्हं किमपि न वदामि तावत्त्वयापि तूर्ण्यमेव स्थेयम्” इति ।

इत्थमेव मम तस्य च मध्ये मध्ये सङ्गोऽभवन्नासीत् । मया को भवानिति पृष्ठश्च स वृद्धो रुधात्, न तु किमपि कथयेत् । उभावपि परस्परमपारिचितौ, उभावपि च परस्परमेकत्र सङ्गन्तुतिच्छन्तावात्, अथापि किं वा भवतु ? भित्तिः खलु मध्ये वर्तते काचित् ।

समयोऽयं मध्याह्नस्य । एकाम्रोऽहं भित्तिमवावलोकयामि, यतोऽद्य भ्रातरारभ्य तेन पार्श्वगृह्वार्तिना वन्दिना सह नासीत्कोऽपि सङ्गापः । अह तु प्रथमं किमपि प्रष्टुमयोग्योऽस्म्येव हि, यतोऽहं तेन तथा करणात्पतिपिद्धः । अद्य यावद्भोजनमपि नागतम्, अतश्च विशेषतोऽहं विहृतचित्तो भवामि । एतावत्येव समये सङ्गणात्कारं कवाटिकोद्घाटिताऽभवत् । भोजनं च समा-
मतम् । यः प्रतिदिनं भोजनमानयति स एवाद्याप्यानयत् । अतएव कस्या-
प्यथेस्य प्रश्नोऽरण्यरोदनतुल्य इति किमप्यनुवर्त्येवाह भोजनायोग्याविशम् ।

यावदहमन्नमहणाय हस्तं प्रसारयामि तावदन्नस्याघस्ताल्लिखितं पत्रखण्ड-
मेकमपश्यम् । पुरुषस्य तस्य दृष्टिं वक्ष्यन्नहं तत्पत्रखण्डं झटित्यादाय-
गोपयम् । शीघ्रमेव पञ्चपान् कवळान् मुक्त्वा हस्तपादमुखमक्षाळयम् ।
सोऽपि पुरुषो यथापूर्वं क्वाटिकया द्वारं पिदधानो निरगात् ।

पत्रं द्रष्टवत् एव मे महान् सन्देहोऽभूत्—“केयमाश्चर्यमयी घटना!
अन्नस्याघस्ताद्गुप्तं निक्षिप्य केन पत्रिका प्रहिता !” इति । अल्पसस्मान्-
यतां सौरकिरणानामालोके पत्रं तद्रहमपठम् । तत्रैवं लिखितमवर्तत—

“महता प्रयत्नेन कष्टेन तव वृत्तान्तोऽधिगतः । स्मर परमात्मनम्,
स एवाद्यापि त्वां रक्षिष्यति ! न च भेतव्यम्, शीघ्रमेवाहं त्वया सङ्ग-
मिष्ये ।

सैव त्वदीया वीरजा ।”

आनन्देन महताऽहमुच्छूनतामापन्नः कुतूहिलभावम् । देवि राज्ञि !
धन्यासि, धन्यस्ते मदीयत्वाभिमानः । दुर्गमेऽस्मिन् स्थानेऽपि त्वया दशा
प्रकाश्यते । मदीयस्य दुःखसागरस्य त्वमेव नाविकोऽसि । आगच्छ झटिति
दर्शनं देहि, त्वय्येव विधासः । त्वयैव निमित्तेनाहमस्मि मुक्ती । त्वच्चिन्-
तेनैव च मे कामनेऽपि कल्याणम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे अष्टमं चक्रम् ।

—००—

अथ नवमं चक्रम् ।

—००००००—

(भयङ्करी मूर्तिः ।)

त्रयो मासा व्यत्यायन्, देवी राज्ञी तु नागमत् । प्रातरारभ्यासायन्।
सायमारभ्याप्रातश्च देव्या राज्ञ्या आगमनं प्रतीक्षे, परन्तु तस्या वार्तापि
न श्रूयते । स च पार्श्वगृहवर्ती सहाय आहूतोऽपि नोत्तरं देदाति । जानामि
त्वं निश्चितमेव स पार्श्वगृह एव वर्तते इति, यतस्तायं प्रातश्च भोजनवे-
ळायां क्वाटिकोद्घाटनशब्दः श्रूयतेऽद्यापि ।

अथ तु विचित्रैव रीतिर्दृश्यते । प्रातरारभ्य पार्श्वस्थापवरकस्य कषाटिका तदातदोद्याटिता भवति, यत्र स मम सहायभूतो परो बन्धु-
भूत् । जनानां च विशेषतस्समागच्छतां गच्छता च पदशब्दः, परस्परं
सहायतां च फुसफुसात्कारस्सर्वमेव गृहामेवं शब्दापयति । नियतस्समयो-
ऽतीतः, अथाप्यद्यावधि भोजनं नागतम् । न जानाम्यस्य सर्वस्य किं कार-
णमिति !

कतिपयक्षणानन्तरं सर्वत्र निःशब्दताऽभवत् । शान्तेरिव राज्य-
मदृश्यत । द्वारं चैकान्ततः पिहितमभवत्, अचिन्तितमेव मदावासभूतस्या-
पवरकस्य कषाटिकोद्याटिताऽभवत् । भोजनदृश्यताश्च कश्चिददृश्यतायन् ।
इतः पूर्वं प्रतिदिनं य आगच्छन्नवर्तत, नायं सः । अयं तु कश्चिदन्य एव ।
अन्यकारेण प्रथमतस्तं प्रत्यभिज्ञातुं नाशकम्, समीपमागतं तु 'गोविन्द-
लालोऽगमिति प्रत्यभ्यज्ञासिपथ । आनन्देनामन्देन भरितान्तरङ्गश्च "किं
गोविन्दलाल ! इत्यद्भ्यो दिनेभ्योऽनन्तरमयं दुर्भगः स्मृतिमारूढः" इत्युच्ये-
त्स्वदमहम् ।

गोविन्दलालस्त्वविलम्बितमेवावदत्—“तूष्णीं विप्रत, मोक्षैर्लु-
पोषयत, श्रुतिरिति भोजनं समापयत, ततःपरमालापः क्रियेत” इति । अहं
तु—“भोजनं पश्चाद्गतु, प्रथमं तु देवी राज्ञी कुत्र कथं वा तिष्ठति, कथं-
य” इत्यवदम् । गोविन्दलालोऽनवीत्—“साप्यत्रैव वर्तते, न शक्तोभ्यह-
मत्र चिरं विलम्बितुम्, श्रुतिरिति भुज्यतां यावदभिलषितम् ।” इति ।

अन्ततो गोविन्दलालस्यैव वचनमनुसर्तव्यमभवत् । भुक्तं मया
यत्किञ्चित् । ततो गोविन्दलालः—“अथ रात्रौ निशीथे रूपान्तरमाश्रिता
देवी राज्ञी भवतां निकटमागमिष्यति, यदि शक्येत, अग्निनेत्रे दिने न-
न्तो मोक्षिता भवेयुः । रात्रौ योऽनहस्तस्समागच्छेत्तेन सहापादिक किम-
प्यन्तवत्कन् । यथा प्रतिदिनमतिष्ठजयावधि त्वंजानामधि स्थानन्वम् ।
मा नाप ह्यत पूर्णप्राय हृत्य बाळचारलेन पिनाशयन्तु” इति कथयन्त
द्वारं निषायागात् ।

देव्या राज्ञ्या आगमनवृत्तान्तं श्रुतवतो मे सर्वाणि दुःखानि दूरं पलायाम्बभूवुः । इयमेवोत्कण्ठा समजायत—‘कदा पुनरहं देव्या राज्ञ्या मुखचन्द्रमसं दृष्ट्वा चित्तचकोरमाप्याययेयम्’ इति । एकैका घटिका युगमन्वकरोत् न तिष्ठतो नोपविशतो वा मे निर्वृतिरभवत् । कथं कथञ्चिद्दिनमत्यगात् । सायन्तनश्च समयस्सनुपागात् ।

अस्ताऽचलशिखरक्षुम्बिनि च भगवति गभस्तिमालिनि मदीयेऽपवरकेऽन्धतमसेन निजमप्रतिहतं शासनमस्थाप्यत । क्रमशो रात्रिरत्येतुमुपाक्रामत् । नियते काले समागतमन्नं च किञ्चिदप्यविकूर्वाणेऽभ्यवाहरम् । अथ पुनरपि देव्या राज्ञ्या आगमनं प्रतीक्षमाणोऽतिष्ठम् । लोचने मे द्वाराभिमुखे अभवताम् । अन्तर्हृदय एव देव्या रूपसौन्दर्यादिचिन्तनं प्रावर्तत - हठात्कवाटिकोद्घाटिताऽभवत् । देवी राज्ञी च बालकभूमिकाधारिणी पुरतीममागत्यातिष्ठत् । आनन्दतुन्दिलश्चाहं कृत्याकृत्यविमूढ उत्प्लुत्य देवीकण्ठे गृहीतुं प्रावृत्तम् । सा तु द्वित्राणि पदान्यपमृता मामेव पश्यन्त्यतिष्ठत् । अहमपि लज्जितस्तत्रैव पदात्पदमविचलन्नतिष्ठम् । कियच्चिरं स्थित्वा च देवी राज्ञ्यत्रवीत्—‘कथय, कथमसि ?’ इति ।

‘यथाहमस्मि तथा किं त्वं न पश्यसि ?’ केवलं त्वैव दर्शनाशयाद्ययावदहं जीयामि, न चेत्तदैवाहं मृतोऽभविष्यम् ।’

इति मम वचनं श्रुत्वा देवी राज्ञी मन्दस्मितश्चित्तमुखी बभूव । अबदच्चैवम्—‘साधु, उपन्यासस्ते विरमतु, मामेवानुसरन्निश्शब्दमागच्छ’ इति । अहमपि तथैव तामनु प्राचलम् । पश्चिमदिविस्थितेऽपवरके यन्ममापवरकस्य पार्श्वे एवासीत्प्राविशावावाम् ।

तत्र गतेन च यन्मया दृष्टं तेन हृदयमेकदैव विदीर्णमिवाभवत् । देव्या राज्ञ्या निजकञ्चुककोष्ठकान्निष्कास्य प्रज्वालितस्य मायादीपस्यालोकेऽहं मरणपर्यङ्के शयानं उत्तरशिरसं षष्टिर्वपवयस्कं कश्चन बृद्धमपश्यम् । सन्तश्च तस्य तान्येव वस्तूनि पतित्रान्यासन्त्यानि प्रायो निर्पनानां रोगिणां पार्श्वेष्वलोक्यन्ते । देवी राज्ञी मां तस्य शिरस्थाने स्थापयित्वा तस्य

कण्ठेऽवादीदुच्चैस्स्वरेणैवम्—“उन्मीलयत लोचने । पश्यत पुरतो भवतु
कस्तिष्ठतीति” इति ।

इत्यमुक्तोऽपि सोऽचेतन एवातिष्ठत् । अहं लुपृच्छन् “किमहमे-
मिरेव सह तस्मादन्तर्गृदात्सल्लपनासम् ? देवि राज्ञि ! क एते ?” इति ।
देवी त्वनधीत्—“क एत इति तु त एव वक्ष्यन्ति, नितरामशक्ता एते
वर्तन्ते, तिष्ठ, यावदहमेतेषां मुरेण कोष्णं दुग्धं दास्यामि” इति । देवी,
राज्ञी महतावधानेन द्वित्रां कणिकां दुग्धस्य पर्यङ्कस्याधस्तादादाय तस्य
मुखेऽद्वात् । तेन तस्य वृद्धस्य चेतनेव समजायत । नेत्रे समुन्मीलय मन्द-
मवदत्—“कस्कोत्र” इति ।

देवी राज्ञी किञ्चिदुच्चैस्स्वरेण प्राह—“अहमस्मि । कथयत, कथ-
मस्ति शरीरस्य स्थितिः” इति ।

रोगी— (किञ्चिद्धिक्लवदनं) “कीदृशी स्थितिरिति कथयेयम् ?
ऊर्ध्वमुच्छ्वसिमि ।”

देवी—“य भगन्तो द्रष्टुमच्छन्, सोऽस्ति, तिष्ठति ।”

रोगी—कुत्र ? मम समीपमानय”

देव्या राज्ञ्या आज्ञयाह तस्य रोगिणः पार्श्वे समुपाविशम् । सवि-
नयमवद च—“किमद्य किञ्चित्मुस्यमिव शरीरमनुभवन्ति ?” इति ।

अनेन मम वचनेन रोगिणस्तस्य मुखमण्डले किञ्चिद्विषं हासोऽ-
दृश्यत । मन्दमन्दमवदच्च सः—“निकटमागच्छ, श्रोत्रयोस्तसमीपे वदन-
मानय । विशेषतो वक्तुं नास्ति मे शक्तिः । कथय वत्स, किजामासिः”
इति ।

अहमवदम्—“मजेन्द्रभूषणरन्धोपाध्यायो नामाहम् ।”

रोगी—“पितुन्ते किं नाम ?”

अहम्—“हरिहररन्धोपाध्यायाभिधानास्ते ।”

रोगी—“देव्या राज्ञ्या मुग्धाच्युत नया विचित्रं ते जीवनचरित्र-
निति । तन्मद्यमपि किञ्चित्कथय नाम”

ततोऽहमात्मनो वृत्तान्तं कथयितुमारभे । यथा यथाऽहमात्मवृत्तान्तानवर्णयं तथा तथा तस्य विविधो मुखवर्णोऽजायत । सावधानेन चेतसा स्र सम वृत्तान्तानशृणोत् ।

कतिपयक्षणांस्तूष्णीमवस्थाय ततोऽतिमन्देन स्वरेण रोगी प्राह “हा धिक् । हा धिक् ॥ महद्विदं कष्टम् । नास्तीतो विळम्बः, मम मुखसमीपे कर्णे स्थापय ।” इति । कमशस्ततोऽपि मन्दोऽभूत्स्वरः । अन्ततश्चैकान्ततो बिरतोऽभवच्छब्दः ।

क्षणमप्यविळम्बयन्नहं द्वित्राःकम्बिका दुग्धस्यादां तन्मुखे । तेन स पुनरपि वक्तुमारभत । अकथयच्चैवम्—“अस्योपधानस्याधस्तादस्ति काचिकुञ्चिका, तां त्वं गृहाण । गृहस्यास्य पश्चिमभागे कोणे भूमौ काचिदल्पीयसी मञ्जूषा निहिता वर्तते, तां निष्कास्यानया कुञ्चिकया तस्यास्ताळयन्त्रमुद्घाटनीयम् । तस्यां यदस्ति सर्वं तत्तत्रैव । सावधानं कार्यं कुरु ! हा राम । प्राणा गच्छन्ति—क्ष—म—स्व—मां—हा कष्टम्—भगवः....” क्रमाद्व्यलीयत शब्दः । पश्यत्येव मयि सोऽसारमिमं संसारं परित्यज्य दीर्घयात्रां प्रातिष्ठत । घट्नामिमां दृष्ट्वा नाहं संभ्रान्त इवाभवम् । किंकर्तव्यविमूढश्च कतिपयक्षणानतिष्ठम् । क्रियतः कालादनन्तरमुपधानस्याधस्ताद्वस्त्रं प्रसारयता च मया कुञ्चिकाऽलभ्यत । आनन्दमयविपादैस्तदा विचित्राः दशा मे समभूत् ।

कुञ्चिकां गृहीत्वा पश्चिमतः कोणमगच्छम् । कुहालेन तत्रैव पतितलब्धेन भूमिमस्ननम् । जानुदघ्न खन्यमानायामेव भूमौ काचिदयोमयी मञ्जूषाऽलभ्यत । कुञ्चिकयोद्घाटिते ताळयन्त्रे तत्र पत्रमन्थिरेकाः स्वर्णसम्पुटमेकं चादृश्यत । तद्विदं वस्तुद्वयं गृहीत्वा मञ्जूषा च यथापूर्वं ताळयन्त्रघट्टितां कृत्वा तत्रैव भूगते निधाय मृत्तिकयाऽमूरय गर्तम्, समं चकरवम् ।

सर्वमिदं कार्यजातं निर्वर्त्य द्वाराभिमुखं गतश्चाहं देवीं राज्ञीं नाप-
श्यम् । न जानामि च सा कदा कथमन्तर्हितेति । किमद्य कथेमि ? कुत्र
गच्छेयम् ? इत्याद्यालोचयत्येव मयि काचन भयानकमूर्तिरदृश्यत ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे नवमे चक्रम् ॥

—००—

अथ दशमं चक्रम् ।

(कुत्राय गच्छेयम् ?)

पाठकाः । केयं भयानकमूर्तिः ? किं प्रत्यभिजानन्ति भवन्तः ?
स्मरत एव तां विदीर्यत इव मे हृदयम् । मास्मि नाम भवन्तोऽपि श्रुत्वा
पिभयुः । यद्यस्ति पर्यं शृणुत । सैवेयं मङ्गलानाम्नी जरठा, या किल निजे-
नाङ्गरेण धूमावती देवीऽपि द्वेषयति । यस्याश्च निकटेऽहं वरामाहचिहि-
त्वात्कारामृदान्निर्गतो वनलतावेषप्रतिच्छन्नः कियन्तधिरकालमतिष्ठम् । वा
च मम धशुरस्य प्रिया जननी ।

इयं किल जरठा मां हृदयेव विक्रटे हसन्ती निगलनेच्छयेव मुखं
व्यादायाधावत् । अस्याः भयाचक्रेण हासेन कृत्स्नं तद्मूहं विचलितमिव ।

मम तु येतनेव व्यजुष्यत । भयेन तत्रैव मस्तरमयी मूर्तिरिव न
चलन्तीतिष्ठम् । सा च धूर्ताऽऽगत्य मां विकर्षन्ती निनाप । पार्श्वकेऽपि
तस्याः कुम्भकर्षस्येव बलमवर्तत ।

मङ्गलजरठा मामित्थं विकर्षन्ती किञ्चिदन्धतमसावृतं जीर्णं गृह-
मनयत् । समस्तानभवदद्य "किमरे धूर्तं । त्वं भैरवगाङ्गुलिनस्तुताऽसि ।
किं त्वं नाम यनल्लेतेनि । ममेव निकटे त्वमियच्छन्नं करोषि ? ममेव सन्नि-
धारियं धृष्टता । त्वादशानां बहूनामहमालो कयिष्यस्मि । त्वं ममेव दृष्टयो-
भूञ्ज प्रक्षेप्युमागतोऽसि । पश्याम्यद्य कस्त्वां रक्षतीति अयेव दद्यंयामि ते
फलमस्य" इति ।

एतावदुक्त्वा च सा मां वेगेनापातयत् । सर्वाङ्गेषु महदभ्याहतो-
ऽभवम्, महती च पीडा सर्वाङ्गीणा समभवत् । क्रुद्धोऽहं यावदुचिष्ठामि ताव-
देव तथा पृष्ठेऽभिहतो न्यपतं भूमौ । ततःक्रोधेनान्धोऽहमुत्थाय सावधानो
नासिकायां मुष्टिना प्राहरन्ताम् । तेन च प्रहारेण सा सम्भ्रान्तेव न्यपत-
द्भूमौ । एतावत्येव समये कुत्रचित्कोणे मन्दं प्रज्वलन् दीपोऽपि निर्वाणम-
भजत् । ममापि पलायनस्य समुचितस्समयो लभ्यत ।

सातु जरठा पतितैव रोदितुमाक्रन्दितुमप्यारभत । बहिरपि महान्
कोलाहलस्सगजायत । अहं च क्षणमपि तत्राविलम्बमानस्ततः प्रातिष्ठे ।
महदन्धं तमः, नच जानामि मार्गम्, सर्वतश्चेष्टकानां शिलानां च खण्डै-
रास्तुता भूमिः, ततश्चैकैकस्य पदस्य निधानं महाकष्टसाध्यमभवत् । बहुषु
स्थलेषु पापाणखण्डैः स्वल्पदो न्यपतं च ।

इत्थमेव निपतन्नुत्पतन् धावन्नुच्चुसंश्च गुप्तद्वारसमीपं प्रापम् ।
किञ्चिच्छान्तमिव तदा मे मनः । अवहितेन चेतसा उच्छ्रितेन च कर्णेन
जरठायाः केनचित्सल्लपन्त्यास्तस्मै निजं वृत्तान्तं कथयन्त्या इव च शब्दो-
ऽश्रूयत । ततश्च 'नेयं जरठैकाकिनी, समागता इवास्यास्सहचराः, अतश्च
द्वुतमितः पलायनमेव समुचितम्' इति निरचिनवम् । ततश्च 'कुत्र गच्छे-
यस् ? सर्वतोऽपि हि परिभ्रमन्ति पश्यतोहराः' इत्याद्यालोचयितुमारभे ।

अन्ततश्च 'यतो मे पादौ प्रसरिष्यतस्ततो गमिष्यामि, सर्वतोऽपि
परमपुरुष एव पालयिता' इति निश्चित्य पश्चिमाभिमुखं गन्तुं प्रावर्तिषि ।
वेगेन धावन्नपि मध्ये-मध्ये परिवृत्तमुखः 'किं कोऽपि मामनुसरति ?' इति
पश्यन्नेवागाम् । पर्णानामपि वातेन चलतां मर्मरमाकर्ष्य-भीतोऽहमभवम् ।

इत्थं पलायनपरोऽहं महदेव परिश्रान्तोऽभवम् । यदा चैकमपि पदं
निधातुं नामयं समर्थस्तदानिच्छन्नपि पार्श्ववर्तिनः कस्यचिद्दृष्टस्याध उपा-
विशम् ।

न जानामि घण्टाद्वयं वापस्यलाप्य क्रियदूरभागतोऽहमिति । ततो-
परिष्ट एव च प्रहता शीतशीतैर्न वात्रपोसेन नातिदूर एव जलाशयस्य

स्यचित्सद्वां अन्वेमिनवम् । उखितश्चाहं यत एव समायातिस्म मारुत-
स्तदाभिमुखमेव प्रावर्तिनि गन्तुम् । अनतिदूरगत एव चापश्य किञ्चिन्मह-
त्सरः । प्रक्षोळितहस्तपादमुखश्च द्वित्रानजलीनपिं स्वच्छस्वादुशीतस्य
वारिणः । किञ्चिदुपशान्तश्रमश्च तेनाभवम् ।

ततः पुनरप्येकतोऽहं गन्तुमारभे । अतीतानि बहूनि वनानि, बहुय-
स्यलयः । परमेकोऽपि पुरुषो मया न दृष्टः । कमाच्च नष्टा रात्रिरपि ।
ऐन्द्रोमुखे च रक्तिष्णा पद न्यधीयत । अद्य यावद्रात्रौ सुखेन तावद्दूर-
मागनोऽहम् । समुपस्थिते च दिने प्रतिपद शत्रुभिराकान्ते भूमण्डले कुत्र
गच्छेयम् ? कथयत कुत्र गच्छेयम् ?

॥ इति ससारचक्रे द्वितीयभागे दशम चक्रम् ॥

॥ अथैकादशं चक्रम् ॥

(आरण्यकसूकरः ।)

द्वितीय यात्रानाद्वनं पर्यटनवर्तिपि । विस्मृत्यापि नगर ग्रामं वा
गन्तुमिच्छामपि नाकरवम् । क्षुधातुरश्च वन्यैः फलमूलेष्वोदरमपूरयम् ।
तृपातंश्च प्रसवणाना लघु शीतं वार्यपिबम् । अस्तहते च भगवति सवितरि,
यस्य कस्यापि तरोरपस्ताच्छयनमकल्पयम् । श्रिते च सदसार्था तत उ-
त्थाय पुनर्गन्तु प्रावर्तिपि । दक्षिणतो वामतश्च किञ्चिदप्यपारिभगन् ऋजुः
पश्चिमाभिमुखमेव पलायनान आसम् ।

सतुर्थे च दिवसे यथापूर्वमेव संवेग गच्छन्नहं स्वच्छस्वादुपानीय-
भरितं महदेकं सरोऽपश्यम् । कृतयानश्च तत्र जन्मान्तरगत इव सर्वमप्या-
त्मनो दुःस्तजातं व्यस्मरन् । शरीरं च सर्वथा दुग्धममयन् । चेतश्च सर्व-
तोऽप्युपशान्तं सोत्साहमकरम् । इदन्तु विस्मृतनिशानी कथयामि-मन श-
रीरं पृथमेव मरिणे यज्जननंत । तदेव च शान्तशरीरं पश्येन्नोपयामि ।

वङ्गदेशेषु ज्येष्ठमासे फलानामाधिक्यं प्रसिद्धतरम् । अत्रैव तस्यैव सरसश्चतुर्षु तीरेषु फलभरानतशिरसो बहून्वृक्षानहमपश्यम् । तेषामेव फलैः क्षुद्रुपशमनमकरवम् । पाठकाः ! अद्याहमस्मि नितरां प्रसन्नमनाः, यतश्चरीरं मे शीतस्सुगन्धवहो गन्धवाह आप्याययति स्पर्शनं, अनन्यंपरतन्त्रश्चास्मि, न कापि चिन्ता, न वा किमपि भयं मनसि मे परिवर्तते । एतादृशं सुखं मे पितुरपि गृहे नासां देव ।

सरसोऽस्य तीरे मनो मे तथा प्रसन्नम्, यथेत उत्थातुमपि नेच्छामि । कस्मा अपि सुखं प्रदर्शयितुं नास्मि लेशतोऽपीच्छामि । परं वनाद्वनमेवं कियच्चिरं नाम परिभ्रमामि ? ग्रामो नगरं वा कुत्रास्ते ? कियद्दूरे वर्तते ? तदपि न जानामि । इत्थं नाम किमप्यकुर्वाणः कियच्चिरं स्थास्यामि ? यदि चात्रापि शत्रवो मेऽन्वेपमाणा आगमिष्यंस्तदा किं वा ऽ भविष्यत् ? इत्यादिचिन्ताकुलश्च ततोऽप्युदतिष्ठम् । पश्चिमाभिमुखमेव प्रातिष्ठे च । कटि प्रसारितकरेण च वृद्धेन दत्त स्वर्णसम्पुटं यथास्थानमुपालभ्यत ।

वनमार्गं परित्यज्य मार्गान्तरेण गन्तुमारभे । अत्यल्पदूरगतस्य च मे नातिदूर एव नील इव कश्चित्पर्वतोऽदृश्यत, यः किलास्तद्गच्छतो भगवतस्सहस्ररश्मे रक्तवर्णैर्मयूखैस्सम्पृक्तोऽपूर्वामदभुतां शोभामवहत् । दृष्टमात्र एव तस्मिन्नद्रौ मनसो मे महानानन्दस्समजनि, यतो मे बाल्यादेव पर्वतेषु परिभ्रमणमभ्यस्तमासीत् । अचले चात्र यः कोऽपि तपस्वी महापुरुषो नूनं लभ्येतेति विचार्य पर्वताभिमुखमेव प्राचलम् ।

गच्छतो मे मध्येपथमेव व्यतीयाय दिवसः, सन्ध्या च समुपस्थिता, पर्वतस्तु दूर एवा दृश्यत । यथा यथाहमप्रतोऽप्रतो गच्छामि, तथा तथा गिरिरिप्यं पृष्ठतः पृष्ठतोपसर्पतीव । अन्धकारं मार्गस्य दुर्गमत्वं चागणयन् न हं गच्छाम्येव । एतावत्येव समये महान् कश्चिद्धनसूकरो मम पार्श्वमाश्रित्यागच्छत् । भगवता महती कृपा कृता, यत्स्याहं दृष्टिपथं न गतः । दृष्टिविषयतान्तु गतस्य मे नामापि न श्रूयत । भयेन तु ततोप्रतो गन्तुम-

निच्छंस्तत्रैव कस्यचिच्चरोरधस्तादतिष्ठम् । क्षणाच्च कश्चिद्भयानकरशब्दश्चो
 वपद्वर्गमिगमन्तु । ततश्च पूर्वदृष्टसदृशमेव कश्चिदन्यं भयङ्करं धुरधुरायमाणं
 भदमिसुखमेवायान्तं वन्यं वराहमपश्यम् ।

दर्शनेनैवास्य मे चेतस्सम्भ्रान्तमभवत् । अवशिष्टञ्च धैर्यं पलायनपरं
 बभूव । मम तु निकटे नास्ति किमप्यायुधम् । अस्ति चेदहं कामं प्रति-
 कुर्यात् । अन्यं कमप्यात्मनो रक्षणोपायमपश्यन् झटिति तस्यैवं तरोस्सर्वोच्चां
 शालामारूढोऽतिष्ठम् ।

हा धिक्—मे भागधेयम् ! मूढमण्डलेऽत्र यावन्तः प्राणिनस्तान्ति
 किं ते सर्वेऽपि मे शत्रवः, आरूढमात्र एव वृक्षम्मयि, स वराहोऽपि वृक्ष-
 मूलमागत्य दंष्ट्राम्यां वृक्षं प्रहर्तुमारभत । कदाचिच्च परितो वृक्षं सवेगं भ्रम-
 न्महदौत्पातिकमकरोत् । भयेन चाहं कम्पितसर्वावयवोऽभवम् । वृक्षोपरि
 हृदमवस्थातुमपि नाशकम् । पतनभयाच्च झटित्यन्तरीयेण शालया सह श-
 रीरमवज्ञाम् । बन्धनेन किञ्चिदुपशान्तपतनभयोऽतिष्ठम् ।

यथा यथा रात्रिरभिववृधे तथा तथा सूकरस्य गर्जनमपि वर्धमान-
 मभूत् । कियतः कालादनन्तरञ्च सोऽपि परिश्रान्तो वृक्षमूल एव न्यविशत् ।
 अवसिता च कथंकथञ्चित्काळरात्रिः । औपत्यश्चेतिमा च नमसि समदृ-
 श्यत । पक्षिणां चुहचुहात्कारोऽप्यश्रूयत । प्रातस्त्येन मन्दमन्दवाहिना शी-
 तेन सुगन्धिना वातेन ममापि श्रमः किञ्चिदुपशान्तोऽभूत् ।

यदा च भगवान् सदृशरश्मिरात्मनो मण्डलं सभ्यादर्शयद्भक्तानां
 तदा स सूकरोऽप्युत्थाय पश्चिमाभिमुखमगच्छत् ।

भयेन गतप्राणतुल्ये शरीरे मे ततः प्राणस्य सञ्चार इवाजायत ।
 ततः परमात्मानं धन्यवादैस्समभाषयम् । मनसि तु मे तदापि सूकरस्य तस्य
 पुनरागमनभयं कृतपदमेवावर्तत । वनसूकराणां वद्गोष्ठीणां वनेषु विचरणं

श्रुतपूर्वं मया । ततश्च—“ किमयं सूकरोऽन्येषां सूकराणाम्नाह्वानाय गत-
स्यात्, यद्येवं प्राणरक्षणं कथं क्रियताम् ? ” इत्यादि चिन्तयंश्च क्षणं पुन-
रपि मूर्छितप्रायोऽतिष्ठम् । अन्ततश्च ‘ यद्भावि न तदन्वधा ’ इति वदधैर्यः
क्षणमप्यविलम्बमान उन्मोचितबन्धनोऽवतीर्य वृक्षाम्रात्तमेव नीलमचलमनु-
सरन्प्रातिष्ठे ।

पुनःपुनः परिवृत्तकन्धरश्च “ किं नु खलु सूकरो ’ मामनुयाति ”
इति पश्यन् द्रुतपदमगच्छम् । गच्छत एव मे केनचिद्गण्डोपलेन प्रहतपदस्य
दाक्षिणोद्गुष्ठो विदळितोऽभवत् । प्रावर्तत च धारया रक्तं प्रबोद्धुम् । मूर्छित-
श्चाहं तत्रैव न्यपतम् । ततः किमु वा संवृत्तम्, नाहं किमपि जानामि ।

॥ इति द्वितीयभागे एकादशं चक्रम् ॥

—०—

॥ अथ द्वादशं चक्रम् ॥

(जगतो जननी ।)

०—[+]—०

अतिसुखमयी निद्रेव । मनोहारिणी शान्तेरिव मूर्तिः । आनन्दमय्या
जनन्या उत्सङ्गे स्वपिमीव । उत्ताळतरळतरङ्गविक्षेप्रा महता सागरेण श-
न्तभाव इवालम्बितः । महाप्रळयस्यानन्तरं नदीनया सृष्ट्येव मुग्धा मूर्ति-
धृता । मनैव वा पापमयं स्थूलशरीरं परित्यज्य सूक्ष्मदेहो धृत इव । कुत्र-
‘ ह्यमस्मि—स्वर्गोऽथ—भूमण्डले ? सचेतनोऽहमचेतनो वा ? स्वप्नोऽयं
माया वा ? मन्दमन्दमुन्मीलिते मया लोचने, अपश्यं च सत्यमेव जनन्या
उत्सङ्गे विवर्तमानमात्मानम् ।

यदाहं सचेतनोऽभवम्, उदर्भक्यं च लोचने, तदात्मानं सत्यमेव
कस्याश्चन दयामय्यातस्पस्विन्याः, या किल कापायवसनधारिणी यस्याश्च
मूर्तिस्तप्तम्वर्णसवर्णा चाभवत् उत्सङ्गेऽपश्यम् । महता प्रेम्णा सा मनैव
मुखं निरीक्षमाणाऽवर्तत । दृष्टमात्रायामेव तस्यां पुळकितमिव मे मनोऽभ-
वंत् । प्रायेत चाहमुत्धानाय, परं तया प्रतिपिद्दस्तयैवावर्तिषि ।

अहो! केयं कृष्णाया इवापरा मूर्तिः ! केन बाहमस्या उत्सङ्गे
निहितोऽभवम् ? कस्य वा मुहुतस्य परिपोकेनाहमत्रागतोऽस्मि ? सर्वमिदम्
नुविन्तितवर्तो मे गद्गदतागभजत स्वरः । नयने चानन्दजलप्लाविते अभव-
ताम् ! कथं कथञ्चिच्चापृच्छन्ताम्—“ मातः का नाम त्वम् ? दीनो हीन-
धायमनाथः कथं तवोत्सङ्गमनुपाप्तः ? मातः किमित्येतावती दया मयि
कृता ? ” इति ।

तपस्विन्या तथा, या किल किञ्चिदधिकत्रिंशद्द्वर्पदेशीया समभाव्यत,
श्लुत्तरमदीयत—“ कथं त्वमत्रागत इत्येतत् ज्ञातुं किमित्येतावदुत्पुकोऽसि ?
का नामावश्यकता तज्ज्ञानस्य ? सर्वं समये स्वयमेव व्यक्तीभविष्यति ।
किञ्चित्कालं शान्तस्तूष्णीं तिष्ठ । ” इति । अहन्त्ववदम्—मातः! कथमहं
शान्तस्तूष्णीं तिष्ठेयम् ? नूनं न जानासि त्वं मे जीवनवृत्तान्तम् । अतएव
च शान्तस्तिष्ठति कथयसि । तवोत्सङ्गे शयनेन यादृशं सुखमनुभवामि ता-
दृशं जन्मनोऽद्यावधि मे कदापि नासीत् । तव निकटमुपगतवत एव मे म-
हती शान्तिस्सम्पन्ना । अथापि मातः कथय, वघ्नाभ्यञ्जलिम्, पतामि
चरणयोः, कथमहमनुपाप्तस्ते निकटम् । ” इति ।

ततो वक्तुमहं नाशकम् । शटिल्युदतिष्ठम् । यद्यपि तदानीं नासी-
न्मे शरीरेऽत्यल्पमपि बलम्, अथापि उत्साहेन केवलमुत्थितोऽभवम् । उ-
त्थितश्च तस्याश्चरणयोरपतम्, अगृह्णा च पादौ, सा तु शटिल्वेव मामु-
त्थाप्योरासाबालम्पत । अवदच्च—“ वत्स ? तूष्णीं तिष्ठ, किमितीयद्रो-
दिपि ! नितरामसि त्वं हीनबलः, भवेच्छिरोवेदना ते सप्तभ्यो दिवसेभ्यो-
ऽनन्तरं क्लिद्य ते चेतना जाता ! दुग्धेनैव किञ्च केवलं तव प्राणा प्रियन्ते।
तूष्णीं भव वत्स, मारुदः । ” इति ।

किमिदं मया श्रुतम् ? किमहमेकं सप्ताहमचेतनोऽन्तिष्ठम् ! अत्रान्तर
एव कुतोऽहं न मृतः । हा भिक्षु, कीदृशाः कटिना मे प्राणाः ? न जानामि
विधाया किञ्चममायुस्तद्वल्पितम् ।

स्थातुमशक्तश्चाहं घूर्णितशिरास्तपस्विन्या उत्सङ्गे पुनरपतम् । तप-
स्विनी च सा ताळवृन्तेन वीजयितुमारभत । कियतः कालादनन्तरं च यथा
पुरमभून्मेऽवस्था ।

किञ्चित्स्वस्थशरीरश्चाहं तूष्णींमतिष्ठन् वक्तुमारभे—“ सम्यग्दं
स्मरामि—वनसूकरभयात्पलायमानोऽहं गन्धोपलस्खलितचरणो भिन्नपादाङ्गु-
ष्ठोऽपतम् । मूर्च्छितश्चाभवम् । कुत्राहमपतं ततु न जानामि । तदनन्तरं च
किं संबृत्तं तदपि न ज्ञायते । मातः ! कथय कृपया कथन्ते मयि निपतिता
दृष्टिः । काममुत्कण्ठितोऽस्मि श्रोतुम् ” इति ।

तपस्विनी त्वब्रवीत् —“ यदि ते महानेव निर्बन्धस्तर्हि शृणु कथ-
यामि । स्थानमिदं नीलगङ्गनामकम् । समीप एवास्य कश्चिदस्ति नीलो नाम
गिरिः । अहन्तु नितरामेव दौभाग्यशालिनी तपस्विनी काचित् । अस्तु
वृत्तान्तं मे पश्चात्कथयिष्यामि । कुटीरेऽत्र वसन्त्याः प्रायो विंशति वंस्तरा
अत्यगुः । नास्ति कोऽपि मे सहायभूतः । एकाकिन्येवाहमत्र प्रतिवसामि ।
नातिदूर एवास्ति कश्चिद्ग्रामः । तत्रत्याश्च काश्चन महिल्ला यदाकदाचि-
दत्रागच्छेयुः अहमपि यदाकदाचि द्रच्छामि तं ग्रामम् । अद्याष्टौ
दिवसा अतीताः—किञ्चन कार्यमुद्दिश्य तमेव ग्रामं गताभवम् । अहं
प्रायः प्रधानमार्गं परित्यज्य वनमार्गेणैव गच्छाम्यागच्छामि च ।
नस्मिन् दिने प्रातर्निजं कुटीरं प्रतिनिवर्तमानाया मे मध्येमार्गं
निपतिते कस्मिंश्चिन्मूर्च्छिते बालकेऽपतद्दृष्टिः । समीपमुपसर्पितवत्या च मया
त्वमेवोपलब्धः । नासिकायां निहितहस्तया च मया निश्वासश्चलन्निवावाग-
म्यत । परन्तु चेतना नात्रयापि नाभूत् । पादाङ्गुष्ठातु रक्तं धारया प्रवह-
तिस्म । झटित्येव मया कुतश्चिदानीताया मूर्च्छिकाया लेपेन रक्तनिस्सरणं
निरुद्धमभवत् । बहुभिरप्युपायैरनुष्ठितैश्चेतना परं नाजायत । कस्मिन्नप्यनु-
पलब्धे मनुष्ये महता परिश्रमेण कथंकथञ्चिद्दहमेकाकिन्येव त्रामिदानीतवती ।

दुग्धं विना किमपि त्वां पाययितुं नाशकम् । द्वितीथस्मिन् दिने
 ऋदा वेगेन तप ज्वरस्समभूत् । अशनपानादिकमपि परित्यज्य त्वामुपच-
 रन्त्यामपि मयि ज्वरो दिने दिनेऽधिकतामेवाभजत् । वायुवेगेन त्वं मध्ये
 मध्ये प्रालपोऽपि । सप्तम्यो दिनेभ्योऽनन्तरं भगवतः कृपयाद्य मुस्थोऽसि
 क्रिषित् । सर्वमपि कष्टं गतप्रायमेव । वत्स ! तपस्विनी नामाहमस्मि । संसार-
 मोहस्य परित्यक्तस्य मया महान् कालः । परन्तु न जानामि
 त्वां पश्यन्त्या एव मे मनः परवशमिव भवतीति ।
 अद्य मे मनः क्षणमपि भगवदर्चनवन्दनस्तोत्रादिषु न प्रवर्तते ।
 न जानामि कुतः पुनरपि चेतस्संसाराभिमुखी भवतीति । वत्स ! अयमेव
 हि तव वृत्तान्तः । तवापि मुखार्हं किमपि श्रोतुमिच्छामि, परं नाद्य, किन्तु
 द्वित्रदिनेभ्योऽनन्तरम् । यदा त्वं सबलो भविष्यसि तदा कथयिष्यसि ।
 नास्ति किमपि भयमिदानीम् । नास्ति लेशतोऽपि ज्वरः । त्वदर्थं किमपि
 पक्तुं याभ्यहमिदानीम् । यावदहमागच्छामि तावत् त्वमत्रैव शेष्वा । अ-
 धापि त्वमसि दुर्बलः । अतश्च मा प्रयतस्वोत्थानुम् ।” इति । एतावदुक्त्वा
 च सा कुटीरात्तस्माद्द्विर्निरगान् ।

तपस्विन्या अस्मिन् कुटीरे विनात्गावश्यकान्पदार्थान्किमपि नासीत् ।
 याप्रचर्ममयमेकमासनमवर्तत यत्रार्हं शये ! शिरःपार्श्वे ताम्रमयः कश्चिष्क-
 ण्डलः, भित्तिलग्रश्च कश्चिद्दण्डः, आसीत् । पटलाधारदारुलम्बिनि च
 त्र्यचिद्वेणुदण्डे द्वित्राणि कापायवस्त्राण्यवर्तन्त । एवमेवात्सुपयुक्ता अन्येऽपि
 त्वनासन् पदार्थाः । कुटीरन्तु शुद्धं मनोहरं चावर्तत ।

शयान एवाहमित्थं मनस्यकलयन्—“ पश्य, परमात्मापि कीदृशो
 दयाळुः । कुत्राहमासम्, कुत्र चाद्यागतः । यदा यदा यस्यां कस्याचिदा-
 यदि पताभ्यर्हं तदा तदा स एव भगवानविलम्बेन ततस्ततो रक्षति । देव्या
 राश्यास्ताहाप्येन यदा दशमाश्चिद्विनाकारागृहवद्दुग्धमुक्तो वनन्तावेपेन

मङ्गलानाम्न्या जंठया गृहे प्रतिच्छन्न आसम् ; ततोऽपि पुनर्न जार्ना
कस्या देवताया दययान्धकार एव नौकारूढः पलायामास । अचिन्तितमे
नौकाया मज्जनम् । महाकुल्यायास्तारे मम शवतुल्यतया तरङ्गैः प्रक्षिप्त-
स्यावस्थानं च विचित्रमेव । प्राणास्तु तदानीमेव गतप्राया आसन् । भाग्येन
तु देवनारायणमुखोपाध्यायस्य दृष्टिर्मयि न्यपतत्, येन गच्छन्त एव प्रा-
णास्थिरा अभवन् । अहो! देवनारायणमुखोपाध्यायस्य गृहे कीदृशं सुखमा-
सीत् । क्रमेण सर्वेऽपि वृत्तान्ताः स्मृतिपथमवतरन्ति । कुत्रास्ते देवनारायण-
मुखां पाध्यायः ? कुत्र च स निर्मलकुमारः । कुत्र च सा देवी राज्ञी? इति

देव्यां राज्ञ्यां स्मृतमात्रायामेवान्यस्य सर्वस्यापि स्मरणमन्तर्हितमभ-
वत् । नेत्रे चाश्रुपूर्णे अभवताम् । देव्या राज्ञ्या मनोहरा मूर्तिर्नेत्रयोः पुरतो-
ऽभवत् ।

एतावत्येव समये तपस्विन्यागत्यात्रवीत्—“ वत्स ! उत्तिष्ठ, मम
हस्तमवलम्ब्य मन्दमन्दं बहिरागच्छ, हस्तपादमुखं प्रक्षाल्य यावदिच्छं
कियत्किञ्चिद्भ्यवहर ’ इति ।

अहमपि ‘ तथे ’ ति तस्या हस्तमवलम्ब्य बहिर्गत्वा देहल्यामुपा-
विशम् । अहो अन्यादृशं रामणीयक्रमस्य स्थानस्य । दृष्टमात्रमेवेदं मोहयति
मानसम् । कुटीरस्य पुरस्तात्स्वच्छमुन्दरं किञ्चिदस्ति चत्वरमल्लीयः, यत्र
मालतीकुन्दमल्लिकादयः कुमुमलताश्शोभन्ति परितः । पुष्पाणां मनोमोह-
नेन गन्धेन कृत्स्नमेव कुटीरं सुप्लु वासित भवति । एतादृशं रामणीयं स्थानं
एव यावन्न कदाचिद्दृष्ट गया । शीतेन सुगन्धेन वातपेतेनाहस्पृशा प्रकु-
लमिवाभवन्मनः ।

पादहस्तमुखं प्रक्षालयान्द्रं पक्षेण कृत्स्नमेव शरीरममार्जयम् । कुत्रपि
तदानी विशेषतः प्रवलन्त्यभूत् । पृथ्वाकृशाकेन सह चतस्रो रोटिका भुक्त्वा

कोप्यं दुग्धं च पीत्वा सोस्ताहोऽभवम् । मुक्ते मयि तपस्विनी
 कुटीरस्य बहिरङ्घ्रिन्दे शयनमकल्पयत् । तत्रैवाहं न्यविशम् । एताव-
 दिनेषु व्यतीतेषु वृद्धोरागिणा वृत्तानि वस्तून्यपलोकयितुमवसरो लब्धः ।

इदन्तु कथयितुमहं व्यस्मरम् । इदानीमेव ज्ञापयामि—यदाहमचे-
 त्तनो भूर्धितोऽभवं तदा तपस्विन्या स्वर्णकरण्डकं पत्रप्रन्थिश्च मत्कटेर्निष्का-
 ल्य कुटीरस्य कुत्रचित्कोष्ठके निहिते अभूताम् । यत इयं विरक्ता काचि-
 तपस्विनी, तत एवेदं वस्तुद्वयं मया लभ्यत, यस्य कस्यचिदन्यस्य चेद्वस्त-
 यतमभविष्यत् दुर्लभमेवा भविष्यत् । कुटीराद्बहिरागच्छंश्चाहमिदमपि सहै-
 वानयम् ।

गतायां तपस्विन्यां निविष्ट एषाहं प्रथमतः पत्रप्रन्थिमेवोदमोचयम् ।
 भपश्यं च तत्र किञ्चिद्दानपत्रम् । आः ! इदन्तु देव्या राज्या हस्तलिखि-
 तमेव । महतानन्देन क्रीतुहलेन च सह तदहमपठम् । अनेनैव सह किञ्चित्पुरातनं
 पत्रमपि तत्रासीत् । अक्षराणि तु सर्वाण्यविकलान्यासन्, मध्यास्तु वर्णा
 सृष्टयायोऽभवत् तदप्यहमपठम् । तत्रैवं लिखितमासीत्—

“ नौकाचलन्य यत्र कुत्रचिद्गुहायां महाराजस्य नरेन्द्रनारायणस्य
 ' गुप्तधनं ' रत्नगृहं वा वर्तते । अस्यैव वंशभरो योऽपि कोऽपि वान्वि-
 प्येदं रत्नगृहमुपलभेत स एवास्य स्वामी भविष्यति । ”

सत्र वर्षमासादिकं किमपि नासीद्विलिखितम् । पूर्वोक्तांश्चब्दान्धिना
 न कोऽप्यन्यद्शब्दस्तत्रासीत् । पठित्वा चाहं दिङ्मोहमिवागच्छम् । कि-
 मपि हृदयं नावातरत् । को नाम स वृद्धो रोग्यासीत् ? येनेदं मया दत्तम्
 किं स कोऽपि पत्रलिखितस्म नरेन्द्रनारायणस्य वंशभरोऽप्येव स्यात् । न चे-
 दिदं पत्रं तस्य दस्तं कथमुपागतम् ? यद्येव तर्हि स एतावतो दिवसान्
 किमिति फारागृहेऽनिष्ठत् । मन्ये अस्यैव वृत्तान्तस्य परिज्ञानाय रामस्तं
 चन्दीचकार, इयं कष्टमदात् । महदिदं कष्टं यदग्नितस्य धनस्य स्वामी

नाम भूत्वा स आत्मानं दुर्भगमकथयत् । आस्तामिदम्, किमिति नाम
स मह्यं निजं दानपत्रमदात् । इदं च देव्या राज्यैव लिखितं नूनम् । तर्कं
यामि—तस्मिन् कथयति देवीं राज्यस्त्रिदिति । तस्य दानपत्रस्य यत्ते-
दत्तम्, यच्च पूर्वं मया पठितम्, यच्च देव्या राज्या लिखितम्, अयमेव
साराशः—

“ मत्तस्सप्तमस्य पूर्वपुरुषस्य कालादिदं रत्नगृहं नीलाचलस्य कुत्र-
चित् गुहायां छन्नं वर्तते । मम पिता, पितामहः, प्रपितामहः, ततः पूर्वं
चेदं रत्नगृहं द्रष्टुं नापारयन् । अहमप्यस्मिन् कार्ये नाभवत् सफलमनोरथः ।
अतएव महाराजस्य नरेन्द्रनारायणस्य दानशासनं तुभ्यमपर्यामि, त्वमेवास्य
कार्यस्याहं इति मन्येऽहम् । यदि तव भाग्येन रत्नगृहमुपलब्धं स्यात्त्वया,
त्वमेवास्य स्वामी भविष्यसि । ततश्च तव पुत्रपौत्रद्वयः । यदि कश्चिदा-
शङ्केतः—सत्सु बहुषु कुतस्त्वमेवास्यार्ह इति मया निश्चितं इति, वीरजा
देवी देवी राज्ञी समाधास्यते । सैव मं प्रधानतया साक्षिणी । किमधिकेन ।

वन्द्योपाध्यायः—

श्रीनारायणदेवशर्मा ” ।

“ पुनश्च—

“ यदि त्वयापि रत्नगृहमिदं नोपलभ्येत तदा यस्मै कर्मं चिद्यो-
ग्याय दानपत्रमिदं देहि । यदाहं सम्भवसचेतनस्मुत्थचित्तं जास तदा दान-
पत्रमिदं मया व्यलिख्यत । ”

पत्रयोरनयो पठनेन महान् हर्षस्समजायत । आनन्दसागरे त्रिमग्न
इवाहमभवम् ।

सौवर्णसम्पुटभ्योद्घाटनाय बहु प्रायते । नाशकं परं तदुद्घाटयि-
तुम् । अनिच्छन्नापि तदा सम्पुटं पत्रं च कुत्रचिच्छन्नमस्थापयम् ।

तपस्विनी सा, यामहमिदानीं मातरित्येव सम्भोषयामि, यानपूजा-
दिकं निर्वर्त्य कुत्रचिच्चाग्रपात्रे फलमूलादिकं दत्त्वेन धारयन्ती समागत्य मम
पुरस्तादुपाविशत् ।

अत्रदं च तामहम्—“ मातस्त्वमसि धन्या ! धन्यश्च त आत्मी-
यतामिमानः । न केवलं ममैव माता त्वमसि, अपि तु जगतः एव माता
त्वमसि ? ” इति ।

॥ इति संसारचक्रे द्वितीयभागे द्वादशं चक्रम् ॥

—०—

॥ अथ त्रयोदशं चक्रम् ॥

(अन्वेषणम्)

० — [+] — ०

पद्मदश दिवसान्यतीतानि । मम दुर्बलता निश्शेषतो व्यनश्यत् ।
यथापूर्वमहं सबलो दृढगात्रश्चास्मि । तपस्विन्या अपि कार्यं यथापूर्वं सम्य-
चप्रचलति । प्रातःपद्मघण्टावादनकालप्रभृति दशघण्टावादनपर्यन्तश्च कालो
मदर्भभोज्यनिर्माणादिना याति तस्याः । ततः पारमणपूजादिकं करोति ।
जनन्तरं भोजनादिकं करोति । प्रायो मध्याह्नात्परं द्वितीयघण्टावादनपर्य-
न्तकाल एव सर्वानिदं कृत्यजातं परिसमाप्नोति । तार्त्तीयघण्टावादनकाले
पुनर्मां कन्दमूलादिना तर्पयति ।

स्यसायङ्कालादारभ्यार्धरात्रपर्यन्तं मदीयं जीवनचरितं मात्रा साव-
धानया श्रुतम् । श्रवणकाले तस्या विचित्रैव दशावर्तत । कदाचिरसा श्रु-
ष्वन्त्येव मन्त्रमुग्धेवाद्दृश्यत, कदाचिच्च पर्यश्रुलोचनाभवत्, कदाचिच्चानिभि
षाभ्यां लोचनाभ्यां मामेवापश्यत्, कदाचिच्चोष्णदीर्घोर्निश्वातैरधरोष्ठमशो-
पयत् ।

उदश्रुलोचनया मात्रा मदीयस्सर्वोऽपि वृत्तान्तं एकैकशयेन श्रुतः ।
मयापि सर्वोऽप्यात्मनो वृत्तान्तोऽविकलः कथितः, केवल वृद्धेन रोगिणा
सह सहायः, स्वर्णसम्पुटादिप्राप्तिश्च न कथिते । सर्वमप्यात्मनो वृत्तान्तं
मया सा ध्यायिता, तथा त्वय याचलितो वृत्तान्तः कोऽपि नोक्तः । ‘ कथ-
यिष्यामि ’ ‘ कथयिष्यामि ’ इत्येवायमपि दिवसो यापिनः । तपस्विन्या

मातुर्वदनमण्डलमेव हृदयगतां महतीं चिन्तां व्यनक्ति । तदीयाङ्गमार्दवं च नूनमियं कस्यचिन्महाराजस्य पट्टमहिषीति पिशुनयति ।

तपस्विन्या मातुस्तिष्ठः कुत्थस्सन्ति । यत्राहं तिष्ठामि सैवान्यान्यां महती । इतरयंरेका पूजागृहमित्यन्या महानसमिति च व्यपदिश्यते । पूजागृहं सदैव पिहितद्वारं वर्तते । एषु पञ्चदशसु दिवसेषु कदापि मया पूजागृहं विवृतद्वारं न दृष्टम् । मिधायैव क्वाटं पूजामपि करोति सा । पूजागृहद्वारपिधानविषये तस्या महती सावधानता । कदाचिदास्मिन् विषये सा मया पृष्टा कथान्तरप्रस्तावेन वार्ताभिमामन्तरधापयत् ।

अपराहस्यायं समयः । प्रायस्तृतीयघण्टावादनमपि जातं स्यात् । फलमूलादिकं भोजयित्वा मातायैव पूजागृहं गता । ममापि तस्य स्वर्णसम्पुटस्योद्घाटनायावसरो लब्धः । समीप एव किञ्चिदयोमयमायुधं पतितं लब्धम् । तस्य साहाय्येन महता परिश्रमेण च स्वर्णसम्पुटमुदघाटयम् । वस्तुद्वयमेव ततो मयाऽलभ्यत । तत्रैका सुवर्णमयी हीरकजटित मनोहारिणी मुद्रिका । अन्या च काचित्सुवर्णमयी कुञ्चिका । आभ्यवस्तुभ्यां को वाभिप्रायः प्रकटीभवेत्, किमपि न ममान्तरमविशत् । 'तिष्ठतु सर्वमिदम्, एकदा पर्वतं तावदिदं पर्यटामि, तत्र पत्रे लिखितमस्ति- 'नीलाचल' इति, अस्य पर्वतस्य च ध्रुयते नाम नीलाद्रिरिति । तर्हि किं नस्मिन्नेवाद्रौ कुत्रचिद्गुहायां तद्रत्नगृहमस्ति ! ' सर्वमिदं मनसि विचार्ये मातुरज्ञात एव नीलाद्रिं प्रति प्रातिष्ठे । अर्धघण्टाकाले पर्वतस्याधः प्रापम् । पर्वतोपर्यारोह गाय वक्रवक्त्रा काचित्पद्या परमवर्तत । तथैवाहमुप- श्रीगोहृमारभे ।

अहो ! केयं मनोहारिणी शोभा स्थानस्य ! भगवान् मयूखमाली क्रमेणास्ताचलमुपसरति । सौवर्णस्तस्य किरणजाळैः कृत्स्नमरण्यं सुवर्णमय निवात्र यत् । निर्जनेऽत्र महत्स्यद्रावदमेकाकी तत इतस्सद्यरामि । प्रेम्णैः प्रचण्डतमैः प्रभाकरस्योमैः प्रतापितास्सर्वेऽपि वृक्षा लता गुल्माश्च म्लानता-

यात्राः किञ्चिदुपशान्ते रविकराणां क्रौर्ये सायन्तनेन शीतेन समारणेन स्पृष्टाः पुनर्जीवनमिव प्राप्ता महती शोभामपूपुपन् । अहमप्येतादृशे स्थाने तिष्ठन् पश्यंश्च शोभामेताम्महान्तमानन्दमन्वभवम् । पुरत एव च स्वच्छस्वादुपानीयवाहि प्रसवर्णं किमप्यासीत्, यस्य शोभा न मया शक्यते वर्णयितुम् ।

अयमेव नीलाचलः । अत्रैव कुत्रचिन्महाराजस्य नरेन्द्रनारामणस्य महती सम्पत्तिरस्ति । परन्तु कुत्रास्ते, न जानामि । यदि समाचीनमभिज्ञानं तत्स्थानज्ञानाय लिखितमेव स्यात्, तर्ह्यथावधि किं सा शिव्येतापि ? तप्त सप्त पूरुपा अतीताः, केनापि तत्स्थानं न लब्धम् ; का कथा मम दुर्भागस्य तपस्विनः ? कार्येऽस्मिन् दृष्टप्रक्षेपो मादृशस्य मूर्खतामन्तरा किं वा प्रकाशयेत् ।

किं तर्हि कार्येऽस्मिन्मया न प्रवर्तितव्यम् ! कुतो न ! अवश्यमेव प्रवर्तित्वे । को वा जानाति कस्य कीदृशं भागधेयमिति । प्रसिद्धं हीदम्-
“ स्त्रीणां चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं.....देवो न जानाति कुतो मनुष्यः ” इति । आशा हि नाम पलवती सर्वस्य । आशयैव हि सर्वमिदं जगद्धियते । एवं स्थिते निराशः किमिति भवान्नि । स्यात्कदाचिन्मयैव भर्गुरथेन भाव्यमिति भगवतस्सङ्कल्पः ।

यावदस्तमनं सूर्यस्य यथाशक्ति पर्वतस्य सर्वेषु स्थानेषु सम्यगन्वेषयम् । यदा च सर्वत एवान्धतमसावृता अभवन् दिशः, तदा कुटीरन्यवृत्तम् । माता मामेव प्रतीक्षमाणा वर्तत । दृष्ट्वैव मां सन्नवीत् - “ वत्स अद्य यावत्कुत्र गतोऽभवः ? किं नीलाचल गतोऽभवः ? ” इति । मया तु समुचितमुत्तरं समयोचितमदीयत । सायन्तनाय कर्मणे पूजागृहं सा प्राविशत् । अहमपि देहलब्ध्यामुपविष्टो नानाविधाभिधिन्ताभिस्तनाविष्टोऽतिष्ठम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे त्रयोदशं चक्रम् ।

॥ अथ चतुर्दशं चक्रम् ॥

(महती विपत् ।)

इत्थमेव प्रातस्सायं मध्याह्ने वा यदा यदावसरो लभ्यते, तदा तदा नीलाचलं तं गत्वा सर्वाणि शिखराणि सर्वा गुहाश्च सम्यगवलोक्य-
न्नासम् । ' कुत्राहं गच्छामि ! किं वा तत्राहं करोमि, इत्येतमर्थं कदापि
तपस्विन्यै मात्रे नावेदयम् । सा तु यदाहं पर्वतात्प्रतिनिवर्ते तदा ' खं
अमुकं देशं गतः किले ' ति स्फुटं वदेत् । अनुक्तमेवेयं कथं जानातीति
तु महान्मे विस्मयः ।

दिवसेष्वेषु मातुस्स्वभावः पूर्वापेक्षयान्यादृशो दृश्यते । यत एवाहं
नीलाचलं गन्तुमारभे तत एवेमां चिन्तामस्ता सन्देहशीला च तर्कयामि ।
यदेयं पूजागृहं प्रविशति तदैव खल्वहं बहिर्गच्छामि, एवं स्थिते कथमियं
जानाति ' अमुकं देशं गतं ' इति ।

पर्वतात्प्रतिनिवृत्तमागतं मामियं सकौतुकं सविस्मयं च किञ्चिदप-
वार्यं पश्यति । अहं त्वजानान इव किमपि तिष्ठाम्यविकृतः ।

अद्य यावदस्या जीवनवृत्तान्तश्रवणस्यावसर एव न लब्धः, यतो न
मे कार्यान्तराय विरामः—न चास्यास्समीप उपविशाम्यपि । दिने दिने क्र-
मश इयं चिन्तया विग्ना विवर्णा च परिदृश्यते ।

इत्थमेव व्यतीत एको मासः पश्यतो मे, न च रत्नगृहस्य कोऽपि
वृत्तान्तो ज्ञातः । अन्वेषणे तु तस्य मया यावच्छक्ति प्रयत्नः कृतः ।

एकदा तु मध्याह्ने भुक्तपीतोऽहमळिन्दे सन्निविष्ट आसम् । मन्ये
सुप्तोऽपि । माता च देवपूजायै पूजागृहं प्रविष्टासीत् । अचिन्तितमेव कर्ण-
पथं गतेन केनचिन्मनोहरेण गीतेन प्रबुद्धोऽभवम् । उन्मील्य नयनेपश्यंश्च
कमपि नालभे । उत्थाय तत इतः परिभ्रमन्नपि न कमपि । पूजागृहमपि
यथापूर्वं विहितकवाटमन्तर्द्वारगळं च । कवाटिकार्या किमपि रन्ध्रमपि ना-
सीत्, येनान्तर्गतं द्रष्टुं शक्नुयाम् ।

गीतेन त्वनेन मे मानसं व्याकुलमभवत् । यदा कथञ्चिदापि मनसस्त्वा
स्थं न समभावयम्, तदा गिरौ पर्यटनमेव समुचितं निरचिनवम् । तेषु
दिवसेषु गिरिपर्यटने महद्देव कौतुकं मे समभवत् । यदा यदावसरो लभ्येत
तदा गिरिपर्यटनमेवैच्छम् । येन गीतेनाहमभुरिषि-तदिदं गीतम्—

॥ द्विपदी ॥

कतिचिदहानि न सन्नतमिति नाकलयस्म रूपश्लुरितम् ।

मतिमन्मधुरं कृतपदमनिशं मनसि मम त्यच्चरितम् ॥

नियतं दूरे तिष्ठतु गात्रं निकटे चेतोऽविरतम् ।

प्रयताः प्राणास्त्वदधीना मे प्रियतम न किमपि दुरितम् ॥

स्वर्णसम्पुटं हस्ते गृहीत्वाहं पर्वतं प्रति प्राप्तिष्ठे । अत्रागतस्य मे
मासत्रयं व्यतीतम्, एतन्मध्य एव मयागिरेस्तर्घाणि स्थानान्यवलोकितप्रा-
याणि । किमिस्यवलोकितप्रायाणीत्येव कथयामि, द्विद्विर्वैकैकं स्थानं मया-
वलोकितम् । केवलं दक्षिणतः पर्वतस्थैकं शिखरमेव नावलोकितम्, त-
च्छिखरपर्यन्तं गमनं किञ्चिदसाध्यमिव । भयानकं च तत्स्थानम् । अनव-
लोकितपूर्वस्य तस्य स्थानस्यावलोकने महती समुत्कण्ठा मे समुदभूत् ।
तत एव गन्तुमहं निरचिनवमपि ।

निश्चयमात्रेण किं वा भवतु ? तत्स्थानगमनाय न कोऽपि मार्गो न
वा काऽपि पथाऽवर्तत । मम तु तत्स्थानगमनमत्यन्तमावश्यकम्, तर्हि
किमत्र कर्तव्यम् ? अन्ततो महता साहसेन स्मरन्मनसि भगवन्तं वृ-
क्षाणां मूलानि शिलाखण्डाश्चावलम्ब्योपर्यारोढुमारभे । किं कथयामि तस्य
मार्गस्य दुर्गमताम् । यदि किञ्चिदप्यनवधानं दृष्टिविभ्रमो वा स्थातंसंयमि-
न्यामेवात्मानं पश्येयम् ।

अस्तु, यथाकथञ्चित्सतन्नुचिष्टान् कण्ठकैशरीरं विदारयन्नुच्चैर्निध-
संभ्य तदेव शिखरं प्रापम्, यद्बहुभिर्वृक्षैर्गुल्मैश्च समाच्छन्नं दूरात्पश्यतां
दृष्टिपथमेव नोपगच्छति ।

हा धिक् ! कीदृशमिदं भयङ्करं स्थानम् । केयं सर्वतोऽपि निश्श-
ब्दता ! न मनुष्यो न वान्यः कोऽपि पशुर्दृश्यते ! अत्युच्चतमा देवदारु-

सालादयो वृक्षाः केवलं दृश्यन्ते । भर्गवान् सहस्रकिरणोऽपि क्रमेण संहरन् फरान्सहस्रमपि पश्चिमत उपसर्पति । क्रमेण घनीभावाद्दृक्षाणामन्धकारोऽपि निजमधिकारमशून्य चिकीर्षुस्तन्नद्यति संबतो व्यापनाय । मार्गोऽपि न परिज्ञायते ! हां हन्त ! किमहमितः करोमि ! कुत्र गच्छामि ! दुश्शक इतो निर्गमः ! व्यर्थमत्रागतोऽस्मिहम् । आः कष्टम् ! नूनमथ गमिष्यन्ति मे प्राणा निरर्थकमेव । स्वयमेवं स्वशिरसि धूर्लामपातयम् ! इत्यादि चिन्तधन्नहेमतोऽतिष्ठम् । भयेन गतप्राया इवाभवन्मे प्राणाः । इदयं कम्पितुमारभत । पश्यत एव मे सर्वतोऽन्धकारावृता अभधन् दिशः । हस्तोऽपि मे नादृश्यत ।

अनात्मार्थिनोऽहं कुत्रचिन्महति गण्डोपलेऽधोलम्बितपाद उपाविशम् । उत्क्षिप्तनयनश्च घनघटाच्छन्नमपश्यं नभः । अतर्कयं च क्षणाद्वात्यामागमिष्यन्तीम् महतीं च वृष्टिं भविष्यन्तीम् । कथं प्राणानहं रक्षयमिति चिन्तयंश्च भ्रांतभीतोऽभवम् ।

अनर्तातेष्वेव पञ्चपेष्वपि क्षणेषु महान् जंझानिलस्तमूलमुत्पाटयन्निव वृक्षान् भिन्दन्निव नभश्शब्देन समाययौ । सूक्ष्मसूक्ष्माश्च शर्कराखण्डाद्यात्यया प्रेरिता नयनयोरपतन् । करकवृष्ट्येव ताव्यमानं शरीरं क्षौद्रपटललतामिवावलम्बितुमारभत । अनिच्छन्नपि न्यमीलयं नेत्रे । वात्ययोन्मूलितः कश्चन वृक्षो दशहस्तदूरे सशब्दं न्यपतत् । तेन महता शब्देनोद्भ्रान्त इवाहमभवम् । विदीर्णं इव च श्रोत्रे । किञ्चिदुपशाम्यत्येव वात्याया वेगे हस्तिशुण्डादण्डानुकारिणीभिर्भारामिर्वृष्टिः पतितुमारभत । घोरमगर्जनं घना । पर्यस्फुरंस्तत इतो विद्युलता । जीवनाशया च परित्यक्तोऽहमभवम् । नातिदूर एवापतदशनि , इदमेव भागधेयम्—यन्मे शिरसि नापतत् । अथवा दौर्भाग्यमेव मे । अशनिपाते हि सति क्षणादुन्मुक्तो भवेयं सर्वरपि दुःखैः । प्रभया च दुर्निरीक्षया शनैर्निर्मालिते मे लोचने । मूर्च्छामिवाहमापन्नस्तचीत्कारं न्यपतं भूमौ ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे चतुर्दशं चक्रम् ।

॥ अथ पञ्चदशं चक्रम् ॥

(रहस्यप्रकाशः ।)

पुनरपि तेनैवातिमनोहरेण गीतेन येन पूर्वंधुर्मध्याह्ने व्यपगतनिद्रोऽह
मभवम्, प्रबुद्धोऽभवम् । विष्कारितलोचनश्चाहं कुत्रचित्मुन्दरतमे परिष्कृते
रत्नस्तम्भशतसमलंकृतेऽन्तर्गृहे सुग्धमनोरमे मृदुळतमे शयने शयानमात्मान-
मपश्यम् । शिरश्च सुखस्पर्शं कुत्रचित्पट्टोपधाने निविष्टमवर्तत । तत्र चान्त-
र्गृहे रत्नचित्रेषु स्थानेषु भिच्चिलमानि नानाविधानि मनाहराणि चित्राणि,
विचित्ररचनानि चातिपृथुळानि दर्पणानि, एकदाखान् द्विशास्तास्त्रि
शाखान् पञ्चशम्बांश्च दशनीयान् भिच्चिदर्पणदीपान् (Wall Lamps)
पटकाधारदारुपु पट्टवितानादधोलम्बमानाश्चानन्तशाखान् दर्पणमयान् लम्ब
मानदीपान् (Hanging Lamps) शुद्धस्फटिककुट्टिभ्यो यथोचितं भि-
त्तिपाशेषु निहितानि पट्टमयकुशापरिष्कृतानि चतुष्पदानि पट्टपदान्यष्टपदानि
च मुखोपवेशिनी सुखशायिन्धादीनि, मध्ये चैकपदं वर्तुळं पट्टवस्त्राद्युत
नानावर्णैर्दर्पणमयैर्नवसुगन्धिपुष्पालङ्कृतैः पुष्पानि गनैश्शोभमानैः परितश्च
बह्वीभिस्तकुशाभिस्महस्तोपधानाभिरतिमूर्श्याभिस्सुलोपवेशिनीभिः परिवृतं
पीठं चापश्यम् ।

सर्वमिदमवलोकयन् आहम् — ' किमहं जागर्मि ? अथ स्वपिपि !
किमस्म्यस्मिन् लोके ! अथ मुनिन्, ' इत्यादि नानाविधसंशयाकुलमनाः
क्षणं विनिर्गमयामेव दशाग्रामतिष्ठम् । अचिन्तय च — " कुत्र सद्गयानके
पर्यवशिम्बरेऽशनिपातेन मूर्च्छन् ? कुत्र चेदं सुखैकताने मणिमये गृहे
शय्याया शयनम् ? किमिधं माया ? आहोऽन्धिदिन्द्रजाल कस्यापि ! अथ
ममैव मनसो मोहः ! " इति । सन्देहापात्रिर्कीर्षया, च नयने निनीलवज्र
फिमप्यपश्यम् । अबोन्नील्यंश्च पुनश्चान्येव दृश्यन्त्यवलोकयन् । तेन

च सत्यमिदं सर्वमिति निश्चित्य शयन एयोत्यायोपाविशम् । अवधानेन च परितस्सर्वाण्यलोकयितुमारभे । उपधानपार्श्वे च नयने प्रसारयन्पश्यम्, तदत्यद्भुतं किमप्यासीत् । तन्मे मानसमपाहरत् । अहो ! किं सैवेयम्— या संसारसागरस्य नैकेव, या च प्राणाराप्तस्य नन्दनवनस्य पारिजात इव ! किं सैवेयम्, या मम सर्वस्वभूता, पूजनीयतमा देवी ? आम् आम्, सैवेयं देवी राज्ञी ।

यदा च मनस्ययं भावस्समुदभूत्तदा किलामन्देनानन्देन भरितोऽहं रोमाञ्चितगात्रस्तस्या मनोहराया मूर्तेश्वरणयोर्निपतितुमचक्षम् । सा तु कृतस्मिता द्वित्राणि पदान्यपसृत्यातिष्ठत् । ततस्सविस्मयस्सकौतुकमपृच्छ महम् — “ देधि राज्ञी ! कथमहमत्र ? कस्य पुण्यस्य बलेन स्वर्गतुल्यमिदं स्थानमहमनुप्राप्तः ? केन वा सुकृतेन पुनस्ते दर्शनमभवत् ? ब-
ध्नाम्यञ्जलिम्, पतामि ते चरणयोः, प्रकाशय रहस्यम्, मास्म निमज्ज-
यस्संशयसागरे छवमानं माम्, शपामि शिरसा मे । ” इति । देवी राज्ञी त्वब्रवीत्— “ किमित्येतावान् सम्भ्रनः ? तूष्णीं तिष्ठत, स्थिरा भवत, उपविशत, अद्यैव सर्वं रहस्यजातं प्रकाशतामेष्यति । ” इति ।

काश्चित्क्षणास्तूष्णीं स्थित्वा देवी राज्ञी सस्मितं पुनरवदत्—
“ एतावतः कालस्यानन्तरं सर्वापि तवापद्वचनश्यत् । तु खमयामि दिनानि सर्वाणि व्यत्यगु । इत एकमेकं निर्जं घृत्तान्तं मया कथ्यमानं शृणु । तिष्ठतु, तावदिदम्, यदाशनिपातेन पार्वते शिखरे त्वं मूर्च्छितीभवस्तदा किं किं वस्तु त्वन्निकटं आसीत् ? स्मरसि कञ्चित् ? कथय, पश्यामि । ” इति ।

श्रुतवत् एव मे स्वर्णसपुट स्मृतिपथभागात् । कर्तौ करं प्रसारयता च संपुटं नालभ्यत । मनो मे शून्यप्रायमभवत् । संभ्रान्तश्चाहं देव्या राज्ञया एव वदनमपश्यम् । देवी राज्ञी तु सहासमवदत्— “ किमित्येवं विचलितो भवसि ? गृहाणेदं संपुटं भवद्दीयम् । इदमेव सल्ल तद्वा-
नरकम् ! ” इति ।

“ आम् ; इवमेव ” इति कथयन्नहं संपुटमगृह्णाम् । देवी- राज्ञी त्वपूच्छदेवम् — “ तपस्विन्या मातुः पूजागृहमपि कदाचित्त्वया दृष्टम् ” इति ।

अहं चाहुवन् — “ कदापि न, न तथा कदाचिदपि वा दर्शितम्, न वा मम तद्दर्शनस्य क्रोऽप्यवसरो लब्धः । कथं नामावसरो लभ्येत ? सर्वदा रात्रन्दिवं तद्गृहं पिहितद्वारमेवावर्तत । देवि राज्ञि ! सर्वमिदं रहस्यं श्रुतिं प्रकाशय । स्मराम्यहम् — तदा पर्वतशिखरे मूर्च्छितो निपतित आसम् । कथं तावत्तव निपतिता मयि दृष्टिः ? ”

देवी राज्ञी समन्दहासमवदत् — “ साधु, शृणु, कथयामि, तव मातुस्तपस्विन्याः पूजागृहादिमं पर्वतं यावदस्ति काचित्सुरजा । येनाभि- प्रायेण त्वमिदं पर्वतमन्वेष्टु गच्छन्नासीस्सापि तेनैवाभिप्रायेण सुरजामार्गेणात्र गच्छन्त्यासीत् । ”

अर्धाक्त एवाहमवदम् — “ किं तर्ह्यनेनैव कारणेन पर्वतं सर्वं वृत्तान्तं कथयन्त्यासीत् ? पर्वते यत्र यदाहं गच्छामि, सर्वमिदं तत एव सा जानन्त्यासीत्, मां च सर्वं वृत्तान्तं कथयित्वा विस्मापयन्त्यवर्तत ? किमकथय ? येनाभिप्रायेणाहं पर्वतं गच्छन्नासं तेनैव सापि गच्छन्त्यासीदिति वा ? किमस्य तात्पर्यम् ? श्रुतिं कथय का नाम सा ? देवि श्रुतिं कथय । का नाम सा ? न चेदहं भवाम्युन्मत्तः । ” इति ।

देवी — “ का सा-कथयानि वा, सत्यं यद्, कथयान्येव वा, साधु तर्हि . शृणु, मनो दृढमवस्थापय, मास्म नाम सम्भ्रमः ! शृणु-सैव ते जननी, या त्वामवदद्दश मामान् गर्भं, सैव- इयं ते माता ।

अहम् — “ ऐ । ऐं !! किमकथयः ! सैव मे माता । सैव वा मे प्रसावित्री जननी । कुत्र सा । माता मे कुत्रास्ते । देवि राज्ञि ! किं सत्यमेव सा मे माता : ”

ततोऽधिकं किमपि वक्तुं नाशकम्, कण्ठं रूरोप पाप्योद्दमः । न- यने शोदधुगी भभवनाम्, नैकोऽपि शब्दो गच्छन्ने निस्तसार ।

कियतः कालादनन्तरं देवी राज्ञी पुनरेवं वक्तुमारभत - “ सत्यम् ,
 सैव ते माता , मन्येवावगच्छसि- यथा सा तव पर्वतभ्रमणवृत्तान्तमजा
 नादिति । अस्तु , इतः परं शृणु । ह्यो मध्याह्ने यदा त्वं देहलया सुप्तोऽभव-
 स्तदाहं पूजागृहे त्वामेवाधिकृत्य मात्रा ते सल्लपन्त्यवर्तिपि । सल्लापमध्य
 एव त्वन्निकटे स्वर्णसंपुटमेकं वर्तमानं सदा त्वया रक्ष्यमाणं चावगत्य
 महान्मे विस्मयोऽजनि । अज्ञासिष च तव शिरःपार्श्व उपधानस्याध एव
 तस्व स्थितिम् , झटित्येव गत्वा तव शिरःपार्श्व उपधानस्याधस्ताद्भ्रत
 प्रसार्य स्वर्णसंपुटं गृहीतवती । उद्घाट्य दृष्टवत्माश्च मे सर्वेऽपि सन्देहा
 व्यनश्यन् । पुनश्चोपधानस्याधस्तादेव तन्नयधाम् । ततश्च तव कर्णयोस्स-
 मीप एव किञ्चिद्गीतं गायन्ती क्षणं विलिम्ब्य ततोपासरम् ।

यदाहं गायन्त्यासं तदैव माता ते सुरज्जामार्गेण पर्वतमगमत् । छत्र
 गात्रा चाहं त्वामपि शयनादुत्थाय तत्रैव गच्छन्तमपश्यम् । अहमपि सु-
 रज्जामार्गेण तव मातुस्समीपमगाम् । कुत्र त्वं गतोऽसीति तु नावाभ्यामज्ञा-
 यत । एतावत्येव समये वृष्टिरप्यागमत् । अशनिपातश्चाभवत् । त्वामधि
 कृत्यावा चिन्ताकुल अभवाव । किञ्चिद्दुःख पर्वतशिखरमारुह्य चतुर्दिशं
 पश्यन्त्यावावां कस्मापि रोदनशब्दमशृणुव । तेन च विशेषतश्चिन्ता
 समभवत् ।

एतावत्येव दक्षिणतो वृष्टिर्निपतिता अशनिपातेनोच्चतम पर्वतशिखरं
 विशीर्णमपश्यत् । तत एव पञ्चषान्पदान्क्रममाणहं कञ्चन शवमपश्यम् ।
 दृष्टवत्या एव मे व्यशीर्षनेव शिरः । किञ्चिद्भ्रतः प्रमृतवत्याश्च व्यदीर्य-
 तोरः । सर्वा दिशोन्धतमसावृता अदृश्यन्त । उरस्ताडयन्त्यहं तत्रैवोपा-
 विशम् । कियन्तश्चित्कालमहमप्यचैतनैवासम् । यदाहं सचेतनाभवं तदा
 तव मातरमपि साकन्दनं तत्रैवावगच्छन्तीमपश्यम् । तदात्वे वृष्टिर्निशेषत
 उपशान्तावर्तत । निश करस्याप्युद्दिनस्य घाटेकेका । समागताया ते

मातृभूमे सम्भिल्लिते त्वामत्रानयाव । अग्निना ते शरीरं तापयितुमर्हसे ।
 दृष्ट्वा रात्रिं त्वमभवो विचेतन । प्रातस्तेऽभवच्छेतना । आमाद्दुग्धमानीय
 क्षीणं कृत्वा त्वं पायिनोऽभव ।

अद्यासि त्वं सुस्त. । माकुरु चिन्ता कम्प्यापि । इदमेव ते रत्नगृहम्,
 यस्यैव कृते त्वयेयान् श्रमोऽङ्गीकर्तव्योऽभवत् । इव किल कस्या अपि गुहा
 या पार्श्वे गिरिं भित्त्वा निर्मितमास्ते । निर्मातृभिश्चतुरैर्यथात्र वात प्रकाश-
 ध्यागच्छेत्तथा निर्मितमिदं गृहम्, अत्र बहून्यपचरकान्यङ्गणानि च बहु
 मूल्यैर्वस्तुभिरलङ्कृतानि सन्ति । कौट्यधिकरूप्यमितं द्रव्यमत्र निहितमस्ति ।
 समयान्तरे तत्सर्वं ते दर्शयिष्यामि । उपर्यारोहणाय बहवो मार्गास्तन्ति,
 येषु यावच्छत्रा आसन् । प्रधानमार्गस्तु स एव यस्मुरङ्गाया अन्तिमभा-
 गेऽस्ति । यतो वामे गन्तुं ते माता शक्ताभवत् । तथैव कुञ्चिक्या, या
 तेऽस्मिन् स्वर्णसपुटेऽभवत्, कवाटिकामुद्घाट्यावामत्र प्रविष्टे न्व ।

यस्य कृते त्वयेयद्दुःखमनुभूतम्, येनैव निमित्तेन तव पन्थनस्त-
 र्वेऽपि महतीमापदमन्वभवन्, तदेवेदं नष्टं धनं अद्य तव हस्तगतमभवत् ।
 एतावत् कालस्यानन्तरं तवापि वृत्तान्तं प्रकाशता प्राप्नुत । नामि त्वमद्य
 स तपस्वी भिक्षुको वा * तव दुष्कारेण केवलं रायस्तूलमिव वात्ययाद्यं चिनाश
 मपद्यत । सर्वेऽपि तस्यानुगामिनस्ते चरणयोजुंठयुः । इतस्तवया न कुत्रापि
 परिभ्रमणीयं भविष्यति । सौवर्णं सिंहासने त्वमुपवेक्ष्यसि । नात्र त्वं स
 दीनो हीनो भ्रष्टेन्द्रभूषण । अपि तु महाराजान्धेन्द्रनारायणात्मसन्तस्य
 महाराजस्य श्रीश्रीनारायणभूपरदादुरस्य कुमारोऽसि । इतः प्रभूतिं श्रीमान्
 भूपेन्द्रनारायणराजभूपरदादुरो नामासि । अयमेव ते गुप्तो वृत्तान्तः ।" इति ।

॥ इति ममारचके द्वितीयभागे पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ अथ षोडशं चक्रम् ॥

(आत्मकथा ।)

० — [+] — ०

अत्यद्भुतस्थ तस्य मणिमयस्य गृहस्य सर्वानपि भागान्सम्यगवलोक्य
देव्या राज्ञ्या सह कुटीं प्रत्यहं प्रातिष्ठे । देवीराज्ञी यथा यथाद्भुतान् रहस्य
वृत्तान्तान् प्राचीकशत्तथा तथा विस्मयः कौतूहलं च मेऽभिवर्धमानमभवत् ।
अचिन्ततमेव कश्चिदागत्य प्रणम्यातिष्ठत्किञ्चिद्विवक्षुरिव ।

देवीराज्ञी तमवलोकयाम्रवीत् — “ कः ! विजयां को वृत्तान्तः ! ”
इति । विजयांऽपि सविनयं प्रत्युदैरयत् — “ समीचीन एव सर्वो वृत्तान्तः ,
कुटी मनुष्यैरस्ति पूर्णा । तपस्विनी माता भवत एवं प्रतीक्षते । ” इति ।

ततः क्षणमप्यविलम्ब्य झटित्याश्रममेवावामगच्छाम । द्वार एव
मातरमहमपश्यम् । दृष्टमात्रमेव स मां ज्ञेहेनाकृप्योऽसञ्जेऽकरोत् । शिरस्तुषा
घ्रायैषमवदच्च — “ आगच्छ वत्सागच्छ , त्वम्मे प्रमुषितन्मनसि !
दर्शनेन ज्ञे शीतं बभूव हृदयम् । नूनं स एव त्वं मे मियतमः पुत्रोऽसि ,
यं वर्षत्रयवयस्कं परित्यज्यागताहम् । वत्स त्वया विना कृताया मे रुदन्त्या
प्ररितपन्त्या एव विश्रतिवर्षा अतीताः । आगच्छ तात , आगच्छ ,
अन्तर्गत्वा पश्य , के के तत्र सन्तीति । ” इति । इत्थं वदन्त्या एव
त्रस्या नयनाभ्यां प्रावर्तत धारयाशु प्रवेदुम् । अहमपि नाशकं किमपि
वक्तुम् । उत्सङ्गादवतीर्याप्रतो गच्छन्त्यास्तस्याः पृष्ठतो गन्तुं प्रावर्तिषि ।
परिवृत्तकन्धरश्च न देवीं राज्ञीं न वा विजयं तत्रापश्यम् । न जानामि
कथं कदा तावन्तर्हिताविति । द्वारान्तः पादं निदधतैव मया कश्चिद्दृष्ट ,
अस्मिं दर्शनमात्रेण दिङ्मोहमिवाह प्रत्यपथे । आः ! स एवामं वृद्धः ,
ममहं कारुण्येऽद्राक्षाम् । येन त्र मे परमन्थिभ्यर्णसम्पुटश्चाद्राशिषाताम् ।
एष खलु मया तत्र मृतो दृष्टः । कथमयं जीवन्नत्रागतः ! को वा वृत्तान्तः !
किमपि हृदयं नावतरति । इत्यादिचिन्तयन्नहं तमेव वृद्धमभिमुखः
पश्यन्नतिष्ठम् ।

एतावत्येव नातापि मे कुत्रचिदगात् । वृद्धो मां हस्तसङ्केतेनात्मनो
निकटमाह्वयत् । अहमपि धैर्यमवष्टभ्य तन्निकटमगाम् । स च प्रेम्णा
महता मे हस्तावबलम्भावदत् — “ अपि प्रत्यभिजानासि ! माम् , स
एवाह तव स्निग्धो वृद्धः । किमिति मां दृष्ट्वा त्वं तूर्णानि तिष्ठसि !
अनिभेः किम् ? ” इति । अहन्तु वदनमनुद्घाटयंस्तमेवाडोकयंश्चावर्तिपि ।
वृद्धः पुनरब्रवीत् — “ सत्यमिदं भयस्यैव स्थानम् । यः कोऽपि कदा-
चिन्मृतो दृष्टः , स एव चेतुन . कुत्रचिज्जीविन्दृश्येत , नूनं तत्र भयं भवेत् ,
किन्तु— वरस नाहं तदा सत्यं मृतोऽभवम् , केनचित्तीक्ष्णेन विपणोपयुक्तेन
मृत इवाचेतनः परमभूवम् । यदि तदा तथा नाभविष्यत्तदा ततो वह्निगगमन
दुदशकमभविष्यत् । तत्रैव कारागृहे मर्त्यमभविष्यत् । वरस ! किमद्या-
वर्गतं सर्वम् ? ” इति ।

सर्वमिदं श्रुतवतो मे महान्विस्मयोऽजनि , अकलयं च मनसि-
' चातुरीय सर्वा देव्या राज्ञ्या एव । कुत एतावती शक्तिरन्यस्य कस्यापि'
इति । इदमेव विचिन्तयन्नुपाविश तस्य पार्श्वे एव ।

शुद्धोऽवदत्— “ सर्वमिदं कस्य कार्यम् , अपि जानासि ! देव्या
राज्ञ्या दयामस्या गृहेदं सर्वं कृत्यजातम् । अस्तु , ततः परं शृणु । एक
मे नामधेयं तत्तु तस्मात्त्राववगमनेव स्यात् ? कोऽहमस्मीति तु मन्ये
जानासि नाद्य यावत् । न कापि हानिः , उत्तरत्र स्पष्टाभविष्यति । प्रथमत
स्तस्मात्संयमिनीसदृशकारागृहाद्द्विरागमनवृत्तान्तमेव तावच्छृणु । यदा कारा-
गृहात्तस्मान्निर्गमनस्य कांऽप्यन्य उपायो जालभ्यते , तदा देव्या राज्ञ्या
कश्चिदन्य एवोपायोऽधलम्बितः । तस्या निकटे किञ्चिद्विषमस्ति , येन
पीतेन मनुजो दिनत्रयं शयवदचेतनस्तिष्ठत् ; औषधं च किञ्चिदस्ति ,
येनोपयुक्तेन तत्क्षणात्स पुनर्मुम्यो भवेत् । देव्या राज्ञ्या दानपत्रस्य
लेखनानन्तरं तदेव विषमद पापिनोऽभवम् । अतएव पुरतस्ते मृतश्च ।

तदात्वं तुभ्यमहं यदकथये तद्देवीराज्ञयपि न जानात , एकमुतान्ये तुभ्यं सर्वं तत्कथयित्वा विचेतनोऽहमभवम् , त्वं च यथा मदुक्तं सर्वं कार्यं निर्वर्त्य ततः पठायथाः । ततस्तस्मात्स्थानाद्यथाहं निष्क्रान्तस्तत्कथयामि शृणु । यदहं वदिष्यामि तद्देव्या राज्ञया मुक्त्वात्मया श्रुतमित्यवधेहि ।

यदाहं विचेतनोऽथवा मृतोऽभवम् , तदा पश्यतोहराणां दृष्टीर्वध् यन्ती मां बहिरकरोत् , न्यथाच तदानीमेव मृतस्य कस्यचिन्मत्स्यदैर्घ्यस्य शवं मत्स्थाने , समावृणोश्च वस्त्रेण शवन्तमापादचूडम् । प्राकाशयच्च ततो मां रोगेण चिरादनुभूयमानेन मृतम् । श्रुत्वा चेमं वृत्तान्तं पश्यतोहरास्त- मागत्य शवन्तं कुत्रचिद्गोण्यां निधाय वस्त्रावृतमेव कस्यचिदद्रेगुहायां कुत्र चिदपातयन् । यत्राहमपवरकेऽभवं तस्मिन्सूच्यन्वेपं सम्यगवलोकितोऽपि नैवाकभन्त यत्किञ्चिदपि । निराशाश्च यथागतमगच्छन् । इयमेव मे कथा । अथेदानीं त्वं त्वदीयमेव कथां शृणु । इत्युक्त्वा गोविन्दलालमाह्वयत् ।

आहूतमात्र एव च गोविन्दलालो यश्शृङ्खलावद्धपादेन निगच्छित हस्तेन रायेण सहागत्य पुरतोऽतिष्ठत् । रायं दृष्टवतो मे नाभवत्सीमानन्दस्य विस्मयस्य च जातस्य मनसि । वृद्धो हस्तेन रायं निर्दिश्य मामवदत् । “ अपि प्रत्यभिजानासि ! ब्रजेन्द्रभूषण ! क एते महान्त इति । ” इति । अहन्तु घृणया महत्या राय द्रष्टुमपि नाशकम् । दृष्टमात्र एव नस्मिन् रूक्मे शरीरे समुदचलदिव । अवद चैवमहम्— “ अलमलम् , इतोऽपि भवन्त एतमधिकृत्य किमपि मास्म पृच्छत । नाहमेनं नीचं नराधमं प्रत्यभि जानामि , अनेनैव नृशसेन निमित्तभूतेन मया यद्यथादृशं यादृशं कष्टमनु मृतं मन्ये भवद्भिश्श्रुतमेव स्वात् । एतादृशास्तु नृगंसा राक्षसानामपि कुलेषु नूनं नोत्पद्येरन् । यथमयं दुष्टो गृहीतः ; कथयत । ” इति ।

वृद्धस्तु चैर्हसन्मामत्रदत्— “ हहहह ! व्रजेन्द्रभूषण ! त्वया त्वेको
चरणेन बहवश्शब्दा उक्ता । एनमेवाधिकृत्यैतारकथयस्त्र जानामि
किवत्कथयिष्यसि तमधिकृत्य , यमघादशवर्षाभितेति समवोधय । वत्स !
सत्यमुक्त त्वया राक्षसानामपि कुलेषु नैतादृशा उत्पथेरन्निति । आस्ताम् ,
अपि दिदृक्षसेऽन्यमपि महात्मानम् ” इति ।

एतावदुक्त्वा वृद्धो विजयमाजुहाव । अबदच्च रायम्— “ राया !
किमिति तिष्ठन्ति भवन्त , उपविशन्तु महता किल परिश्रमेण चिराल्लब्ध
भवता दर्शनम् ’ इति । श्रुत्वा चैन्द्र योऽननतशिरास्त्रैवोपाविशत् ।

एतावत्येव मम पूज्य पिता , यस्य किल हस्तपाद निगळित-
मरुतत , येन चामघादशवर्षान्पुत्रवज्जालिनः पालितश्च , निजयेन सह
समदृश्यत । वृद्धस्तु तन्दृष्ट्वात्रैवात्रवीत्— “ आगच्छत , आगच्छत
हरिहरप्रभर . , किमितीयद्विभ्यति भरन्त , भवाद्दशो हि महात्मान कुतो
ऽपि न विभ्यति ” इति । गोविन्दलाल चात्रवीत्— “ गोविन्दलाल
किमिति विलम्ब्यते ? यैरेरागन्तव्य सर्वास्तातानय । अद्यैव सर्वे रहस्य
प्रकाशतामेतु । ” इति ।

श्रुत्वा चैतद्गोविन्दलालो निष्क्रान्त । क्षणाच्च रायस्यानुचरेर्लोह
शृङ्खलाभिगळितहस्तपादे पुन प्राविशत् । गङ्गाधर एतेषा रक्षणे न्ययुज्यत ।
एतान्त्येव पूजागृहादायान्त्यो देवीराज्ञी तास्विनी माता च समदृश्येताम् ।
आगत्य च ते अन्माक पुरतो नातिदूरे कुशासनयोऽप्याविशताम् ।

वृद्धश्चतुर्दिश सम्यक्निरीक्ष्य गम्भीरमवदत्— “ समयेऽस्मिन्
सर्वेऽपि सन्त्युपस्थिता अत्र , तपस्विन्या अस्या आश्रमे सर्वेषामेव महात्मना
मेकरेव सम्प्रेक्षणं कृपाळोर्भगवतो दीनेषु दयाया एव कार्यं नान्यत् ।
सर्वानहं सप्रार्थनं पृच्छामि— यवदहं प्रक्षयामि सर्वेषामुत्तरं तगीचीन
दाम्यन्ति न येति । ’ इति ।

ततः । कथञ्चिर तत्र निशब्दतावर्तत । कोऽपि किमपि नावदत् । तदा पुनस्स वृद्धोऽब्रवीत् --- “ हरिहरप्रभवः ! किमिति किमपि नोक्तं भवद्भिः ? रायाः भवद्भिरपि किमपि नाज्ञापितम् ? किं कारणम् ? गम्भीरभावोऽय कदा धृतो भवद्भिः ? कथयत, मदीयानां प्रश्नानां भवन्त उत्तराणि दास्यन्ति न वा ” इति ।

साञ्जलिबन्धं हरिहरोऽवदत्— “ महाराजाः ! किमिति मां लज्जितं कुर्वन्ति, क्षाम्यन्तु, कृपाळवो हि भवन्तः, दरिद्रेष्वस्मासु कृपा कुर्वन्तु ” इति ।

वृद्धस्सहासमवदत्— “ सत्यमहं कृपाळुरस्मि, किन्त्वेतादृशी कृपा न केवलं ममैव, कस्यापि न सम्भाव्यते ? हरिहर ! देवता अपीयन्न सहिष्यन्ते । अस्तु, तिष्ठत्वित्दं सर्वमद्य, पश्चाद्दक्ष्यामः । प्रथमं सैरैवास्माभिर्निजो निजो वृत्तान्तो वर्णनीयः । अहमेव तावदादौ कथयामि ” इति ।

॥ इति संसारचक्रे द्वितीयभागे षोडशं चक्रम् ॥

॥ अथ सप्तदशं चक्रम् ॥

(वृद्धस्य—कथा ।)

—०—

ततो वृद्ध इत्थं वसतुमारोगे— “ आसीन्मे वास. कलकत्तानगरस्य कुत्रनिद्रागे । अहमस्मि महाराजस्य नरेन्द्रनारायणस्य वंगे तस्मात्सप्तमं पूरुषः । महाराजा नरेन्द्रनारायणो नवावस्य भीर्जाकराख्यस्य समयेऽभूत् । आदावयं पञ्चसहस्रमैत्र्याधिरस्ये नवापेन नियमितोऽपि क्रमेणाभिवर्धमानश्चातुर्येण योग्यतया चामात्यपरमीमलभन । तदानीं तस्य महत्प्रथिनं यशः महद्भारं चारभन । नवानोऽप्येनमात्मनो दक्षिणं हस्तमगन्त्या । लक्ष्म्या अप्यस्मिन्महती कृपाभूत् ।

किन्तु कालो नैकरूपो भवति । अधरोत्तरभावस्तर्बत्र भवत्येव । तत्कियत एव कालादनन्तरमस्मिन्नपि शनेश्वरस्य दृष्टिर्न्यपतत् । कमलाकान्तगङ्गोपाध्यायो नाम कश्चित्साधु पुरुषोऽस्य मित्रमर्पत । एक कमलाकान्त विनान्ये सर्वेऽपि नवावस्व भृत्यवर्गा नरेन्द्रनारायणमधिष्ठन् नवानस्य कर्णेनपन् । महान्मभार कर्णेनपवचनानामिति न मया वक्तव्यम् । तत्र वानस्य भीरजाफरस्यापि मनस्तेषा वचनजालेपतत् । क्रमेणान्यादृशीं वृत्तिमालम्बत नरेन्द्रनारायणे ।

सर्वमिदमनुचिन्त्य भीरजाफरस्य विपरीताचरणाद्विभ्यन्महाराजो नरेन्द्रनारायण कमलाकान्तेन सम्मन्त्रय निनमयार धन नीलाचलम् कुत्र चिद्गुहाया गुप्तमन्तरधापयत् । तत उभावपि तौ निज निजमधिकार परित्यज्य कलकत्तानगरमागतौ सत्याविलम्बिनौ वाणिज्यमारभेताम् । प्रतिदिन तयोर्वाणिज्यमत्युन्नती वभूव । अत्यह एव च काले तौ महाधनिनौ समपद्येताम् । तदानीमेव नरेन्द्रनारायणेन महाराजपदव्यपि प्राप्ता । महता सुखेन शिष्टमायुः क्षपयितुमारभत ।

कतिपयेष्वेव वत्सरेषु पर लोकमगाच्च । अन्तिमे काले चात्मनः पुत्र श्रीकृष्णनारायणमेव दानपत्रपुरेण कृत्स्नस्य धनस्य स्वामिनमकरोत् । पक्षाघातेन च तस्य प्राणवियोगो जात । कृष्णनारायणस्तु कलकत्तास्थितस्य धनस्यैव केवल स्वामित्वमभजन । नीलाचलस्थित तेन नालम्बत । बहु प्रयस्यतापि तेन नीलाचलस्थितस्य रत्नगृहस्य किमप्यभिज्ञान नोपलभम्— यतो दानशासने केवलमियदेव लिखितमासीत्, यथा— “ नीलाचलस्य कुत्रचिद्गुहाया महाराजस्य नरेन्द्रनारायणस्य गुप्तधन रत्नगृहं वा स्थापितमस्ति । एतद्वश्यो यो वा कोऽपि धनमिदमन्विव्यापलभेत स एवाम्ब स्वामी भविष्यति ” इति ।

कमलाकान्तस्य कथा शृणुत— तेऽपि मित्रस्य वियोगमसहमाना- कतिपयेष्वेवसहस्रु पर लोकमगु । नरेन्द्रनारायण शृणुतभ्रमेण यत्र गतो वन्दीरतोऽगत्, तत्र कमलाकान्तस्य गृहम् । गृहीत् कमलाकान्तस्य

वशजा एवानुभवन्तिस्म परम्परया । अस्माकमत्यन्तहिता देवी वीरजा-
सुन्दर्यपराभिधाना तस्यैव वंशं भूपयति । अस्याः पिता भैरवचन्द्रगङ्गोली
नामा । पितास्या एनां बाल्ये वनलतानाम्नाह्वयतिस्म ।

तिस्र एता भगिन्यस्सहोदर्यः । इयमेव सर्वकनिष्ठा । ज्येष्ठा तरु-
लता रायस्य कपटचक्रे पतिता कुत्र गतेति न ज्ञायते । जनास्तु तामतिं
सारेण मृतां कथयन्ति । मध्यमा भगिन्यस्याश्शशिवालानाङ्गी नितरामेव
सुन्दर्यवर्तत । अस्यास्तस्याश्च सर्वेऽन्यदाः प्राय एकरूपा दर्श-
कानां प्रत्यभिज्ञाने महत्कष्टमापादयन् । तस्या अपि कौमारहरणाय बहु
प्रयतितमेतेन । अनभ्युपगच्छन्तीं चैतदभिप्रायन्तां तस्मिन्नेव कारागृहे ,
यत्र ब्रजेन्द्रोऽपि कियन्तं कालमवासीत् , न्यरुणत्सुचिम् । अन्ततस्ता
रायस्य निर्वन्धमसहमाना रायेण सह मिथुनीभूय रथाजुमाभत । तस्या अपि
मृताया अद्य मासत्रयम् ।

यत्कालिकं वृत्तान्तमिदानीमहं वर्णयामि , तस्मिन्काले वीरजा
सुन्दरो किञ्चिन्न्यूनाधिकद्वादशवर्षवयस्कासीत् , बाल्ये वर्तमाना रायेण
सम्यग्रक्ष्यमाणा त्रयं बाल्यान्वृत्तान्तान्किमप्यधिगन्तुं नाशकत् । तथापीथं
बाल्यादेव कुशाग्रबुद्धिरवर्तत । गोविन्द गलस्योपदेशेनेयं पुरुषवेषं धारयन्ती
बहिर्विचरितुमारभत । निजं कार्यमप्यवेक्षितुं प्रावर्तत ।

अयमेव धूर्ताग्रेसरो गयाऽस्यः प्रधानः कार्यकरः । अस्य च विश्व
नाथराय इति नाम । भैरवचन्द्रोऽन्तिमारस्थायां निजां सर्वां सम्पदं
अन्यात्रयं चैतदधीनं कृत्वाप्रियत । मृतमात्र एव तस्मिन् कृतज्ञोऽथं स्थानि
नस्सर्वमुपकारं विस्मृत्य पौगण्डावस्थायां वर्तमानाया अस्या देव्या
राज्याशशत्रुभवत् । सहस्रं पश्यतोहरान् सम्नेष्ठय तेषां स्वामी च
स्वयमभवत् ।

इत्थमस्मिन्नस्याश्शत्रुनां प्रतिपत्ने भैरवचन्द्रस्य भृत्येषु कूनजाश्चत्वारो
गोविन्दलालो गङ्गाधरो जयपालो विजयश्च नामभिरुपरि रायस्य पक्षपात
मभिनयन्तोऽन्तर्गुप्तमम्या देव्यारान्ज्यास्ताहाद्यकगाचरितुमारभन्त । एत-
पायेव चातुर्येण साहच्येन च देवीराज्ञी नजेन्द्रभूषणश्चाक यारञ्जीवनः ।

दानमीमेवैने देवीं राज्ञीं वस्तुतो राज्ञीं कर्तुं शक्ता अपि तपस्य शासनपत्रादिकस्य जयनिकटे स्थितस्य ग्रहणायेयन्तं कालं व्यलम्बन्त । तिष्ठत्वित्दम् । अप्र-
तश्शृणुत ।

देवमानवासिनो देवनारायणमुखोपाध्यायस्य स्वर्गी ताराकाली
नाम्नी काचि. कुलटा केनाप्युपायेन रायानिकटे स्थितं सर्वं पत्र वातं निजहस्त
गतमकरोत् । तच्चाचिन्तितमेव ब्रजेन्द्रस्य हस्तगतमभवत् । ब्रजेन्द्रस्य
हस्तादेवाराज्ञी तदेतत्पत्रजातमुपलभ्य रायप्रभृतीन्पन्थकरोत् । इयतः
कालादनन्तरं देव्याराज्ञ्या अयं वृत्तान्तः प्रकृतः मयासीत् । सत्यमद्य
देवीराज्ञी महाराज्ञी संवृत्ता ।

अथेदानीं ब्रजेन्द्रमधिकरोमि । श्रीकृष्णनारायणादनन्तरं यावन्तो
महाराजा अभयस्तैस्सर्वैरपि रत्नगृहमन्वेपमाणैस्सकलता नान्वभूयत । अन्ततो
मम तातपादेन वैकुण्ठवासिना महाराजेन नरनारायणभूपवहदुरेण नालाचलः
परमन्विष्यतोपलब्धः । रत्नगृहस्य कुञ्चिका-हरी कजटिनभेकगङ्गुळीयकं च
लब्धम् । रत्नगृहन्तु तेनापि नोपलब्धम् ।

यद्दहं, चत्वारिंशद्वर्षदेर्शायोऽभवम्, तदा तातपादस्य मे
संभारेऽस्मिन्नित्ते वैराग्यनजायत । एवञ्च तातो मे मामेकान्ते नीत्या
दानपत्रमिदं स्वर्णसम्पुटं च मद्यमदात् । मा च सिंहासने संस्थाप्य पत्न्या
सह वन प्रातिष्ठत् ।

दुरात्मायं हरिहरनर्जी तदात्वे मनामात्य. । अथमपि रत्नगृहसम्प-
न्वि सर्वमिदं वृत्तान्तजातं जानातिस्म । अस्यैव क्रुद्धेन निजमेककं
वत्सलं पुत्रं ब्रजेन्द्रभूषणं वर्षत्रयमात्रयस्कम्, सर्वं च राज्यमेतत्सकलत्वा
रत्नगृहान्वेषणाय निजपत्न्या सह गृहात्प्रस्थितोऽभूवम् ।

गङ्गायां नौकामार्गेण गच्छतामस्माकमेकं सप्ताहं निरुपद्रवं व्यतीतम् ।
अचिन्तितमेव कस्मिन्नन दिवसे सायं पनपनघटाच्छन्नमभवत्ततः । नृष्टिश्च
धारया निपतितुमारभत् । नौकान्तीरेण संगम्य तत्रैव नौकाया वयन्यरमाण ।
नौकायामुपविष्टेष्वेवास्मागु जृम्भिकामुत्सृजत्सु तस्थानेव रात्रौ कियत्पेय दूरे
नात्रिकैः कश्चित्प्रासो दृष्टः, यो मदता योगेनास्मदभिमुखमेव यथासीत् ।

नाविकाश्चोच्चैरेवमुदघोपयन्- “ महाराज ! सावधानो भवतु , न जानीमः कोऽयमुद्भवस्समायातीति ” इति । यद्यपि तदानीं नासीन्न्यूनता भृत्यानाम् , अथापि , न जानामि , केन वा कारणेन प्रकाशन्तं दृष्टवत् एव मे हृदय कंषितुमारभत ।

प्रथमतो रात्रिः , तदुपरि देशान्तरम् , ततोऽपि स्त्री सहास्ते , एता दृश्यामवस्थायां मम हृदयमकम्पतेति किमत्राश्चर्यम् ? स च प्रकाशः पश्यत एव मे समीपमुपावर्तत ।

प्रकाशे च तस्मिन् बहुभिश्शस्त्रवारिभिः पूर्णा काचिन्नौकादृश्यत । समीपमागतायाभिव तस्या पञ्चपाशशब्दा नाळीकयन्त्रस्याभवन् , अस्मदीय-नौकास्थाश्च पञ्चपा धीवरा आहता गङ्गाया न्यपतन् । ततोऽस्मदीयैरपि भृत्यैर्नाळीकयन्त्रैर्गुळिका अमुच्यन्त । तत उभयपक्षस्यैरपि मुच्यमाना गुळिका आकाशं क्षणं निरवकाशमिवाकुर्वन् । छिन्धि , छिन्धि , मिन्धि मिन्धि, गृहाण गृहाण , वधान वधान, इत्यादयश्च शब्दास्सर्वतोऽभ्रूयन्त ।

एवमास्मिन्प्रवर्तमाने तुमुले सघर्षे पत्नी मे सन्त्रस्ता मूर्छिता मदीय एवोत्सगे न्यपतत् । किं करोमि ? अनिच्छन्नप्यहन्तामादाय नौकाया अन्तश्छन्नोऽतिष्ठम् । उपरि च महद्युद्धं प्रावर्तत । अन्ततस्सर्वेऽप्यस्मदीया भृत्या अग्रियन्त । पश्यतोहराश्च ते कमपि सम्मुखमायान्तमपश्यन्तो मामिवान्वेषितुमारभन्त ।

परमात्मन्येव विमुखे संवृत्ते कथमहमात्मानं सञ्छादयामि ? अन्विष्यं ध्यायमेव राय प्रथमतो सम्मुखमागतः । तदानीमपि पत्नी मे मूर्छितोपावर्तत । राय दृष्टवत् एव मे महान्क्रोधस्समजायत , सर्वायवेभ्यश्चामि रुगा इव प्रावर्तन्त । राय मुत्ते नासिकाया वन्त्रसंस्थेन मुष्टिना प्राहरत् । अभिहित मात्र एव स भूमौ न्यपतत् , पुनर्क्षेत्रित्युत्थितश्च ना दण्डेन शिरनि प्राहरत् , तेनाह मूर्छितो धरण्या न्यवनम् ।

यदाहं लोचने उदमीलयं तदात्मानं कुत्रचिदन्धकारावृतेऽपवरके
 वन्दीकृतमपश्यम् । आत्मनो दशमालोक्य बह्वहमरुदम् । प्राणप्रियां वि-
 चिन्तयश्च नितरामेव दुःखितोऽभवम् । एतावत्येव मम पुरतस्समागत्यार्य
 राय इत्थमवदत् - “ नीलाचलस्याभिज्ञानं न चेत्त्वं मद्य कथयिष्यसि
 श्वनमिव त्वां मारयिष्यामि ” इति । श्रुत्वा चाहमिदं मूक इवातिष्ठम् ।
 रत्नगृहस्याभिज्ञानावगमायायं मा बह्वेव निरबध्नात्, अथापि न मयास्मै
 किमप्युक्तम् । देवाचास्य दृष्टिर्मत्कटिस्थयां दर्शनपत्रस्वर्णसम्पुटयोर्नापत् ।
 कदाचिचास्य दृष्टिर्विबुधयदा मया दानपत्रं स्वर्णसम्पुटं च तस्यैव कारागृह-
 स्सैकतः कौणे न्यधीयत भूमौ गुप्तम् ।

दुष्टस्यास्य कारागृहे मया विंशतिवर्षा यापिताः । इवद्विषानन्तरं
 मया युष्मन्मुखानि दृष्टानि । अथमेव मे वृत्तान्तः । इतः परं तपस्विनी
 देवीयं यदिच्छति तत्कथयतु । ” इति ।

॥ इति संसारवके द्वितीयभागे सप्तदशं चक्रम् ॥

॥ अथाष्टदशं चक्रम् ॥

(तपस्विन्याः कथा)

अथ तपस्विनी मातात्मनः कथामित्यमवर्णयत् -

“ पश्यतोहरैर्नीकायामागत्य यादृशोऽनर्थः कृतस्तु तु महाराजस्य
 मुग्धाद्भवद्भिः श्रुतः । ततो यद्यदनुभूतं कष्टं मया तत्सर्वं वर्णयामि, शृणुत ।

यदाहं मचेतनाभवम्, तदात्मनः पुरतस्तिष्ठन्व रायं महाराजं च
 भूमौ पतिनं गृह्णितं रज्ज्वाभित्तशरीरमपश्यम् । आर्यपुत्रस्य तदृशीं दृष्ट्वा
 दृष्टवत्या एव मे हृदयं व्यधीयतेन । ततस्साक्रन्दमहं रोदिगुमारभे ।
 रुदन्तीमेव मा वञ्चयस्तेन गृहीतुकामो रायो यादुवमर्षेति, तावदात्मनः
 पानितस्य रक्षन्ती स्तर्शादपि तस्य पार्श्वयोः पीन्यमाना किञ्चिदप्यधिचार्य-
 क्षणमप्यधिक्रम्यमाना पूरं गङ्गाया आत्मानमपातयत् ।

मां गृहीतुकामा द्वित्रा मामनु गङ्गायामपतन् । वास्य देवाभ्यस्तपुव
नाहं महत्यन्धकारे तत्र तेभ्य आत्मानं रक्षन्तीं प्लवमाना च देवात्पेव दृष्टिपु
नापतम् । शनैश्च गत्वाहं नौकायाः पृष्ठतो यत्किञ्चिदवलम्ब्यावर्तिषि । ते
च गृहीतदीपास्तत इतोऽन्विष्य मामलभमाना जले निमग्नां मृतां च निश्चित्य
गताशङ्का नौकामुन्मुक्तवन्धनामकार्षुः । गच्छन्तीं च नावमन्वहमपि लम्बित्
गात्रा प्रावर्तिषि गन्तुम् ।

कृत्स्नां रात्रिमेवभेव नौका गच्छन्त्यवर्तत , अहमपि तामनु । प्रा-
भतिकश्वेतिमाञ्चितायां च पाकशासनदिशायां नौका सा कुत्रचितीरे
संलम्भाभवत् । तदात्वे चाहं नितरामेव परिश्रान्ता किं कर्तव्यताविमग्ना
चामवम् । कथंकथंचिदवष्टब्धैर्या च भगवन्तमनुस्मरन्ती तेषां च पश्यतो
हराणां दृष्टीर्वञ्चयन्ती गन्दमन्दं तारमारुह्य वृक्षचृन्देष्वन्तर्हिताभवम् ।
सर्वतोऽपि भगवतो गभस्तिमालिनो बालारुणैः क्रिरणैः प्रकाशतामुपगतेऽपि
वने असूर्यपश्यं तत्स्थानमन्धकारावृतमेवाभूत् घनतया वृक्षाणाम् । चिरमव-
स्थाने कदाचित्ते मां पश्येयुरिति भयेन ततोऽप्युदचलम् । निश्चोपतो जला
र्द्रस्य वसनस्य भारेण चिरं चारिष्यवस्थित्या जडीभूतैश्चाङ्गैरेकैकं पदनपि
कष्टेनागच्छम् ।

भयेन तु द्रुतगतिरहं पुनः पुनः परिवृत्तकन्धरा तानेव पश्यन्ती
तृणेऽपि विचलति तानेवागतानुद्गावयन्ती सुदूरमपाकनम् । दीर्घं च पन्थान-
मतिक्रम्यासहनाच्च श्रमस्य कुत्रचिचरुमूले समुपाविशम् । श्रमेण गिधिल
गात्रा च चिरमुन्वेशनासगर्था न्यविशम् । निधिष्टमात्रायामेव निद्रयाभिभूता
भवम् कियन्तं कालमस्वपमिति नेदानीं निश्चिरं वपतु प्रभवाभि । विगत
निद्रा च चक्षुरुन्मीलयन्ती पार्श्वे समुपविष्टागमिना जडीभूतं मे गात्रमुज्ज-
यन्ती च काञ्चिस्त्रियमपश्यन् । भयेन च “ कुत्राहमस्मि ” इत्युचैराकन्द-
न्ती माम् . सा “ माभैपीर्माभैपीः , त्वदीया कष्टामिमां दशां निरीक्ष्य

करुणया स्वागहमुपचरान्ति, अस्ति मे समीप एव कुटीरम्, निनीषामि च त्वामहं तत्र, अपि शक्नोमि गन्तुम् ” इति मधुरमब्रवीत् । अहन्तु-
 “ गच्छावो भातर्गच्छावः, कुत्र तावत्तावकं गृहम्! अहमस्मि महस्यां विपदि पतिता, रक्ष भातर्भाम्, पश्चात्तु वृत्तान्तमे कथयिष्यामि, काममहमस्मि समर्था त्वामनुगन्तुम् ” इति प्रत्यब्रुवम् । श्रुत्वा च मामकीर्णं वचस्ता समुत्थिता सह मया प्रापन्निकं गृहम् ।

इदं कस्यचित् कृपीवल्लस्य समृद्धस्य समीचीनं गृहम् । द्वायेव परं वसतोऽत्र गृहे - एकः कृपीवल्लः, अन्या च तस्य पत्नी । अनयोर्द्वे कन्ये परं स्तः । उभे अपि कन्ये एते गृहीतपाणी । यस्मिन् दिने तत्राहमगच्छम्, तस्मिन् दिने तयोरेकापि तत्र नाभवत् । उभे अपि श्वशुरगृहान् गते अभूताम् । नौ दम्पती मा महतोपचारेण निजे गृहे समवासयताम् । सुखेन तत्र कतिपयान् दिवसानयापयम् ।

अतिकामरसु दिनेष्वेवमेकदा कृपीवल्लस्य तस्य ज्येष्ठा कन्या हेमवतीनाम्नी श्वशुरगृहात्प्रतिनिवृत्तागमत् । सा च सुन्दरसर्वावयवा दर्शनीयतमा सुशीला । विवाहोऽपि तस्याश्शामने सम्पन्नं कुञ्जऽभवत् । अचिरात्स्या मम च मैत्री समजायत । हेमवती मयि निर्व्याजमनायं नितरां स्निह्यति, अहमपि तस्या स्निह्यामि कामम् ।

कृपीवल्लेन चार्यपुत्रस्यान्वेषेण बहु प्रायति, परं तस्य कोऽपि वृत्तान्तो नावागम्यत । अस्तु — यदि तर्हि तत्रैव कृपीवल्लगृहे काल यापयन्त्यवर्तिषि ।

मध्याह्नात्तर यदाहं हेमवती चैरुत्रोपविशावस्तदा हेमवती पतिगृह वृत्तान्तं कथयेत् । अहमपि प्रेम्णा शृणुयाम् । एकदा तस्याः कथयन्त्या एव मुस्तादित्वमश्रौषम्- “ मच्छ्वशुरभ्रातृस्य नीलगजस्य निःश्वस एव नीलो नाम कश्चिदस्मि पर्वतः, तत्रैव पर्वते कस्यापि राज्ञो गुप्त धनं यत्र कुत्रचिन्निहितमस्ति- इति जनाः कथयन्ति ” इति ।

श्रुत्वाचेदं वचनं तस्या महान्मे समजन्यानन्दः । तस्य नीलाद्रेर्दिदृक्षा
च महती समुद्रभून्मनसि । हृदयगतमिममभिप्रायं बहिरप्रकाशयन्ती हेम-
वत्या इश्वशुरगृहप्रस्थानसमयं प्रतीक्षमाणातिष्ठम् । हेमवती विनाहं मां विना
हेमवती च क्षणमपि स्थातुं न शक्नुवः ।

एतावत्येव हेमवत्याइश्वशुरगृहात्तस्याइश्वशुरो नितरां रुग्ण इति
पत्रिका समागता । हेमवती च श्वशुरगृहं गन्तुं समनङ्गत् । मां परित्यज्य
गन्तुमशक्नुवाना च मामपि सहगमनायान्वरुन्ध । अहमपि सम्यञ्चमवसरं
समुपस्थितमवगच्छन्ती तया सह गन्तुं सन्नद्धाभवम् । न च कोऽपि मां
प्रत्यपेधत् ।

शोभने समने हेमवत्या सह प्रस्थिताहन्तस्याइश्वशुरगृहं प्राप्य
सुखेन कालं यापयन्त्यवर्तिपि । नीलाचलदिदृक्षा तु दिनेदिनेऽभिवर्धमानै-
वाभवत् । हेमवत्या मन्त्रयित्वा सहैकेन भृतकजीविनावामुगांवापि नीलाचल-
मगच्छाव ।

नीलगन्धमामालीचलः क्रोशत्रयद्वेऽवर्तत । घण्टाद्वयपरिमित एव
काले नीलाचलं प्रापिव । स तु सहागतो भृतकर्जावी साधु सर्वानपि
पार्वतान्प्रदेशानैकैकमदर्शयत् । दर्शयन्नेव स यदा दक्षिणभागस्थमत्युन्नतं
शिखरं प्राप्तदैवं प्राह— “ देशोऽयं महाभयङ्करः , अस्यैव शिखरस्य
समीपे कुत्रचिदास्ति काचिद्गुहा , यस्यां कस्यापि राज्ञो महद्वनमास्ति नि-
हितम् , अथ यावद्बहवस्तदन्वेपणायागताः , परमेकोऽपि सफलमनोरथो
नाऽभवत् । ” इति ।

श्रुत्वा चेदं मम महानाश्चर्यस्समजनि । कियद्दूरं गत्वा च स पुनर-
वदन्— “ आगच्छतम्— अन्यदेकमद्भुतं प्रदर्शयामि , पश्यत कोऽयं भया-
नको गर्तः ! ” इति । श्रुत्वा चेद सत्यमेव कंचिच्छुष्कैस्तृणपर्णादिभिरापूर्णं
गर्तमण्डयम् । भूमिस्तु तत्र समैवाभूत् । दृष्ट्वा च तं गर्तं ‘ नूनमिदं
कस्या अपि मुरङ्गाया मुखम् ’ इत्यतर्कयम् । निजमभिप्रायं मनस्येवान्तर
ध.प.म् । सर्वं च स्थानमवलोक्य सूर्यास्तमयात्पूर्वमेव गृहान् वयं प्रति
नियुता अभूम् ।

तस्यां रात्रौ क्षणमपि निद्रा नागता । नीलपर्वतस्य दक्षिणाशिखरस्य सुरक्षायाश्च स्मरणं पुनःपुनरभूत् । क्रमेणात्यन्तामत्ससाहं परं प्रयोजनपर्यं वसाविनी कापि घटना न समभवत् । हेमवत्याश्धशुरे नीरोगे सुस्थे च सम्पन्ने पुनस्तस्याः पितृगृहगमनचर्चा समुद्भवत् । किमहमत्रैव तिष्ठेयम्, अथानया सहास्याः पितृगृहं गच्छेयम्, इति मनसि विचारस्तमभवत् । सुबहुविचारानन्तरं च नीलगञ्ज एवावस्थानं युक्तं निरचिनयम् ।

तत्र कार्ये विघ्नाभावाय कश्चिदुपायोऽपि मे मनसि समस्फुरत् । एकदा तमेव भूतकर्जाविनमेककम्, येन सह पूर्वमगच्छम्, सहादाय तमेव नीलाद्रिमगच्छम् । तृणपर्णपूर्णं तं गतम्, यमहं कस्याश्चित्सुरक्षाया मुखमतर्कयम्पूर्वम्, पुनस्सम्यग्यधानेन चिरमवलोक्य तत्रैव कस्यचित्कुटीरस्य निर्माणं कर्तुमैच्छम् । निजमभिप्रायं तस्मै भूतकर्जाविने समावेद्य कुटीरनिर्माणाय तमाज्ञापयम् ।

ततः परस्मिन्नेव दिवसे कुटीरनिर्माणमारभ्यत । सुरक्षाया मुख एका, अन्यत्र च द्वे, इत्याहत्य तिस्रः कुट्यो निरभीयन्त सांगणाः । कार्यंऽस्मिन् हेमवत्याः पित्रा बद्धाचरितं साहाय्यम् । सुरक्षापि कियद्दूरं तेन निष्कासिततृणपर्णा शुद्धा च कारिताभवत् । सुरक्षायाश्शोधनसमये कोऽप्यन्यो विघ्नस्तु नाजायत, परं द्वित्रिदिनपर्यन्तं सर्पाणामुपद्रवो विशेषतो वर्तत । तत्र देशे वर्तमानानां कोलनामकजातिभवानां साहाय्येन सोऽप्युपद्रवो नष्टोऽभवत् । ते खलु सर्पभक्षका न केवलं सर्पेभ्यो न विभ्यन्ति, परं तुप्यन्त्यपि तान् दृष्ट्वा । एते सुरक्षां सुदूरं शुद्धामकारुः । यदा तेभ्यश्च्युतं नेतःपरमत्र सर्पा अन्ये वा दुष्टा जन्तवस्सन्तीति, तदा शोधन कार्यं समापितं नया ।

हेमवती हेमवत्याश्धशुरे वा नात्र कार्यं नात्रयापि बाधागदात्, मल्लुत सर्वदा सर्पेभ्यः सर्पेभ्योऽपि कार्यं मम तौ साहाय्यकमेवाचरन्ताम् । ताभ्यामेव रक्ष्यमाणाहं सुरेण तत्रावसम् । सुरक्षासुसत्या कुटी नया पूजा गृहमाक्रयत । यदिस्तन्देशान्दस्य कस्यापि वस्तुनोऽभावात् कोऽपि सगदिधत् ।

ततस्त्वयमेवाह सुरङ्गाशोधने प्रावृत्तम् । द्वित्रेषु मासेषु कृत्स्नापि
सुरङ्गा मया शोधिताभवत् । सुरङ्गाया तत्र तत्र स्थित वृक्षगुल्मादिकमपि
मयेव छिन्नमभवत् । सुरङ्गा तु सर्वत्रान्धतमसावृताभूत् । प्रकाशस्तु नाम
मात्रेणापि तत्र नासीत् । बहवो दण्डदीपा मया निर्मिता , तेषामेव प्रकाशे
गतागत मया क्रियमाणमवर्तत ।

सुरङ्गाया अन्तिम भाग प्राप्तया मया अयोऽयथा क्वाटिकया पिहित
मयोमय द्वार दृष्टम् । कुञ्चिकाया अभावात्ताळयन्त्रमुद्घाटयितुमशक्नुवन्ती
दुर्बलतया क्वाटभेदनेऽप्यसमर्था इयन्त परिश्रममात्नो व्यर्थम्भन्वाना
कुटीर प्रति निवृत्ताभवम् । किं करोमि , कथमुद्घाटयामि ताळयन्त्रम् ,
इत्येव चिन्तयन्ती चिर कालमयाप्यम् । परमदयाळुर्भगवान् यदा कदापि
वा मनोरथ मे पूर्येदेव नूनमित्याशा पर हृदये परिवर्तमानाभवत् ।

मन्ये सार्धो मासोऽतीतस्स्यात्— एकदा इयमेव देवी राज्ञी बाल
करूपप्रतिच्छन्ना मम पार्श्वभागात् । अनया निजे कृत्स्नेऽपि वृत्तान्ते वर्णिते
महानेव ममानन्दस्समजनि । सापि कुञ्चिका , यस्याः कृते मयार्धनायु
कष्टेन यापितम् , अस्या एव मयालभ्यत । कुञ्चिकाया लाभेन कियाना-
नन्दो मे समभूदिति नानेन वदनेन ह वर्णयितु शक्नोमि । कुञ्चिका तं
गृहीत्वा यष्टिदीपहस्ताईं सुरङ्गा प्राविशम् । बहो कालात्पूर्वं सङ्घटिततया
ताळयन्त्रमुद्घाटयितु तदात्वे नाशकम् । चिर मयस्यन्त्या च मया बहु
दिनानन्तरं ताळयन्त्रमुद्घाटितमभूत् ।

उद्घाटितेऽपि ताळयन्त्रे निवृत्तक्वाटेऽपि द्वारे मनोरथो मे न
सफलोऽभवत् । यतस्त्वनर्घट्टिताळयन्त्र पिहितक्वाटमन्यद्द्वरमानीत् ।
तदेव च द्वार श्रीमता रत्नगृहस्य द्वारम् । ' कुतोऽस्य ताळयन्त्रस्य कुञ्चि
कामुपक्रमेय ' इति महती चिन्ता समवर्तत । इयति परिश्रमेङ्गीकृत्यपि मनो
रथेन न फलितम् । हृदये कुरिताऽऽशा हृदय एव व्यलीयत । निराशा नाम
भूत्या पुनः कुटीर प्रतिनिवृत्ताभवम् । देवी राज्यप्यगात् । अतिचक्रमुर्दिवसा-
क्रमेण । इदमत्र वक्तव्य विस्मृत मया— सुरङ्गा सा पर्वतस्यान्तरन्तरेव सु
दूर निर्मितासीत्— तेन पर्वतगमनागमनयोर्महद्देवानुकूल्यमजायत ।

प्रायो मास एको व्यतीतस्स्यात्, एकदाह हेमवत्याश्चशुरगृहप्रति
निवर्तमानाचिन्तितमेव मासं पतित विनेतनमेक कुमारमपश्यम् । समीप
शुभमर्षितवत्या च मयायमेव ब्रजेन्द्रो लब्धः । एकाकिन्यहमनैव कथञ्चथाश्चि
दत्रानयम् । सप्तदिवसानन्तर सचेतनोऽयमभवत् । यदास्यैव मुन्वादस्य
वृत्तान्तो मया श्रुतस्तदा सन्देह इव समजायत । मनस्यचिन्तय च—
“ मयापि वत्सो मे राक्षमाना हस्ते निहितः, कुरया भगवतो यदि सोऽद्या
वधि जीवति नूनमेतत्तुल्य एव स्यात् । ” इति ।

शशाङ्कनिभमस्य वदन पश्यन्त्या मे दिनेदिनेऽस्मिन्नीतिरभ्यवर्धन ।
यदाय ब्रजेन्द्रो नीलाद्रौ पर्यटन्दृष्टस्तदा मे सन्देहोऽधिकोऽभवत् । ब्रजेन्द्रो
नीलाचले किं करोतीति ज्ञातुकामाह सुरङ्गया पर्वत गत्वाऽस्य सर्वं कार्यं
जात निरीक्षणाणवर्तिषि । अयं तु प्रतिदिन नीलाचल गत्वा यत्किञ्चि-
दन्विष्येत् । एकस्य तु वृत्तान्तस्य मया विस्तृत प्रथमतः कथनम्, तमि-
दानीं कथयामि—यदा प्रथमदिने मूर्च्छितमेनमाश्रमनयम्, तदास्य निकटे
स्वर्णसम्पुटो मया दृष्टः, वस्त्रद्वानि च कानिचिद्वस्त्राणि । स्वर्णसम्पुटस्य
पत्राणां च प्रयोजन किमपि नाज्ञायत मया, यत इत् सर्वं पूर्वं महाराजस्य
निकटे कदापि मया न दृष्टम् ।

इत्थम्मातापुत्रयोरावयोस्त्र काल यापयन्त्यो. पुनर्देव्या राज्ञ्या दर्शन
मदीयत । अनयागतया ब्रजेन्द्रस्य सर्वावपि वृत्तान्तान् श्राविताहम् । यदा
चाहं ब्रजेन्द्रमेव निज प्रिय पुत्रमवागच्छ तदात्वे जातस्यानन्दस्य तु
नास्त्यवधि । पूजागृहमन्तदत्तार्गळकपाटं कृत्वा पर्वत सुरङ्गाहमगमम् ।
अत्रान्तर एव देवी राज्ञ्यपि मया समगमत् । एतावत्येव जञ्झानिलेन सह
महती वृष्टिस्तत्र कर्षितुम् । अग्निपातश्चाभवत् । ब्रजेन्द्र पर्वतशिखर
गतमनुचिन्त्यावा नितरा चिन्ताकुले अभवाव । तत इतस्तमन्वेपितु च प्रा-
वर्तिष्यद्दि । कदाचिदाश्रमे प्रतिनिवृत्तस्यादिति सम्भावनया तत्रावेक्षितु
देवीं राज्ञीं तत्रैवावस्थाप्याहमाश्रम प्रत्यागच्छम् ।

प्रविशन्त्यैव मया बहुभिर्जनैः पूर्ण आश्रमोऽवलोकितः । क इमे
तपस्विन्या अकिञ्चनाया ममाश्रमप्रागताः ? किं वा चिकीर्षन्तीति विचिन्त
यन्त्यामेव मयि हेमवत्याश्चशुरण तेषा सर्वोऽपि वृत्तान्तो वर्णित । श्रुत्वा
च तेषा वृत्तान्तमायंपुत्रस्य चरणयोस्सन्नेवाश्रुविन्दुभिश्शरो मया निहितम् ।
अनुभूताश्च सर्वे क्लेशा एकदैव व्यस्मरन्त ।

तत्रापि ब्रजेन्द्रमपश्यन्त्यहं पर्वतशिखरं प्रति न्यवृत्तम् । विचिन्वन्ती
च यत्र ब्रजेन्द्रो मूर्च्छितः पतितोऽभवत्तत्रागच्छम् । देवी राज्ञी च तत्रैव
कत्रात्यन्तव्याकुला जान्नीशिशरो निधाय रुदन्तीमपश्यम् ।

प्रथमतोऽहमपि ब्रजेन्द्रस्यावस्थामवलोक्य व्याकुलाभवम् । अधापि
क्षणादात्मानमस्थाप्य धैर्यं चावष्टभ्य देव्या राज्ञ्यास्साहाय्येन ब्रजेन्द्र रत्न
गृहभनयम् ।

बहुपूपायेष्वनुतिष्ठितेषु परेष्वपि प्रातरथ चेतनामध्यगच्छम् । सचे-
तने चास्मिन्महाराजाय ज्ञापयितु पुदराश्रम प्रत्यागच्छम् । स्वर्णसम्पुटे या
कुशिकायर्तत, तथैव रत्नगृहद्वारकवाटिकायास्ताळयन्त्रमुद्गादितम् ।

॥ इति सप्तारचक्रे द्वितीयभागे अष्टादश चक्रम् ॥

॥ अथ एकोनविंशं चक्रम् ॥

(देव्याराज्ञ्या वृत्तान्तः)

वृद्धस्तावदेवमवदत् “ या किलान्नपूर्णाया अपरोवतार इव, यामहं
महालक्ष्म्या एकमंश कथयन्नातिगयत्का भवामि, यया किल विलक्षण
बुद्धिबलेन बहूना प्राणा रक्षिता, यस्यै रत्नपूर्णा वसुमती कृत्वा प्रतिपाद
यन्तोऽपि वय न कृतप्रत्युपकारा भवाम, यस्याश्च मया लब्धास्सर्वेऽप्यु-
दन्ताः, यस्या एव प्रभावेन मुपितो मे वत्सो गुप्त च रत्नगृह विद्युक्ता च
प्राणप्रिया मया प्राप्ताः, यस्या लोकदुर्लभास्सर्वेऽपि गुणा ऐकाधिकरण्य

भजमाना निवमन्ति, सेय दयामयी देवी राज्ञी फलयत्नारामनो वृत्तान्तान्, वर्णयतु ब्रजेन्द्रभूषणरक्षणोदन्तम्, सर्वेऽपि मे सभासदस्समुत्कण्ठिता प्रती क्षन्त तदीय वचनमुधारसं पातु दत्तात्रयाना । ” इति ।

श्रुतवत्याश्चेद् देव्या राज्ञ्या लज्जया मुखमण्डलमारक्तमभवत्। अवनतकन्धरा च भूमिमालोक्यती क्षणादेवमारोगे वस्तुम्—

“ मदीयतातपादादीना वृत्तान्तास्तु महाराजेन वर्णिता पूर्वमेव, अथाह विजानामि यत्किञ्चिदवशिष्टम्, नदेव तावन्नूर्गयामि । वाह्य एव मे मातापितरौ यशश्शेषतामभजताम् । सर्वज्येष्ठभगिन्या विषये किमप्यह न जानामि । अह मध्यमा भगिनी चेत्यावा गृहे बन्दिनीवदवर्तिष्यति । इम मेव राय तातवज्जानन्ती बृहन्मातुलशब्देन सम्बोधयन्ती चासमहम् । आवयोः पालनपोषणभार एतथैत्रेपरि निहित आसीत् । अय साक्षात्पापस्म परा मूर्तिरिति पश्यतोद्दराणा समूहस्य कस्यचिदय नेतेति च विदित मम तदनिमेव । बन्धुवर्गपु कोऽप्यस्मन्निकटमागन्तुमवसरमेव न लभेत । राय एव सर्वधाययान्निवन्त मूत् ।

यदा मम मध्यमा भगिनी शशिबाला पूर्णयोवनाजायत, तदा मातुलस्यास्य मनश्चञ्चलतामभजत् । अचिन्तितमेकस्मिन् दिने शशिबालान्तर्हिताभवत् । अह तु बहुरुदम्, मातुलस्य चरणयोरपतम्, अथापि किमप्यनेनोत्तर न दत्तम् । तदात्वे चाह चतुर्दशवयस्काभूवम्, अतएव भगिन्या किमपि साहाय्यमाचरितु नाशकम् ।

एकदा राधो मामेवमवदत्— शशिबाला याः कृते किमित्येव व्याकुला भवसि । तस्या समीचीने कुले पाणिग्रहो जात, न चिरात्तमपि ता द्रक्ष्यसि । त्वमपि तावदिदानीं विवाहयोग्या द्दगामसि प्राप्ता । इत पर विना पाणिग्रहमवस्थापन ते न युज्यते । अस्ति कश्चिद्द्वरोऽपि त्वदर्थमन्विष्ट । इतश्चतुर्थेऽंशनि भविता ते पाणिग्रहः । विवाहस्तु यद्यपि भविष्यन्ति नूनम्, पर त्वया छत्रयावस्थेयम् । वरस्य कन्यायाश्च सम्भेठन न भविष्यति,

पाणिग्रहो मे धभूवेति मनस्येव त्वया ज्ञेयम् , विवाहदिवसे यथा त्वं मदि-
च्छाविरुद्धं किमपि न करिष्यसि—तथाह त्वा कुत्रचिदपवरके निधास्यामि ।
विवाहकार्ये निर्वृत्ते वरे च प्रतियाते गृहं त्वामपवरकाङ्क्षहिर्नोक्ष्यामि ” ।
इति । रायस्य वचनानां नाशकं भावमह ज्ञातुम् पर यथा सोऽवदत्तथैव
सर्वं कार्यं निर्वृतम् ।

बहिस्तु विवाहदिने महान् समोहोऽभवत् , गृहाभ्यन्तरे तु न
कोऽपि विशेषः , यद्ग्राहं मातापितरावनुचिन्त्य रुदन्त्यभवत् , तदा मध्यमा मे
भगिनी शनैश्शनैरागत्य मत्पार्श्वे समुपविशन्तीमपश्यत् । तत उभावप्यावा
चिरात्सम्मिलिते सुचिरनरुदिव । भगिन्या एव मुस्तात्ता रायेण सह मिथुनी
भवन्ती धर्मभ्रष्टामवगत्य महद्दुःखिताभवत् । आत्मनोऽप्येतादृशीं दर्शा
सम्भावयन्ती च महद्भीताभवत् ।

विवाहदिनात्पूर्वम्भिन्नेव दिनेऽह कुत्रचिदपवरके वन्दीकृताभवत् ।
विवाहदिनात् स्मिन् दिने वरे स्पृगृह यातेऽहमुन्मुक्ता च । भगिन्यास्तु
तत पर दर्शन नाभवत् । क्रमाज्जम्बुस्तप्ताष्टदिनानि , ऋषि नवीना
घटना न समजनि ।

गोविन्दलालोऽय पितुर्मे प्रीतिपात्रं भृत्यः , अयमेव तस्मिन् काले मम
परमस्सहायोऽभवत् , अस्थैवानुमनेऽह पुरुषवेषमधारयत् , रायेणात्र कोऽपि
विरोधो न कृतः , प्रत्युत प्रसन्नोऽभवत् । बाल्य एवास्माक भगिनीना
गानगादनादिष्वभ्यासो रायेण कारितोभूत् । ज्येष्ठभगिन्यास्तु विषयेऽह
किमपि न जानामि । पर सापि समर्थाभवत्तत्रेति श्रुतं मया । मया तु मध्यम
भगिन्यैव सहाभ्यासः कृतः ।

विवाहदिनात्सप्तमु दिवसेष्वतीतेष्वचिन्तितमेव समागत्य शशिवाला-
वदत् अद्य मन्ये वरः पुनरपि समागमिष्यन्त्यत्र , पुरतस्तस्य त्वया न गन्तव्यम्,
रायस्येयमाज्ञा । मयैव वधूभेषेण तस्य पुरतो गन्तव्य भविष्यति । येन केना
प्युपायेन विषं पाययित्वा स मारयितव्यश्च । कारण त्वन्नाह न जानामि । ”
इति । एतावदुक्त्वा शशिवाला निरगात् ।

मम तु मनसि महती पीडा समजायत । अचिन्तय चैवमह मनसि—
 “ कौ नाम तपस्वी दुरदृष्टगाली मम भर्ता , यो न चिरात्सयमिनी या-
 स्यति । ” इति । ततश्चाह गोविन्दलालेन सम्मन्त्रय पत्युः प्राणरक्षत्र
 केनाप्युपायेन कर्तव्यं निरचिनवध् । गोविन्दलालस्य निकटे किमपि विप-
 मस्ति, यस्य गुणाः पूर्वमेव वर्णिताः । ततो गोविन्दलालस्तथा प्रायतत,
 यथा तदेव स्वनिकटवर्ति विप स पायितस्स्यात् ।

बालवेपधारिण्या मया स दिवसः कथकथचिधापितः । अर्धरात्रे
 कोणवर्तिन्यपवरके भगिण्यास्तल्लपन्त्याश्शब्दद्रष्टुतः । साधनया कवाट-
 रन्ध्रेण यन्मया दृष्टम् , तदिवानी न वर्णयितुं शक्नोमि । निनामेव भगिनी
 शशिनाला मम पतिं विपमिध् भक्षयम् , यत्र गोविन्दलालेन तदेव विप
 संयोजितममृत , भोजयन्तीमपश्यम् । यदा विपस्य प्रभावेन ते (वृजेन्द्रः)
 सम्यक् अचेतनतामभजस्तदा गोविन्दलालस्योक्तया दशमांकचिद्धिते कारा-
 गृहे निहिता अभवन् । गोविन्दलालसहायया मया बालकवेपधारिण्या
 महता परिश्रमेण पतिर्मे कारागृहाभिष्कास्य मङ्गलानान्या जरठाया गृह
 मापितोऽभवत् । ततोऽपि पुनर्निष्कास्य तमन्धकर एव कुल्यायास्तीरमनयन् ।
 तत्र सह नौकया गोविन्दलालसज्जद उपलब्ध । यदाय नौकामारुष्य पला
 यनपरोऽभवत्तदा रामस्य केनचिच्छरेण दृष्टोऽभवत् , यतोऽस्य कारागृहा-
 भिर्गमनं ज्ञात्वा रामेण बहवश्चरा एतदन्वेपणाय नियुक्ता अभवन् । चराणां
 दुष्प्रयत्नैर्धत्रायमासांसा नौका जले न्यमज्जत् । भगवतस्तु रूपयास्य प्राण-
 वियोगो न जात , देवनारायणमुखोपाध्यायस्य दर्शनं चाभवत् । देव
 नारायणमुखोपाध्यायेन स्वगृहं नीतोऽयं पुत्रनिर्विशेषं पालयमानश्चावर्तत ।
 अस्मद्गृहे त्यस्य कारागृहाभिष्काणवृत्तान्तस्सर्वतः प्रसृतोऽभवत् । मयि
 रामस्य सन्देशोऽपि जातः । सन्दिहानेन तेनाह बहुधा परीक्षिताभवम् ।

देवनारायणमुखोपाध्यायस्य भृत्यश्शङ्करो नाम रामस्य मित्रमासीत् ।
 अतएव तेषां (वृजेन्द्रस्य) देवनारायणमुखोपाध्यायगृहेऽवस्थानं रामेण

ज्ञातमभूत् । ज्ञातमात्र एव वृत्तान्ते रायो देवग्रामं सह सहचरैः प्रापत् ।
 अहमपि बालकनेत्रप्रतिच्छन्ना गोविन्दकाकेन सह तत्रागमम् । दुष्टो राय-
 स्तत्र कस्मिंश्चिद्भृतकगृहीते गृहे क्रम्यं प्रसार्य वाणिज्यमारभत । एतेषां
 (मन्त्रेन्द्रस्य) बन्दीकरणाय प्रतिदिनं नवा नवा उपायाः क्रियमाणा अभू-
 वन् । देवनारायणमुखोपाध्यायगृहवृत्तान्तान्प्रतिदिनं शङ्करो रायाय कथ-
 यतिस्म । एकदा मध्याह्ने ' यद्येतैस्सम्भेळन देवाद्भवेद्वर्णयिष्यामि रायस्या-
 न्तरमभिप्रायं—अवहितांश्च कारयिष्यामि ' इति विचिन्त्य देवनारायणमुखो-
 पाध्यायगृहसमीपमगमम् , परं त्वेतैस्सम्भेळनं नाभवत् । रथ्यापार्श्ववर्तिन्य-
 पवरके शेरत् एत इति केनाप्यवगत्य , रथ्यायामेव गवाक्षादधो मन्दमेकं
 गीतं गायन्ती क्षणमतिष्ठम्, अप्येतेन वा शब्देन प्रबुद्धा एते मां प्रत्यभिजा-
 नन्तो बहिरागच्छेयुरिति । परं सोऽपि मनोरथो मे सफलो नाभवत् । विफल-
 मनोरथैव च ततः प्रतिनिवृत्ताभवम् ।

देवग्रामादुत्तरतः क्रोशचतुष्टयवृत्ते कुत्रचिद्धने वने मयैका कुटी
 निरमायि । आवश्यकेषु समयेषु सैव मे निवासस्थानमभवत् । तस्मिन्नेव
 दिने सायं , यस्मिन्नहं देवनारायणमुखोपाध्यायगृहान्तिकमगमम् , दुष्टैरेते
 गृहीता महत्कष्टं प्रापिताश्चेत्यश्रुणवम् । न केवलमियदेव, रायस्य कश्चिद्भृत्य
 एतैर्हत् इत्यपि । ततो गृहीतमन्त्रं जयपालं कारागृह एतेषां समीपं प्रैययम् ।
 स च तत्र गतैतान् कृष्णकम्बलेनैकेनावृतेदेहान् कृत्वा भूगृहेऽवस्थाप्य
 प्रतिनिवृत्तोऽभवत् । यत्र गृह एतेऽभवंस्तत्र गतया मया कवाटरंभ्रैषां
 रोदनं श्रुतम् , सान्त्वनाय च गीतमेकमगायि , येनैषां धैर्यावष्टंभः कियानपि
 समजनि । ततस्तत्रैव कारागृहे देवनारायणमुखोपाध्यायस्य शवोऽपि निहित
 इत्यवगत्य महान्तमानन्दमविन्दम् । ' एका क्रिया द्वयर्थकरी बभूव ' इति
 न्यायेनैकदैवाद्योभयोः प्राणान् राक्षिष्य इति निरचिनव मनसि । भकरवं च
 यथाविचिन्तितम् ।

बहुलीभवति च ममैतैस्सहवासे वैर्यं मे विगळितुमारभत । देवना-
रायणमुखोपाध्यायसंजीवनानन्तरमेतैस्सह कुटीं प्रतिनिवर्षमाना बालक
रूपं परित्यज्य वास्तवरूपमधारयम् ।

निर्मलकुमारो विमातुः कुत्सितेन चरित्रेण दुःखितो निजं गृहं परि-
त्यज्य मातामहगृहान् गच्छन् मध्येमार्गमेव शङ्करमुखात्रिदितपृचान्तेन रायेण
गृहीतोऽभवत् । ततः प्रभृति सोऽयं कुम्भचित्खण्डगृहे बन्दीकृतो महत्कष्ट
मनुभवन्नवर्तत, तस्यापि तस्मात्कष्टादुन्मोचनमावश्यकमन्यमाना पतिं मे-
बालकरूपधारिणं कृत्वा स्वयं योगिनीविषमधारयम् । निर्मलं कारागृहादुन्मोच्य
तस्मै सर्वानपि देवनारायणमुखोपाध्यायसंबद्धान् वृत्तान्तानवर्णयम् । तस्मि
न्नेव दिने जयकाली बध्वा देवनारायणसादकरवम् । देवनारायणो जयकाळीं
परित्यक्ष्यतीत्ययमर्थोऽपि मया निर्मलकुमाराय कथित आसीत् । अतएव
परित्यक्तमात्रायामेव जयकाळ्या निर्मलो निजपितृसमीपं प्रापत् ।

अस्मिन् पर्याये मम स्त्रीजनसाधारणेनाविचारेणैते पुनरपि पश्यतो-
हराणां हस्ते पतिता अभवन् । देवनारायणमुखोपाध्यायस्य पत्नीपरित्यागं
द्रष्टुमेतान् प्रेषयन्त्या मया सहैवैतैर्गोविन्दलालस्य प्रेषणमुचितं कर्तव्यमासीत् ।
तथा न कुर्वन्त्या एकाकिन एवैतान्प्रेषयन्त्या मया महदनुचितमाचरितम् ।
गोविन्दलालेन हस्तसंकेतेनैतान् देवनारायणमुखोपाध्यायसमीपगमनात्प्रति-
पेधता वनमार्गेण कुटींनिवर्तनं प्रतिबोधिता अप्येते तथा नाचरन्तो जन
समूहमेव प्रापिदन् । अन्ततश्च ममानेनाविचारेणैते पुनरपि रायस्य हस्त-
गता अभवन् ।

काशगार एवैते ज्वरेण पीडिता अभूवन् । गोविन्दलालप्रदत्तेनौष-
धेन तु पुनरेते सुस्थतामभजन् । तदास्वे रायः पुनर्मयि शङ्कितोऽभवत् ।
तेनैते तत्त्वकथनाय बहुनिर्बद्धा अभवन् । देवाश्चैतेरस्माकं नामानि न कश्चि-
तानि । यदि कथितान्यभविष्यन् तदा पशुमारं वयं मारिता अभविष्याम ।

एतन्मध्ये एव ' देवनारायणमुखोपाध्यायो निर्मलकुमारं सर्वाधि-
कारिणं विधाय स्वपदे स्थापयित्वा गृहान्वरिष्यत्य वनमगात् ' इत्ययं श्रोत्र-
वहनो वृत्तान्तो मया श्रुतः । निर्मलकुमार एकाकी तदास्वे निजगृहकृत्यं
निर्वहन्नवर्तत । रायस्तु पुनरपि तं छलेन हस्तगतमकरोत् । यथा दुष्टा
कुलटा च जयकाळी निर्मलस्थ वक्षस्यारूढा तस्य गळ मर्दयन्त्यासीत् ,
तदाहं पतिं मे कारागृहाभिष्कास्य तस्मै भयानकं दृश्यमिदमदर्शयम् ।
ततश्चातुर्याभिर्मलस्य प्राणानरक्षम् । तां च घूर्तां वन्द्यकरवम् । निर्मल च
स्वगृहान् प्रैषयम् ।

ततोऽहमेनान् (वजेन्द्रं) स्वगृहाननयम् । तत्रापि काचिद्भयावश
दुर्वटना समभवत् । जयकाळी ताराकाळीनाम्नी तस्या एव पितृवंशजा च
रायस्योपपत्नीभावमाश्रित्यातिष्ठताम् । एकदा ताराकाळी काचित्पोटलिका-
यत्र मेऽस्यावश्यकानि यत्राण्यासन् , द्रष्टुं निर्बन्धं महान्तमकरोत् । चिरं
रायो युक्त्या पोटलिकां तामदर्शयन्नेव कालमयागमत् । भन्ततस्तु रहस्य-
पूर्णा सा पोटलिका ताराकाळ्या दृष्टाभवत् । ततो रायस्ताराकाळीमुत्वेन
रहस्यभेद सम्भावयन्नात्मनो महतीं विपदं भाविनीमालोचय विभ्यत् तारा
काळीमभारयत् । मद्रहस्य नातिदूर एवास्ति किञ्चिद्विखण्डगृहम् । तदेव
रायस्य यथेच्छविहारस्थानम् । तत्रैव च ताराकाळ्या हिंसाप्यभवत् । तत्रैव
भूमौ कुत्रचित्तस्यादशयो निहितोऽयतंत । दैवाच्च तैस्सा पोटलिका तत्रैव
खण्डगृहे लब्धा , यस्यां मे प्राणास्सर्वस्वं चावत्तम् । मत्पितृपितामहादिभि-
र्लिखिता बह्व्य. पत्रिकाभ्यासन् ।

एकदा मम गुप्तचरेष्वन्यतमो मागेषमब्रवीत्— " हरिहरवन्द्योपा-
ध्यायस्य निकटे रत्नगृहस्य काचिद्वस्ति कुंभिका , तां च स महताऽवधानेन
रक्षति " इति । इदं च ध्रुत्वा तस्याः कुंभिकायां येनकेनाप्युपायेन तस्माद्
प्रश्नमस्यावश्यकं मनसि निरचिनवम् । हरिहरेण नाहं दृष्टा कदाचिदपि
मम भगिनीं स्रग्बालो तु स सम्यग्जानानि , यस्य समयस्याहं वृत्तान्तं

वर्णयामि । ततः पूर्वमेव शशिबाळा लोफान्तरं गताभूत् । हरिहरस्त्वभं कृतान्तं न जानातिस्म । शशिबाळाभ्रमेण मध्येव सोऽभिचारमारभत । यथाह तस्य निकटे काचिद्रत्नगृहकुक्षिकां वर्तमानामश्रुणयम् , तस्मिन्विने मया किंचिदतिक्रुत्सित कार्यं कर्तव्यं समभूत् । शशिबाळाभ्रमेण तन्निकटं गत्वा मद्यं पामयित्वा विचेतनात्तस्मात्कुचिकामगृह्याम् ।

ततः परं जयकाळीनिकटस्थस्य पत्रस्य विनिमयनकारणम् । यथा रायप्रभृतिभिस्सह जयकाळी मद्यमद्यमत्ता यत्र विचेतनासीत् , तत्रार्थ-पुत्रेण सह तत्रागच्छम् । जयकाळ्याः कटेर्हरिहरलिखितं पत्रं गृहीत्वा तस्या भयोत्पादनाय किंचिदन्यत्र तरस्थानेऽस्थापयम् । ततो नौकामारूढा कटकानगरमगच्छम् । तत्र हरिहरस्य गृहान् गत्वा ततोऽप्यावश्यकानि पत्राण्यगृह्याम् । तत आर्यपुत्रात्तेन खण्डगृहे लब्धानि पितृपेतामहाश्रीनां हस्तलिखितानि पत्राण्यग्ने । आर्यपुत्रस्तु पुनारायस्य हस्तगतोऽभूत् , परमहं कमप्युन्मोचनोपायं कर्तुं नाशकम् ।

एकदा रायस्य किञ्चिद्वचनं श्रुत्वा हं हर्षविस्मयपूर्णाऽभवम् । तच्छब्दं वचनम् — " भैरवपुरस्थे भयानके कारागृहे, यत्र कश्चिद्दृष्टो बहुभ्यो वर्गेभ्यो बन्दीकृतस्तिष्ठति , वृत्तेन्द्रोऽपि तत्रैव तावत् स्थाप्यताम् , यावदस्मन्मनोरथ-पूर्णो न भवति " इति । शय्यैवमयम्भमदः कुतः कृत इति तु नाहं जानामि , आर्यपुत्रं भैरवपुरकारागृहं मेधितं ज्ञात्वाहं गोविन्दलालादि-भिस्सह भैरवपुरमेवागच्छम् । तत्र गत्वा च वृत्तेन सह वृत्तेन्द्रस्य सत्त्वापो भवतीति , परं तौ परस्परसंबन्धं न जानीत इति चावागच्छम् । ततोऽहं भैरवपुरमेवागच्छनाय बहूनुपायानरचयम् , परं रायस्य भृशैरहर्निशं सावधानं रक्षद्विर्मम मनोरथो विफलो जातः । अन्ततो गोविन्दलालस्य मन्त्रेण यः प्रतिदिनमेवा भोजनादिकं नयति तमुत्कोचेनारवार्धानमकरवम् । तद्दूद्वारेणा-लस्थालेऽकादधो निधाय काचित्पत्रीं प्रेषयम् । तत्र च नगतिच्छिणेण सत्रस्य इति लिखितं मया । किन्तु कोऽप्युपायस्सफलो मे नाभवत् ।

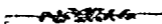
एतावस्येव कश्चिच्छरो मधं नीलाचलस्य समीपे काचित्तपस्विनी
निवसतीत्यकथयत् । तपस्वीनी वृत्तान्तं श्रुतवत्या मे ' नूनं सैव मे श्वभूः'
इति प्रत्यभात् । ततोऽविळम्बेन नीलाचलमगच्छम् । अवर्णयं तस्यै सर्वा-
नपि वृत्तान्तान् याथातथ्येन । हरिहराण्यभ्या कुञ्चिकया सुरभ्राया द्वार-
मुद्घाटितम् , यथा च कियद्भयः क्षणेभ्यः पूर्वं तरस्विनी समवर्णयत् ।

ततःपरमहं मैरवपुरमेव पुनः प्रतिनिवृत्ताभवम् । परंप्रतीतिपि
भामप्रये एतेषामुन्मोचनोपायः कोऽपि फलं नादर्शयत् । ततः परं गोविन्द-
लालस्य साहाय्येन पितुः पुत्रस्य च सम्मेलनं वृद्धस्य मरणमित्यादि यन्मया
कृतं तत्सर्वं महाराजस्य मुखाद्भवद्भिः श्रुतमेव । महाराजस्य मरणसमये
मङ्गलां जरठां रायस्य मातरं तत्रैव मन्दमागच्छन्तीमवलोक्याहं ततोऽपासरम् ।

एते च (मजेन्द्रः) ततो निर्गत्य पलायिता इत्यहमश्रुणवम् ।
अनन्तरं च तत्र यद्वृत्तं तन्महाराजेन वर्णितम् ।

बहुष्वपि दिवसेष्वतीतेष्वेतत्सम्बन्धिवृत्तान्तानवगमादधिकमहं व्या-
कुलान्तराभवम् । एकदा चाचिन्तितमेव कश्चिन्मे चरस्समागत्यान्नवीत्—
“ वृजेन्द्रप्रभुर्भगवतः कृपया मादुरात्मनोऽन्तिके प्रापत् ” इति । श्रुत्वा
चेदं महानन्दो मे समजनि । तस्मिन्नेव क्षणे नीलाचलं प्रति प्रातिष्ठे । तत्र
गत्वा चाहं सर्वं वृत्तान्तजातं तपस्विन्यै मात्रेऽकथयम् । सा च निजं प्रमु-
षितं पुत्ररत्नं लब्ध्वाऽऽनन्दसागरे जलचरभावमिवाशिथियत् । ततो रत्नगृह
द्वारोद्घाटनादिकं यथा निर्वातित तथा श्रुतमेव श्रीमद्भिः । अयमेव मे
वृत्तान्तः । अतोऽधिकं नाहं किमपि जानामि ” इति ।

॥ इति संसारचक्रे द्वितीयभागे एकोनविंशं चक्रम् ॥

॥ अथ विंशं चक्रम् ॥

(परिपूर्तिः)

सर्वेषामेषां वृत्तान्तानां श्रवणेन कस्य का दशाऽजायतेति नाहं वक्तुं
मभवामि । अनुभवकुशलास्स्वयमेव विचारयन्तु ।

कियन्तंचन कालं सत्र निश्शब्दतावर्तत । ततो महाराजदर्शनारा-
यणवंद्योपाध्यायः परितोऽवलोक्य मन्दम्मन्दं गम्भीरमित्थमवदत्—
“ हे रायाः । हे हरिहरप्रभवः । कं वा दण्डमहं युष्मभ्यं विदध्याम् , येन
मे कोपश्शान्तो भवेत् , न जानामि विचारयन्नपि । नाहं वा प्राणान-
पहर्तुमिच्छामि , तथा सति हि युष्माकं शीघ्रमेव दुःखान्मोचनं भवेत् ।
इदं तु न विस्मरत, यद्भगवान् कदापि युष्मदीयानपराधान् क्षमिष्यत इति ।
अस्तु, कृतस्य पापस्य फलमत्रैव भोक्तव्यं युष्माभिः । हरिहर ! विचारय
तावत्त्वं मनसि कीदृशः पाप्यहमस्मीति । अल्पेन पश्चात्तापेन त्वत्कृतस्य
पापस्य प्रायश्चित्तं भवेदिति न मनुष्व । यद्यहमद्य त्वां नगररक्षणसैनिक
सादकरिष्यं नूनं ते मरणदण्डोऽभविष्यत् । परमहमिदं नेच्छामि , निज
दुष्कर्मफलभोगाय त्वागहं परित्यजामि । वारीशालमण्डले वज्रपुरनामा
कश्चिदस्ति ग्रामः । तमेव ग्रामं तुभ्यमहं दक्षामि । तत्रैव गत्वा त्वं निजया
पत्न्या सह वस । अवशिष्टमायुः परमेश्वरस्य स्मरणेन यापय ” इति ।

असम्पूर्ण एव महाराजस्य वचने हरिहरो क्षटित्युत्थाय महाराजस्य
चरणयोरपतत् , अरुदध चिरं सकरुणम् । सगद्गदमित्थमवदध—
“ धन्योऽसि महाराज धन्योऽसि । श्लाघनीया ते दयनीयेषु दया ! कृपयैव
तेऽद्य जीवामि नराधमोऽहं , अन्यथा प्राणानां कथापि न श्येत । कि-
मधिकं विज्ञापयामि । मुखाच्छब्दो न निस्सरति । नेच्छामि मुखमहमितः
क्षणमपि मदर्शयितुम् । अथैव धीमतामाज्ञां पालयन्नहं निर्यामि । श्रीमन्
भूमेन्द्रनारायणबहादुर ! भवन्तोऽपि मां क्षाम्यन्तु । मयैव अजेन्द्रभूषण इति

नामान्नरं श्रीमतां निहितं भूत् । अष्टदशवर्षानहमेव भवतः पिता मत्पत्न्येव
 च माताभूवाच । तावन्तं कारुण्यं पालनपोषणादिकं पुत्रनिर्विशेषमेवावाभ्या
 भवतः कृतम् । किमिदमेकं वा मनसि कृत्वा ममापराधानं क्षमिष्यति
 भवान् । यदा भवानष्टादशवर्षवयस्कोऽभवत्, तदाहं रहस्यप्रकटीभावभिया
 भवन्तं तत्र विवाहव्याजेनानयम्, कष्टं चेयत्वादायम् । अद्याहं भवन्तं पुनः
 पुनः क्षमां प्रार्थयामि, पुरातनं खेदं स्मरन्मां क्षाम्यतु । याम्यहमथ
 पत्न्या सह, देव्या राज्ञ्या राज्यं पालय । मुद्ग्व चानुत्तमान् भोगान्,
 अयमेवार्शीर्वादो मे ” इति । एतावदुक्त्वा निरगाद्दरिहरेः ।

निर्गते हरिहरे महाराजस्सविष्कुलिगाभ्या नयनाभ्या रायं निरीक्ष्या-
 वदित्थम्— “ राय ! तव स्वपराधा हरिहरीयेभ्योऽप्यधिकाः, अपराधा-
 नुगुणो दण्डस्ते को वा विधातुमुचितः ? जानासि वा ? आगच्छं भू-
 निखाय श्वभिर्भक्ष्यमाणे त्वयि तत्र लवणप्रक्षेपस्समुचितो दण्डस्स्यादिति
 मन्येऽहम् । परमहमेव नेच्छामि कृतुम् । हरिहरस्य यादृशो दण्डो विहित-
 स्तादृशमेव तवापि विधातुमिच्छामि । गच्छ त्वमपि, रायपुरं नाम ग्राम
 मुद्ग्व, निजानपराधाननुचिन्त्य पश्चात्तापं भज । क्षणमप्यत्र न विळम्ब-
 स्व ” इति । रायस्तु किमप्यवदन्नेव कज्जावनतशिरास्सह निर्जेरनुचरै
 निर्ययौ ।

इत्थं निर्गतेषु सर्वेषु निशब्दतायां जाताया महाराजो महताऽऽनन्देन
 गद्गदीभूतस्समेभ्रं व्रजेन्द्रभूषणं भूपेन्द्रनारायणनामधेयमाच्छिद्य शिवस्युपा-
 ध्याय चेत्य तमब्रवीत्— “ वत्स ! रत्नगृहस्यास्य कृते मम पितृपिता-
 महाघास्सत्त पूरुषा महान्तं प्रयत्नमकुर्वन्, कस्यापि तेषु दृष्टिमत्तमिदं ना-
 भूत् । भगवतः कृपया मात्रा तेऽन्विष्योपलब्धम् । भत इदं सर्वं त्वय्येव
 निक्षिपामि । चिरायुर्भूत्वा चिरमिदं सर्वमनुभुङ्क्ष्व ’ - इति ।

ततो देवीं राज्ञीं चाशिषा संयोज्यावददेवम् — “ वरसे । तवैव कृपयाद्य पुत्रमुखनिरिक्षणमुखमहमनुभवामि , धन्यासि त्वम् , यत्र त्वमजा-
यमास्तच्च कुलं वन्यम् , यच्च त्वं प्रविष्टा तस्मापि धन्यं कुलम् , भगवा-
स्ते सौभाग्यमतिचिं रक्षतु , अगच्छ , मूषेन्द्रस्य पार्श्वे समुपविश, येना-
वा नेत्रयोः फलं लभेवहि ’ इति ।

ततो गोविन्दलालादीनिस्थमवदत् — “ गोविन्दलाल ! विजय ।
जयपाल । गङ्गाभर । यूय मे हितेपिणो मित्राणि । यादृशो युष्माभिरुपकारो
ममाचरितस्सतसु जन्मसु प्रतिकुर्वन्नपि न भविष्याम्यनृणः । किं वाधिक
यदामि । यथापूर्वं यूय निजे निजे पदे पुनः स्थाप्यन्ते सहोत्रत्या । सर्वेपि
यूय दम्पत्योरनयोराशिषः प्रयुञ्जाना भगवन्त पार्थयत मङ्गळम् ” इति ।
उपसंहृतवचने च महाराजे सर्वेप्येकदेव “ विजयता महाराज. ”
इत्युच्चैरुदघोषयन् ।

ततो महाराजः पुनरपि तपस्विनीं (महाराज्ञीं) एवमवदत्—
“ प्रिये । विंशतिवर्षेभ्यः परस्ताद्वत्सत्य बध्वाश्च मुखदर्शनमपारकरुणानिधे-
र्भगवतः कृपाया एव फलम् । अनुभूत दुःखं विस्मर । एतावदेव राज्ये
स्थापयित्वा गच्छावावा वनमेव । चिरं स्वस्संसारचक्रेण कृपाः । किनि-
तीतो विलम्ब्यताम् ” इति । एतावदुक्त्वा महाराजो महाराज्ञ्या सह
ब्रजेन्द्र देवीं राज्ञीं च रत्नभिहासन उपवेश्याशिषः प्रयुज्य वनं प्रातिष्ठत ।

ब्रजेन्द्रो देवीं राज्ञीं च सुखेन राज्यमपालयताम् । न्यायपरायणतया
औदार्येण च तयोः प्रजासुखमन्वभवन् । निर्मलस्य ब्रजेन्द्रस्य च मैत्री
दिने दिनेऽभ्यवर्धत । परापरं तौ मैत्रीं सम्यक् निरवहताम् ।

रायस्य गमनानन्तरं जयकाळीं वेश्याभावमवलम्ब्य कल्कत्तानगरे
ऽवसत् । रूपसौन्दर्यादिशालिन्यास्तस्याः क्रियामपि कालसुखेनात्यगात् ।

ततोऽतिचोरेण महता सर्वाङ्गेषु व्रणैरुत्पन्नैः पीडिता , तत्रापि कृमिभिर्जातै
 र्जुगुप्सिता , पुलाकमेकमप्यलभमानाऽन्ततो महत्कष्टमनुभूय प्राणानजहात् ।
 ता च मृतां चण्डाला निमतलाघट्टस्थे श्मशानेऽददहन् । “ अत्युत्कटैः पुण्य
 पापैरिहैव फलमश्नुते ” इतीदं सत्यमभवत् ।

भगवन् ! दयानिधे ! त्वदीये संसारचक्रे पतितो ब्रजेन्द्रभूषणः
 परिभ्रमन्नन्ततो भूपेन्द्रनागायणो बभूव । महिमैष मायायास्ते । इत्थमेव
 सर्वेषामापद्ग्रस्तानां समीचीनं पर्यवसानं कुरु ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे विंशं चक्रम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयो भागः ।

ॐ ॥ संसारचक्रं समाप्तम् ॥ ॐ

ततो देवी राज्ञी चाशिषा संयोज्यावददेवम् — “ वरसे । तवैव कृपाय च पुत्रमुखनिरीक्षणसुखमहमनुभवामि , धन्यासि त्वम् , यत्र त्वमजा-
यभास्तच्च कुलं धन्यम् , यच्च त्वं प्रविष्टा तच्चापि धन्यं कुलम् , भगवा-
स्ते सौभाग्यमतिचिरं रक्षतु , अगच्छ , मूजेन्द्रस्य पार्श्वे समुपविश , येना-
वा नेत्रयोः फलं लभेवहि ” इति ।

ततो गाविन्दलालादीनित्यमवदत् — “ गोविन्दलाल ! विजय !
जयपाल ! गङ्गाधर ! यूय मे हितेषिणो मित्राणि । माहृशो धुष्माभिरुपकारो
ममाचरितस्सससु जन्मसु प्रतिशुभेषु न भविष्याम्यनृणः । किं वाधिकं
वदामि । यथापूर्वं यय निजे निजे पदे पुनः स्थाप्यन्ते सहोन्नत्या । सर्वेषु
यूय दम्पत्योरनयोराशिषः प्रयुज्जाना भगवन्त पार्श्वयत मङ्गळम् ” इति ।
उपसंहृतवचने च महाराजे सर्वेष्यैकदेव “ विजयता महाराजः ”
इत्युच्चैरुदघोषयन् ।

ततो महाराज. पुनरपि तपस्विनी (महाराज्ञी) एवमवदत् —
“ प्रिये ! विंशतिवर्षेभ्यः परस्साद्वत्तस्य वध्वाश्च मुखदर्शनमपारकरुणानिधे-
र्भगवतः कृपाया एव फलम् । अनुभूतं दुःखं विस्मर । एतावैव राज्ये
स्थापयित्वा गच्छावावा वनमेव । चिरं स्वस्संसारचक्रेण कृत्वाः । किमि-
तीतो विळम्ब्यताम् ” इति । एतावदुक्त्वा महाराजो महाराज्ञया सह
ब्रजेन्द्र देवी राज्ञी च रत्नसिंहासन उपवेश्याशिषः प्रयुज्य वनं प्राविष्टत ।

ब्रजेन्द्रो देवी राज्ञी च मुखेन राज्यमपालयताम् । न्यायपरायणतया
जौदार्येण च तयो. प्रजासुखमन्वभूवन् । निर्मलस्य ब्रजेन्द्रस्य च मैत्री
द्विभे दिनेऽभ्यवर्षत । परस्परं तौ मैत्रीं सम्यक् निरवहताम् ।

रायस्य गमनानन्तरं जयकाळी वैश्याभावप्रबलम्वय कल्कत्तानगरे
ऽऽसत् । रूपसान्द्र्यादिशालिन्यास्तम्या कियामपि कालस्सुखेनात्यगात् ।

ततोऽतिचोरेण महता सर्वाङ्गेषु व्रणैरुत्पन्नैः पीडिता, तत्रापि कृमिभिर्जातै
 जुगुप्सिता, पुलाकमेकमप्यलभमानाऽन्ततो महत्कष्टमनुभूय प्राणानबहात् ।
 तां च मृतां चण्डाका निमतलाषट्स्थे श्मशानेऽदहन् । “ अत्युत्कटैः पुण्य
 पापैरिहैव फलमश्नुते ” इतीदं सत्यमभवत् ।

भगवन् ! दयानिधे ! त्वदीये संसारचक्रे पतितो ब्रजेन्द्रभूषणः
 परिभ्रमन्नन्ततो भूपेन्द्रनागयणो बभूव । महिमैष मायायास्ते । इत्थमेव
 सर्वेषामापद्ग्रस्तानां समीचीनं पर्यवसानं कुरु ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे विंशं चक्रम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयो भागः ।

ॐ ॥ संसारचक्रं समाप्तम् ॥ ॐ

॥ अथ विंशं चक्रम् ॥

(परिपूर्तिः)

सर्वेषामेषां वृत्तान्तानां ध्रुवणेन कस्य का दशाऽजायतेति नाहं वक्तुं ममवामि । अनुभवकुशलास्त्वयमेव विचारयन्तु ।

कियन्तंचन कालं सत्र निश्शब्दतावर्तत । ततो महाराजदर्शना-
यणवंधोपाध्यायः परितोऽवलोक्य मन्दम्मन्दं गम्भीरमित्यमवदत्—
“ हे रायाः । हे हरिहरप्रभवः । कं वा दण्डमहं युष्मभ्यं विदध्याम् , येन
मे कोपदशान्तो भवेत् , न नानामि विचारयन्नपि । नाहं वा प्राणान-
पहर्तुमिच्छामि , तथा सति हि युष्माकं शीघ्रमेव दुःखान्मोचनं भवेत् ।
इदं तु न विस्मरत, मद्भगवान् कदापि युष्मदीयानपराधाञ्छमिन्यत इति ।
अस्तु, कृतस्य पापस्य फलमत्रैव भोक्तव्यं युष्माभिः । हरिहर ! विचारय
तावत्त्वं मनसि कीदृशः पाप्यहमस्मीति । अल्पेन पथाचापेन त्वत्कृतस्य
पापस्य प्रायश्चित्तं भवेदिति न मनुष्य । यद्यहमद्य त्वां नगररक्षणसैनिक
सादकरिप्यं नूनं ते मरणदण्डोऽभविष्यत् । परमहमिदं नेच्छामि , निज
दुष्कर्मफलभोगाय त्वागहं परित्यजामि । वारीशालमण्डले वज्रपुरनामा
कश्चिदस्ति ग्रामः । तमेव ग्रामं तुभ्यमहं दक्षामि । तत्रैव गत्वा त्वं निजया
पत्न्या सह वस । अवशिष्टमायुः परमेश्वरस्य स्मरणेन यापय ” इति ।

असंपूर्ण एव महाराजस्य वचने हरिहरो ह्मत्स्युत्पाय महाराजस्य
चरणयोरपतत् , अरुदक्ष चिरं सकलजम् । सगद्बदमित्यमवदत्—
“ धन्योऽसि महाराज धन्योऽसि । स्थापनीया ते दयनीयेषु दया । कृपयैव
तेऽद्य नीयामि नराधमोऽहं , अन्धया प्राणानां कथापि न श्येत । कि-
मधिकं विज्ञापयामि । मुन्नाच्छब्दो न निस्तरति । नेच्छामि सुममश्नितः
क्षणमपि प्रदर्शयितुम् । अर्धैव शीमनानाशां पातयन्महं नियामि । श्रीमन्
भूमेन्द्रनारायणबहादुर । भवन्तोऽपि नां क्षाम्यन्तु । मदैव मनेन्द्रपूजन इति

नामान्तराधीमता निहितं भवत् । अष्टादशवर्षानहमेव भवतः पिता मत्पत्न्येव
 च माताभूत्वात् । तावन्तं कालं पालनयोपणादिकं पुत्रनिर्विशेषमेवावागम्या
 भवत् कृतम् । किमिदमेकं वा मनसि कृत्वा ममापराधात् क्षमिष्यति
 भवान् । यदा भवानष्टादशवर्षवयसकोऽभवत्, तदाह रक्षस्यपकटीभावभिया
 भवन्तं तत्र विवाहव्याजेनानयम्, कष्टं चेत्प्रादात् । अथाह भवन्तं पुनः
 पुनः क्षमा प्रार्थयामि, पुरातनं स्नेहं स्मरन्मां क्षाम्यतु । याम्यहमद्य
 पत्न्या सह, देव्या राज्ञ्या राज्यं पालय । मुद्गं चानुग्रमान् भोगान्,
 अयमेवाशीर्वादो मे ” इति । एतावदुक्त्वा निरगाद्धरिहरः ।

निर्गते हरिहरे महाराजस्सविष्कुलिगाभ्या नयनाभ्या राय निरीक्ष्या-
 वददित्थम्— “ राय । तव अपराधा हरिहरीयेभ्योऽप्यधिका, अपराधा
 नुगुणो दण्डस्ते को वा विधातुमुचितः ? जानासि वा ? आगच्छ भूरी
 निस्वाम श्वभिर्भक्ष्यमाणे त्वयि तत्र लवणप्रक्षेपस्समुचितो दण्डस्स्यादिति
 मन्येऽहम् । परमहमेव नेच्छामि कर्तुम् । हरिहरस्य यादृशो दण्डो विहित-
 स्तादृशमव तवपि विधातुमिच्छामि । गच्छ त्वमपि, रायपुरं नाम ग्रामं
 अरुक्ष्व, निजानपराधाननुचिन्त्य पश्चात्तापं भज । क्षणमप्यत्र न विलम्ब-
 स्व ” इति । रायस्तु किमप्यवदत्तेषु लज्जावनतशिरसाह निजेरनुचरे
 नियमौ ।

इत्थं निर्गतेषु सर्वेषु निश्शब्दताया जाताया महाराजो महताऽऽनन्देन
 गृह्णीतमस्समेवमत्र ब्रजेन्द्रभूषण भूवेन्द्रनारायणनामधेयमादिगय शिरस्युपा-
 ध्याय चेत्य तमब्रवीत्— ‘ वत्स ! रत्नगृहस्यास्य कृते मम पितृपिता-
 महात्मास्स पूरया महान्तं प्रयत्नमकुर्वन्, कस्यापि तेषु दृष्टिगतमिदं ना-
 भूत् । भगवत्-कृपया मात्रा तेऽन्विष्योपलब्धम् । अत इदं सर्वं स्वयमेव
 निक्षिपामि । चिरायुर्भूत्वा चिरमिदं सर्वमनुभुङ्क्ष्व ’ - इति ।

ततो देवीं राज्ञीं चाशिषा संयोज्यावददेवम् — “ वत्से ! तवैव कृपयाद्य पुत्रमुखनिरीक्षणमुखमहमतुभवामि , धन्यासि त्वम् , यत्र त्वमजा-
यथास्तच्च कुलं धन्यम् , यच्च त्वं प्रविष्टा तच्चापि धन्यं कुलम् , भगवां
स्ते सौभाग्यनतिचिरं रक्षतु , अ.गच्छ , मूपेन्द्रस्य पार्श्वे समुपविश , येना-
वा भेत्रयोः फलं लभेवहि ’ इति ।

ततो गोविन्दलालादीनिश्रमवदत् — “ गोविन्दलाल ! विजय !
जयपाल ! गङ्गाभर ! यूयं मे हितेषिणो मित्राणि । यादृशो धुम्नाभिरुपकारो
ममाचरितस्तप्तसु जन्मसु प्रतिकुर्वन्नपि न भविष्याम्यनूणः । किं वाधिकं
यदाभि । यथापूर्वं यूयं निजे निजे पदे पुनः स्थाप्यन्ते सहोन्नत्या । सर्वेषु
यूयं दम्पत्योरनयोराशिषः प्रयुञ्जाना भगवन्तं प्रार्थयत मङ्गलम् ” इति ।
उपमंहनवचने च महाराजे सर्वेष्वेकदेव “ विजयता महाराजः ”
इत्युच्चैरुदघोषयन् ।

ततो महाराजः पुनरपि तपस्विनीं (महाराज्ञीं) एवमवदत् —
“ मिथे ! त्रिसातवर्षेभ्यः परस्नाद्वत्सत्य वध्वाश्च मुखदर्शनमधारकरुणानिधे-
र्भगवतः कृपाया एव फलम् । अनुमृतं दुःखं विस्मर । एतावेव राज्ये
स्थापयित्वा गच्छावावा वनभेव । चिरं स्वस्तंसंसारचक्रेण कृताः । किमि-
तीतो विक्रम्यताम् ” इति । एतावदुक्त्वा महाराजो महाराज्ञ्या सह
मजेन्द्र देवीं राज्ञीं च रत्नभिहामन उपदेशयाशिषः प्रयुज्य वनं प्राविष्टत ।

मजेन्द्रो देवीं राज्ञीं च मुखेन राज्यमपाह्वयताम् । न्यायपरायणतया
औदार्येण च तयोः प्रजाम्मुखमन्वभूवन् । निर्मलस्य मजेन्द्रस्य च मैत्री
दिने दिनेऽभ्यवर्धत । परस्परं तौ मैत्रीं सम्यक् निरवहताम् ।

गयस्य गमनानन्तरं जयकाञ्चीं वेद्याभावमवलम्ब्य कङ्कणानगरे
ऽवसन् । रूपमं न्दवादिशान्निव्याम्न्या क्रियापि कान्मुन्वेनात्यगान् ।

ततोऽतिचोरेण महता सर्वाङ्गेषु व्रणैरुत्पन्नैः पीडिता , तत्रापि कृमिभिर्जातै
 जुंघुप्सिता , पुलाकमेकमप्यलभमानाऽन्ततो महत्कष्टमनुभूय प्राणानजहात् ।
 तां च मृतां चण्डाका निमतलाघट्टस्थे श्मशानेऽदहन् । “ अत्युत्कटैः पुण्य
 पापैरिहैव फलमश्नुते ” इतीदं सत्यमभवत् ।

भगवन् ? दयानिधे ! त्वदीये संसारचक्रे पतितो ब्रजेन्द्रभूषणः
 परिभ्रमन्नन्ततो भूपेन्द्रनागयणो बभूव । महिमैष मायायास्ते । इत्थमेव
 सर्वेषामापद्ग्रस्तानां समीचीनं पर्यवसानं कुरु ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे विंशं चक्रम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयो भागः ।

ॐ ॥ संसारचक्रं समाप्तम् ॥ ॐ

ततो देवीं राज्ञीं चाशिषा संयोज्यावददेवम् — “ वत्से ! तवैव कृपाया पुत्रमुखनिरिक्षणसुखमहमनुभवामि , धन्यासि त्वम् , यत्र त्वमजा-
यभास्तच्च कुलं धन्यम् , यच्च त्वं प्रविष्टा तच्चापि धन्यं कुलम् , भगवा-
स्ते सौभाग्यमतिचिरं रक्षतु , अगच्छ , मूषेन्द्रस्य पार्श्वे समुपविश , येना-
वा भेन्नयोः फलं लभेवहि ’ इति ।

ततो गोविन्दलालादीनित्यमवदत् — “ गोविन्दलाल ! विजय !
जयपाल ! गङ्गाधर ! यूयं मे हितेषिणो मित्राणि । यादृशो युष्माभिरुपकारो
ममाचरितस्तप्तसु जन्मसु प्रतिक्रमेन्नपि न भविष्याम्यनृणः । किं वाधिकं
यदाभि । यथापूर्वं यूयं निजे निजे पदे पुनः स्थाप्यन्ते सहोन्नत्या । सर्वेपि
यूय दम्पत्योरनयोराशिषः प्रयुञ्जाना भगवन्तं प्रार्थयत मङ्गलम् ” इति ।
उपमंहनवचने च महाराजे सर्वेष्येकदेव “ विजयता महाराजः ”
इत्युच्चैरुदघोषयन् ।

ततो महाराजः पुनरपि तपस्विनीं (महाराज्ञीं) एवमवदत् —
“ प्रिये ! विंशतिवर्षेभ्यः परस्ताद्वत्तस्य बध्वाश्च मुस्तदर्शनमपारकरुणानिधे-
र्भगवतः कृपाया एव फलम् । अनुभूतं दुःखं विस्मर । एतावैव राज्ये
स्थापयित्वा गच्छावावा वनमेव । चिरं स्वस्संसारचक्रेण कृताः । किमि-
तीतो विळ्म्व्यताम् ” इति । एतावदुक्त्वा महाराजो महाराज्ञया सह
मजेन्द्रं देवीं राज्ञीं च रत्नभिहामन उपनेदयाशिषः प्रयुज्य वनं प्राविष्टत ।

मजेन्द्रो देवीं राज्ञीं च सुखेन राज्यमपालयताम् । न्यायपरायणतया
औदार्येण च तयोः प्रजास्तुखमन्वभूवन् । निर्मलस्य मजेन्द्रस्य च मैत्री
दिने दिनेऽभ्यवर्धन । परपरं तौ मैत्रीं सम्यक् निरवहताम् ।

राजस्य गमनानन्तरं जयकाण्ठी वेद्याभावमवलम्ब्य कल्कत्तानगरे
ऽवमन् । रूपमन्दर्वादिशालिन्यान्मन्या क्रियामपि कारम्मुभेनात्यगात् ।

ततोऽतिचोरेण महता सर्वाङ्गेषु ऋणैरुत्पन्नैः पीडिता, तत्रापि कृमिभिर्जातैर्जुगुप्सिता, पुलाकमेकमप्यलभमानाऽन्ततो महत्कष्टमनुभूय प्राणाननहात् । ता च मृतां चण्डाला निमतलाषट्स्थे श्मशानेऽदहन् । “ अत्युक्तैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते ’ इतीदं सत्यमभवत् ।

भगवन् ! दयानिधे ! त्वदीये संसारचक्रे पतितो ऋजेन्द्रभूषणः परिभ्रमन्नन्ततो भूपेन्द्रनागायणो बभूव । महिमैव मायायास्ते । इत्यमेव सर्वेषामापद्मस्तानां समीचीनं पर्यवसानं कुरु ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे विंशं चक्रम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयो भागः ।

ॐ ॥ संसारचक्रं समाप्तम् ॥ ॐ